

T.C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

CEMİYETİN İNŞA VE ISLAHINDA SÛFÎLERİN ROLÜ

Yüksek Lisans

NESLİHAN ÇAKIR

AMASYA
Mayıs – 2024

T.C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

CEMİYETİN İNŞA VE ISLAHINDA SÛFÎLERİN ROLÜ

Hazırlayan
Neslihan ÇAKIR

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Mevlüt ÖZÇELİK

AMASYA – 2024

TEZ ONAY SAYFASI

Neslihan ÇAKIR tarafından hazırlanan “CEMİYETİN İNŞA VE ISLAHINDA SÛFİLERİN ROLÜ” başlıklı çalışma aşağıdaki jüri tarafından 02/05/2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri

İmza

Danışman : Doç. Dr. Mevlüt ÖZÇELİK

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Sami BAYRAKCI

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÖZGÜR

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım. .../.../2024

.....

Doç. Dr. Hasan YERKAZAN

Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN SAYFASI

Tezimin içerdiki yenilik ve sonuçları başka bir yerden almadığımı ve bu tezi Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünden başka bir bilim kuruluşuna akademik gaye ve unvan almak amacıyla vermediğimi; tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada kullanılan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksinin ortaya çıkması durumunda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

02/05/2024

Neslihan ÇAKIR

İmza

ÖZET

CEMİYETİN İNŞA VE ISLAHINDA SÛFİLERİN ROLÜ

Neslihan ÇAKIR

Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, Mayıs/2024

Danışman: Doç. Dr. Mevlüt ÖZÇELİK

İslâm dininin getirdiği hükümler, insanların bireysel ve toplumsal hayatlarında birtakım değişiklikler meydana getirmiştir. Bu hükümler çerçevesinde Hz. Peygamber (s.a.v.), yirmi üç yıl süren tebliğ süresi boyunca Câhiliye Arap toplumunu, İslâm ahlâkıyla donanmış erdemli bir topluma dönüştürmüştür. Zamanla yapılan fetihlerle birlikte gelen zenginlik ve yeni kültürlerle olan etkileşim sonucunda toplumda yozlaşmalar meydana gelmiş, bu itibarla Resûlullah'tan (s.a.v.) tevarüs edilen toplumsal yapı sonraki nesillerde aynı ahlâkî olgunluğunu koruyamamıştır. Bu süreçte Sahâbe ve Tâbiîn döneminde yaşayan zâhidler toplumdaki ahlâkî gerilemenin telafi edilmesi için birtakım gayretler içine girmişlerdir. İlk dönem zâhidleri, sergiledikleri zâhidâne hayat tarzıyla peşlerinden gelecek sûfilere öncülük etmişlerdir. Daha sonraki dönemler de sûfiler, Asr-ı saâdet'de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) inşa ettiği ahlâklı toplumu yeniden inşa etmeye çalışmışlar, ortaya koydukları fikirler ve yaşam tarzlarıyla bu ıslah sürecine katkı sağlamışlardır. Sosyal hayatın her alanına nüfuz eden sûfiler, Kur'ân ve Sünnet'e olan bağlılıklarıyla ve kalplerindeki Allah sevgisiyle yaşadıkları topluma örnek olacak bir Müslüman portresi oluşturmuşlardır. Kurdukları tarikatlar ile din, dil, ırk ayrımı gözetmeksizin herkesi Allah yoluna davet etmişler, nefisleri terbiye ederek cemiyete yüksek ahlâkî bir şuur aşılamışlardır. *Cemiyetin İnşa ve Islahında Sûfîlerin Rolü* başlıklı bu çalışma, İslâm medeniyetinin inşasında etkisi büyük olan zâhid ve sûfîlerin toplumun ıslahına katkılarını ortaya koymak amacıyla kaleme alınmıştır. Çalışma, topluma mâl olmuş sûfîlerin hayatlarından örnekler verilerek desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Cemiyet, Islah, Sûfî, Zâhid

ABSTRACT

THE ROLE OF THE SŪFÎS IN THE CONSTRUCTION AND IMPROVEMENT OF THE SOCIETY

Neslihan ÇAKIR

Amasya University, Institute of Social Sciences

Department of Basic Islamic Sciences, M.A., May/2024

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Mevlüt ÖZÇELİK

The provisions of the religion of Islam have brought about some changes in the individual and social lives of people. Within the framework of these provisions, the Prophet (pbuh) transformed the Jāhiliyyah Arab society into a virtuous society equipped with Islamic ethics during the twenty-three years of his ministry. In time, as a result of the richness that came with the conquests and the interaction with new cultures, degeneration occurred in the society, and in this respect, the social structure inherited from the Messenger of Allah could not maintain the same moral maturity in the following generations. In this process, the zāhids living in the Sahāba and Tābiîn period made some efforts to compensate for the moral decline in the society. The ascetics of the first period pioneered the Sufis who would follow them with their ascetic lifestyle. In later periods, Sufis tried to reconstruct the ethical society built by the Prophet (pbuh) in Asr al-Sa'adat and contributed to this reform process with their ideas and lifestyles. Sufis, who penetrated every aspect of social life, created a Muslim portrait that would set an example for the society they lived in with their devotion to the Qur'an and Sunnah and the love of Allah in their hearts. With the sects they established, they invited everyone to the path of Allah regardless of religion, language and race, and instilled a high moral consciousness in the society by disciplining the souls. This study, titled The Role of Sufis in the Construction and Improvement of Society, was written in order to reveal the contributions of zāhids and Sufis, who had a great influence on the construction of Islamic civilisation, to the improvement of society. The study is supported by giving examples from the lives of Sufis who have been instrumental in the society.

Keywords: Sufism, Society, Reclamation, Sufi, Zāhid (Ascetic)

ÖNSÖZ

Bu çalışmada günümüzde önemi yeteri kadar bilinmeyen ve haklarında birtakım olumsuz kanaatler beslenen sûfilerin, toplumun inşa ve ıslahındaki tesirleri incelenmeye çalışılmıştır. Çalışma bir giriş dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, yöntemi ve kaynakların değerlendirilmesi ile cemiyet kavramı üzerinde durulmuştur. Diğer bölümlerde ise sırasıyla Emevî, Abbâsî, Selçuklu ve Osmanlı dönemleri siyasî, içtimâî ve tasavvufî açılardan incelenerek kısaca sûfilerin inşa ve ıslah sürecindeki rolleri değerlendirilmiştir.

Öncelikle bu çalışmada bana her konuda destek olan danışman hocam Doç. Dr. Mevlüt Özçelik'e, değerli eleştirileriyle çalışmanın olgunlaşmasına katkı sağlayan jüri üyelerimden Dr. Öğr. Üyesi Sami Bayrakçı ve Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Özgür hocalarıma; yetişmemde emeği geçen, hayatım boyunca her daim desteklerini esirgemeyen kıymetli ebeveynim Sevda ve Kaşif Çakır'a, kardeşlerim Talha ve Zeynep'e süreç boyunca katkılarından dolayı şükranlarımı sunuyorum.

Neslihan ÇAKIR

02/05/2024

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN SAYFASI	i
ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR DİZİNİ.....	vii
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu ve Amacı.....	1
2. Araştırmanın Yöntemi.....	3
3. Kaynakların Değerlendirmesi	3
4. Araştırmanın Sınırlılıkları	5
5. Teorik ve Kavramsal Çerçeve.....	6
5.1. Cemiyet.....	6
5.2. Cemiyetin İnşasının Önemi	7
5.3. Cemiyetin İnşa ve Islahında Tasavvufun Etkisi	10
I. BÖLÜM	
1. EMEVÎLER DÖNEMİ (661-750).....	16
1.1. Siyasî Durum	16
1.2. İçtimâî Durum	18
1.3. Tasavvufî Durum.....	19
1.3.1. Zâhidlerin Toplum Üzerindeki Etkisi	23
1.3.1.1. Hasan-ı Basrî (ö. 110/728).....	23
1.3.1.2. Mâlik b. Dînar (ö. 131/748'den önce).....	27
1.3.1.3. Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778)	29
1.3.1.4. Abdülvâhid b. Zeyd (ö. 177/793).....	31
II. BÖLÜM	
2. ABBÂSÎLER DÖNEMİ (750-1258).....	34
2.1. Siyasî Durum.....	34
2.2. İçtimâî Durum	35
2.3. Tasavvufî Durum.....	36
2.3.1. Sûfilerin Toplum Üzerindeki Etkisi.....	39
2.3.1.1. İbrahim b. Edhem (ö. 161/778).....	40
2.3.1.2. Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848 [?])	42

2.3.1.3. Hâris-i Muhâsibi (ö. 243/857).....	44
2.3.1.4. Serî es-Sakatî (ö. 251/865).....	46
2.3.1.5. Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909).....	47

III. BÖLÜM

3. SELÇUKLULAR DÖNEMİ (1040-1308).....	51
3.1. Siyasî Durum.....	51
3.2. İçtimâî Durum	53
3.3. Tasavvufî Durum.....	54
3.3.1. Sûfilerin Toplum Üzerindeki Etkisi.....	58
3.3.1.1. Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072)	58
3.3.1.2. İmam Gazâlî (ö. 505/1111)	61
3.3.1.3. Abdülkâdir-i Geylânî (ö. 561/1166).....	63
3.3.1.4. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273)	66
3.3.1.5. Yûnus Emre (ö. 720/1320 [?])	69

IV. BÖLÜM

4. OSMANLI DÖNEMİ (1300-1922).....	72
4.1. Siyasî Durum.....	72
4.2. İçtimâî Durum	74
4.3. Tasavvufî Durum.....	75
4.3.1. Sûfilerin Toplum Üzerindeki Etkisi.....	79
4.3.1.1. Şeyh Edebâlî (ö. 726/1326).....	80
4.3.1.2. Emîr Sultan (ö. 833/1429 [?])	82
4.3.1.3. Hacı Bayrâm-ı Velî (ö. 833/1430)	84
4.3.1.4. Akşemseddin (ö. 863/1459).....	87
4.3.1.5. Aziz Mahmud Hüdâyî (ö. 1038/1628)	89

SONUÇ	92
-------------	----

KAYNAKÇA.....	95
---------------	----

ÖZ GEÇMİŞ	107
-----------------	-----

KISALTMALAR DİZİNİ

AÜ : Amasya Üniversitesi

akt. : Aktaran

a.s. : Aleyhisselam

b. : İbn/Bin (Oğul)

bk. : Bakınız

c. : Cilt

çev. : Çeviren

ed. : Editör

H. : Hicrî

Hz. : Hazreti

nşr. : Neşreden

ö. : Ölüm Tarihi

r.a. : Radiyallahu anh

s. : Sayfa

s.a.v. : Sallallâhü aleyhi ve sellem

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : Tahkik eden

ts. : Tarihsiz

vd. : Ve diğerleri

yay. : Yayınları

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Allah Teâlâ âdemoğlunu, maddî ve manevî nimetlerle donatarak âlemdeki varlıkların birçoğundan üstün olarak yaratmış,¹ kendisine akıl ve kalp gibi iki büyük nimet bahşetmiş ve onu bu nimetlerle imtihana tabi tutmuştur. Bu nedenle insanın dünya hayatındaki serüveni Hz. Âdem'den bu yana hep imtihan içinde geçmiştir. Bu imtihanın temel gayesi insanların Allah'a karşı kulluk sorumluluklarının yerine getirilip getirilmediğinin tespit edilmesidir. İnsanların ve cinlerin yalnızca Allah'a kulluk yapmaları için yaratıldığını bildiren âyet-i kerîme² bu gerçeğe işaret etmektedir.

Allah, insanoğlunu cemiyet halinde yaşama fitratında yaratmıştır.³ Bundan dolayı ilk insandan bu yana toplumlar oluşmuş ve insanlar birlik içerisinde yaşamışlardır. Elbette ki bir arada yaşayan insanlar farklı inançlara, değerlere ve yaşam tarzlarına sahip olmuş, bu farklılıklar cemiyetin içinde çatışmalara ve anlaşmazlıklara yol açmıştır. İşte tam da bu noktada, insanların sabırlı ve hoşgörülü olmayı bilmesi, farklılıklara saygı duyması ve barışçıl bir şekilde birlikte yaşamayı öğrenmesinde İslâm dinî etkili olmuştur. Allah'ın buyurduğu üzere peygamberler de tıpkı diğer insanlar gibi toplum içinde yaşamışlar ve birçok zorlukla karşılaşmışlardır.⁴ Fakat onlar sabır, hoşgörü, merhamet, adalet ve sadakat gibi ahlâkî meziyetlerle donanmış insanlar olarak her zaman topluma örnek olmuşlar; böylece toplumun ıslahını sağlamışlardır. Bu itibarla Allah, ilk insanı aynı zamanda peygamber olarak yaratmış ve peygamberleri vasıtasıyla insanoğlunu İslâm inancı çerçevesinde bir hayat yaşamaya davet etmiştir. Bu davet son peygamber Hz. Muhammed'in (s.a.v.) gönderilmesiyle tekrar insanlık âlemini saadet yoluna ulaştırmıştır.⁵

Resûlullah (s.a.v.) zamanında başlayan ve günümüze kadar devam eden toplumsal ıslah konusunda etkili unsurlardan biri camiler olmuştur. Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) cemiyeti inşa ederken Mescid-i Nebî'yi merkez haline getirmesi ihya hareketinin başlangıcı sayılmıştır.⁶ Camiler, ibadet mekânları olmanın yanı sıra, Müslümanlar arasında birlik ve beraberliği

¹ el-İsrâ 17/70.

² ez-Zâriyât 51/56.

³ el-Hucurat 49/13.

⁴ el-Furkan 25/20.

⁵ Muammer İpek, "Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Hikmeti ve Sorumluluğu", *Ekev Akademi Dergisi* 17/57 (2013), 437-438.

⁶ Saffet Sancaklı, "Cami'de Cemaatle Namaz Kılmanın Dini, Sosyal ve Psikolojik Açından Önemi ve Etkisi", *Academic Knowledge* 1/1 (2018), 4.

pekiştiren ve cemaat ruhunu geliştiren önemli sosyal kurum işlevi görmüştür. Camide her gün bir araya gelen cemaat, dinamik ve canlı bir ortam oluşturmuş, aynı zamanda cemaatle kılınan namazlar, Müslümanlar arasında kardeşlik, muhabbet ve eşitlik duygularının pekişmesine katkıda bulunmuştur.⁷

Araştırmamızın konusu, cemiyetin inşa ve ıslahında sûfilerin rollerinin incelenmesidir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) İslâm dinini tebliğ etmesiyle başlayan, gelişip büyüyerek varlığını günümüze kadar koruyan İslâm toplumu, pek çok iç ve dış etkenin tesiriyle bir inşa sürecinden geçmiştir.⁸ Resûlullah'ın (s.a.v.) câhiliye Arap toplumunu ıslahıyla başlattığı bu süreç, sırasıyla sahâbe, tâbiîn ve sonraki nesillerden gelen âlimler vasıtasıyla günümüze kadar devam etmiştir. Bununla birlikte zaman içerisinde değişen ve gelişen hayat koşullarının etkisiyle toplumda birtakım ahlâkî yozlaşmalar görülmeye başlamış, bu da Müslümanların kalplerindeki İslâm nurunun azalmasına ve dine olan bağlılıklarının zayıflamasına neden olmuştur.⁹ Bundan dolayı toplum içerisinde İslâm'ın hükümlerini hayatlarına tatbik ederek örnek olan âlimler ön plana çıkarak insanları Kitap ve Sünnet rehberliğinde irşad etmeye çalışmışlardır.¹⁰ Bu âlimler arasında yer alan zâhidler ve onları takip eden sûfiler, sergiledikleri zâhidâne hayat tarzıyla içinde bulundukları toplumda manevî bir atmosfer oluşturmuşlar ve bu atmosfer içerisinde zamanla ortaya çıkan tarikatlar vasıtasıyla toplumun ıslahına katkı sağlamışlardır.¹¹ Birçok farklı devletin hâkimiyet alanında yaşayan sûfiler, hükümdarların da sevgi ve hoşgörüsünü kazanarak manevî bir otorite haline gelmişlerdir. Asırlarca yürüttükleri bu irşad vazifesi neticesinde Allah'a gönülden bağlı onbinlerce insanın yetişerek ahlâklık ve erdemli bir toplumun oluşmasında etkin rol oynamışlardır.¹²

Bu çalışmanın amacı Emevî, Abbâsî, Selçuklu ve Osmanlı dönemleri özelinde ve bazı şahsiyetler örnekliğinde cemiyetin ahlâklık ve erdemli bir toplum haline gelmesinde zâhidlerin ve sûfilerin rollerini tespit etmek; böylece genellikle “tarikat ve cemaat” olgularıyla sınırlandırılan tasavvufun, sanıldığı kadar aksine İslâm medeniyetin inşasında çok büyük payı bulunan kapsamlı bir disiplin olduğunu ortaya koymaktır.

⁷ Sancaklı, “Cami’de Cemaatle Namaz Kılmanın Dini, Sosyal ve Psikolojik Açısından Önemi ve Etkisi”, 3.

⁸ Mustafa Aydın, *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenmesi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 1992), 111-112.

⁹ Hacı Bayram Başer, “Teşekkül Döneminde Tasavvuf”, *İslam Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 1/279-287.

¹⁰ er-Ra’d 17/7

¹¹ Selami Erdoğan, “İslâm Medeniyetinin İnşasında, Bilim ve Mektep Olarak Tasavvuf”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (2019), 143.

¹² Yavuz Demirtaş - Ramazan Kamiloğlu, “Tasavvufi Kurumların Fonksiyonları ve Türk Müsîkisine Katkıları”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2017), 200-201.

2. Araştırmanın Yöntemi

Yapılan bu araştırma bir giriş dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümü araştırmanın konusu, amacı, yöntemi, sınırları ve kaynakların değerlendirilmesinden oluşmaktadır. Bu bölümde tezimizin başlığında yer alan ve araştırmanın bağımlı değişkeni konumunda bulunan “cemiyet” terimi kavramsal açıdan ele alınmıştır. Bu bağlamda cemiyet inşasının neyi ifade ettiği, niçin önemli olduğu ve bu inşada tasavvufun hangi rolü üstlendiği gibi temel sorulara açıklık getirilmeye çalışılmıştır. İlk dönem zâhidlerinin yoğun olarak yaşadığı devlet olması hasebiyle birinci bölümde Emevîler Devleti; ilk sûfilerin ortaya çıkmaya başladığı, fütüvvet teşkilatının ve tarikatların temellerinin atıldığı dönemi içermesinden dolayı ikinci bölümde Abbâsîler Devleti incelenmiştir. Üçüncü bölümde tasavvufla sosyal yaşamın iç içe geçtiği ve toplumu doğrudan etkileyen bir yapıya sahip olan Ahîlik teşkilatının ve tarikatların varlık göstermesi nedeniyle Selçuklu Devleti; dördüncü bölümde ise kuruluşundan itibaren Ahîlik teşkilatı ve tarikatlarla etkileşim içinde olan, padişahlarla şeyhlerin yakın ilişkiler içerisinde olduğu bir dönemi kapsamı açısından Osmanlı Devleti ele alınmıştır. Ayrıca toplumun, içinde yaşadığı devletin siyasî ideolojisinden doğrudan etkilendiği¹³ gerçeğinden hareketle sûfilerin toplum üzerindeki etkisini daha iyi analiz edebilmek için söz konusu devletlerin siyasî tarihine de kısaca temas edilmiştir. Sonrasında inşa ve ıslaha muhatap olan toplumu daha iyi tahkik edebilmek adına incelenen devletin içtimâî durumu ve hâkimiyet dönemindeki tasavvufî anlayışı incelenmiştir. Araştırmanın bağımsız değişkeni olan “sûfî etkisi” ise bahsi geçen devletler döneminde toplum ıslahında ön plana çıkmış sûfilerin görüşleri üzerinden incelenmiş, araştırmanın savunduğu düşüncüyü pekiştirmek adına bazı sûfilerin yaşayış biçimleri ve faaliyetlerinden örnekler verilerek değerlendirmeler yapılmıştır.

3. Kaynakların Değerlendirmesi

Maverdî'nin (ö. 450/1058) *Edebü'l-vezir ve Nasihatü'l-mülk* eserleri yönetim, adalet ve devletin düzenlenmesi gibi konuları ele alması bakımından, Ebû Yusûf'un (ö. 182/798) *Kitabü'l-harac* isimli eseri Abbasî Halifesi Hârûnürreşîd devrine kadar gelen İslâm devletlerinin iktisadına dair bilgiler içermesi yönünden, Neşrî'nin (ö. 926/1520 [?]) *Kitâb-ı cihan-nümâ Neşrî Tarihi* tarihsel perspektiften cemiyet yapılanmasını incelemesi, İbn Mukaffa'nın (ö. 142/759) *İslâm Siyaset Üslubu* eseri siyaset ve yönetim alanındaki düşünceleri

¹³ Mahmut Enes Soysal, “Tarih Biliminin Sosyal Bilimlerle İlişkisi ve Önemi Üzerine Genel Bir Bakış”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi* 1/1 (2012), 344.

derinlemesine ele alması açısından ve Şaban Ali Düzgün'ün *Din Birey ve Toplum* eseri ise dinin birey ve toplum üzerindeki etkilerini irdeleyerek cemiyetin dinî boyutunu ele almasından dolayı faydalanan kaynaklar arasında yer almıştır. Bu eserler, cemiyet ıslahı konusunu çeşitli açılardan ele almasından dolayı araştırmamıza derinlik kazandırmıştır.

Dört İslâm devleti üzerinden ele aldığımız sûfî etkisi incelenirken, toplum yapısını daha iyi analiz edebilmek adına devletlerin siyasî ve içtimâî durumlarının ele alındığı yerlerde Osmanlı Dönemi için Âşıkpaşazâde'nin (ö. 889/1484'ten sonra) *Osmanoğulları'nın Tarihi*, genel çerçevede İslâm tarihini ele alırken toplumunun farklı dönemlerindeki siyasî ve içtimâî yapılarını incelemesi ve İslâm dünyasının çeşitli coğrafyalarında sûfî etkisinin nasıl şekillendiğini anlamak açısından Hakkı Dursun Yıldız'ın editörlüğünü yaptığı *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* isimli eserlerden yararlanılmıştır. Bunun yanı sıra Mehmet Ali Kapar ve İsmail Hakkı Atçeken'in *İslam Tarihi I* ve Eyüp Baş'ın editörlüğünü yaptığı *İslam Tarihi*, Mücteba Uğur'un *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumuna* ve Mübahat S. Kütükoğlu'nun *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı* gibi eserleri sûfîlerin toplum üzerindeki etkisini anlamak için önemli bir arka plan sağlayarak araştırmamızda başvurulacak kaynaklar arasında yerini almıştır.

İncelediğimiz dönemlerde ki mevcut tasavvufî durum ve toplum üzerindeki sûfî etkisi değerlendirilirken tasavvufun temel kaynakları arasında yer alan Şihâbüddîn es-Sühreverdî'nin (ö. 632/1234) *Avârifü'l-ma'ârif*, Muhammed b. İbrahim el-Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, İbn Sa'd (ö. 230/845) *et-Tabakatü'l-kübrâ* ve Şa'rânî'nin (ö. 973/1565) *et-Tabakatü'l-kübrâ* isimli eserleri, Ebû Nuaym İsfehânî'nin (ö. 430/1038) *Hilyetu'l-evliyâ ve-tabakâtu'l-asfiyâ*, Hucvîrî'nin (ö. 465/1072 [?]) *Keşfu'l-mahcûp*, Ebû Tâlip el-Mekkî'nin (ö. 386/996) *Kûtu'l kulûb*, Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *er-risale*, Feridüddîn Attar'ın (ö. 618/1221) *Tezkiret'ül-evliya* ve Abdurrahman-ı Câmî'nin (ö. 898/1492) *Nefehâtü'l-üns* isimli eserlerinden büyük ölçüde yararlanılmıştır. Bu eserler tasavvufî düşünce ve uygulamaları detaylı bir şekilde ele almasından dolayı toplum üzerindeki sûfî tesirin anlaşılmasında önemlidir. Bunun yanı sıra yakın dönem eserleri arasında yer alan Mehmet Ali Aynî'nin *Tasavvuf Tarihi*, Güldane Gündüzöz ve Hamdi Kızılder'in editörlüğünü yaptığı *Tasavvuf* kitabı, Alexander Knysh'ın *Tasavvuf Tarihi*, Ömer Yılmaz'ın *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, Hasan Kâmil Yılmaz'ın *Gönül Erleri*, Ahmet T. Karamustafa'nın *Tasavvufun Oluşumu*, Mustafa Kara'nın *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zâviyeler* ve *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları* gibi eserler araştırmamıza derinlemesine analiz ve çeşitli bakış açıları sunması bakımından faydalanan kaynaklar arasında yer almıştır.

Sûfîlerin hayatları, yaşam biçimleri ve düşünceleri değerlendirilirken Hasan İbrahim

Hasan'ın (1892-1968) *Târîhu'l-islâm*, Muhammed b. Ali es-Sehlegî'nin *Kitabu'n-nûr min kelimâti ebi't-tayfûr (Menâkıb-ı Bistâmî)*, İmam Gazâlî'nin (ö. 505/1111) *el-Münkız mine'd-dalâl*, *İhyâu ulûmi'd-dîn* ve *el-Erba'în fî usûli'd-dîn* eserleri, Abdülkadir Geylânî'nin (ö. 561/1166) *Fütuhu'l gayb* ve *Geylanî Küliyatı*, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (ö. 672/1273) *Mektûbat*, *Fîhi mâ fîh* ve *Mesnevî*, Süleyman Gökbulut'un *Bağdat İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri "Bağdat Tasavvufunun Lisânı: Cüneyd-i Bağdâdî"* adlı eserlerinden istifade edilmiştir. Ayrıca güncel kaynak bağlamında Hacı Bayram Başer'in *Teşekkül Döneminde Tasavvuf*, Gürkan Dağbaşı'nın *Abbasi Dönemi Çeviri Faaliyetleri*, Ünver Günay'ın *XV. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyo-Kültürel Yapı, Din ve Değişme*, Kadir Özköse'nin *Selçuklu Toplumunda Tasavvufî Hayatın Sosyo-Kültürel, Siyasal ve Dinî Sahaya Tesiri* isimli makaleleri; Yüksel Göztepe'nin *Abdülkerim Kuşeyrî'de Haller ve Makamlar*, Sami Bayrakçı'nın *Cüneyd-i Bağdâdî, Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* isimli doktora tezi, İsmail Serdar Duman'ın *Emevîler'de Sosyal Hayat*, Derviş Süne'nin *Anadolu Selçuklularında AhîlikTeşkilatının Şehir Yönetimine Katkısı ve Günümüze Yansımaları* adındaki yüksek lisans tezleri ilgili devletlerin içtimâî durumunu incelerken istifade edilen kaynaklardır. Araştırmanın pek çok yerinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* müracaat edilen kaynaklar arasında yerini almıştır.

4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu çalışmada İslâm toplumundaki sûfî etkiyi analiz etmek amacıyla Emevî, Abbâsî, Selçuklu ve Osmanlı toplumları merkeze alınmıştır. Bu bağlamda, öncelikle ana hatlarıyla söz konusu devletlerin siyasî ve içtimâî durumları incelenmiştir. Bu inceleme yapılırken genel bir değerlendirme yapılmış, ardından toplumun inşası ve ıslahında rol oynayan sûfilerin hayatları, tasavvufî görüşleri ve irşad faaliyetleri ele alınmıştır. İlk bölümde dört, diğer bölümlerde ise beş sûfiye yer verilmiş, bu sınırlandırma yapılırken özellikle toplumsal açıdan ön plana çıkmış sûfiler tercih edilmiştir. Söz konusu sûfilerin kısaca hayat hikâyeleri anlatılmış, ancak daha çok tasavvufî görüşlerine ve irşadî faaliyetlerine dair değerlendirmeler yapılarak yaşadıkları topluma olan etkileri üzerine odaklanılmıştır.

5. Teorik ve Kavramsal Çerçeve

5.1. Cemiyet

Cemiyet kavramı topluluk, birlik, halk, zümre gibi anlamlara gelen جمع cem' kökünden türetilmiştir.¹⁴ Kelimenin tarihi süreç içinde 18. Yüzyıl başlarında Suriye ve Lübnan'da kilise törenlerine iştirak eden cemaat için, sonraları ise Osmanlı hâkimiyetindeki Arap coğrafyasında belirli toplumsal amaçlar doğrultusunda kurulan dernekleri ifade etmek için kullanıldığı bilinmektedir.¹⁵ Sosyologlar tarafından toplumu ifade etmek için oldukça sık kullanılan bu kavram, "cemaat" terimiyle karıştırılması sebebiyle ilk defa 1887 yılında Ferdinand Tönnies tarafından kaleme alınan "Cemaat ve Cemiyet" adlı eserde akademik olarak incelemeye tâbi tutulmuştur.¹⁶

Sosyolojinin temel meselelerinden biri olan cemiyet kavramı; "sosyal münasebetler esasına dayanan karşılıklı yardım ve otoritenin zorunlu olduğu muamele ve usuller sistemi olup, bir teşkilat ağı içinde gruplaşmaya yol açan insan davranışlarını hem kontrol eden hem de özgürlüğe kavuşturan bir sistem" olarak değerlendirilmiştir.¹⁷ Bu sistemin parçası olan insan ortak dil, din, kültür etrafında birleşerek toplumun bizzat kendisini meydana getirmektedir. Bireysel olarak başlayan bu sistem, bir kartopu gibi büyüyerek en sonunda büyük bir medeniyete dönüşmektedir.

Dünya üzerinde geçmişten bugüne kadar kurulmuş onlarca medeniyet bulunmaktadır. Bu medeniyetlerin kimi, zaman içerisinde etkinliğini yitirmiş kimi ise hala güçlü bir şekilde varlığını devam ettirmektedir. Kurulan bu medeniyetler, temelde birbirinden gelenek-görenek, kültür, dil, tarih ve özellikle de din noktasında ayrılmaktadır.¹⁸ Medeniyet, bir bakıma toplumda var olan dinî yapının ete kemiğe bürünmüş halini sembolize etmektedir. Nitekim Batı medeniyetinin temelinde Hristiyanlık ve önceki dinlerin, Çin ve Hindistan medeniyetinin temelinde ise uzak doğu dinlerinin bulunduğu dile getirilmektedir.¹⁹ Buradan hareketle Müslüman toplumların inşa ettiği medeniyetlerin temelini İslâm dininin oluşturduğunu söylememiz mümkündür.

¹⁴ Ebü'l-Feyz M. Murtazâ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (Kahire: Şer'hul Kâmûs, 1306).

¹⁵ M. Şükrü Hanioğlu, "Cemiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/329.

¹⁶ Ferdinand Tönnies, *Cemaat ve Cemiyet*, çev. Sezai Zeybekoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020).

¹⁷ R. M. MacIver - Charles H. Page, *Cemiyet*, çev. A. Kurtkan (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), 1/9.

¹⁸ Samuel Huntington, *Medeniyetler Çatışması*, çev. Murat Yılmaz (İstanbul: Vadi Yayınları, 2017), 26.

¹⁹ Ferzende İdiz, "Tasavvufun İslam Medeniyetine Katkıları", *Akademik İslam Araştırmaları Dergisi* 4 (2018), 40.

5.2. Cemiyetin İnşasının Önemi

Asırlardır varlığını sürdüren birçok medeniyet, varlığını erdemli bir topluma dayandırmaktadır. Yüksek erdem ve ahlâk seviyesine sahip bir toplumun gelişimi, esas olarak bireyin eğitilmesine bağlıdır. Din bu eğitim sürecine eşlik eden en önemli unsurdur. Allah'ın gönderdiği dinler ve kitaplar aracılığı ile gerçekleşen bu eğitim süreci; ilk peygamber Hz. Âdem'den (a.s.) son peygamber Hz. Muhammed'e (s.a.v.) kadar peygamberler aracılığı ile gerçekleşmiştir. Nitekim Âl-i İmrân suresinde Allah Teâlâ: *"Ant olsun ki içlerinden, kendilerine Allah'ın âyetlerini okuyan, onları arındıran, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle Allah, müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur..."*²⁰ buyurarak peygamberlerin insanları medeni bir varlık haline getirmek için vazgeçilmez bir unsur olduğuna işaret etmiştir.

Peygamber tarafından gerçekleştirilen tebliğ faaliyetleri yalnızca inançlı bir toplum oluşturmayı değil, aynı zamanda siyaset, iktisat ve eğitim gibi sahalarda köklü bir medeniyet inşa etmeyi hedeflemiştir. Çünkü insan, bireysellikten ziyade sosyal yönü ağır basan bir varlıktır. Zira insanoğlu tarih boyunca varlığını yalnız olarak değil; boy, kabile ve devlet gibi unsurlar oluşturarak cemiyet içinde sürdürmüştür. Bundan dolayı ahlâklı bir toplumun temeli bireye; bireyin eğitimi aileye; ailenin eğitimi meydana getirdiği devletin ahlâkına bağlanmıştır. Ayrıca toplumu idare eden yöneticilerin bu inşa sürecinde oldukça önemli bir paya sahip oldukları vurgulanmıştır.²¹ İbn Mukaffa, halkın kendiliğinden düzelemeyeceğini, ancak Allah'ın içlerinden seçtiği dindâr ve akıl sahibi kimseler tarafından doğru ve dürüst olunacağını ifade ederek toplum içerisinde yöneticilerin ve âlimlerin vazifesinin önemine dikkat çekmiştir.²²

İbn Mukaffa, Kur'ân-ı Kerim'de bir toplumun yükselişine ve çöküşüne etki eden dört unsurun bulunduğunu; bunların adalet, birlik, ahlâk ve emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker olduğunu söylemiştir.²³ Bu unsurları maddeler halinde şöyle izah etmek mümkündür:

1. Adalet: Bir toplumun hayatta kalmasında en önemli faktörlerden biridir. İslâm, içtimaî hayatta aşırılıktan uzak, dengeli bir yaşam tarzı önclemiştir. Kur'ân-ı Kerîm adalet sıfatına sahip olmayan bir insanı aciz bir köleye benzetirken adaletli olmanın, kişiyi takvaya eriştireceğini bildirmiştir.²⁴ Nitekim tarih boyunca baskı, adaletsizlik ve zulüm üzerine inşa

²⁰ Âl-i İmrân 3/164.

²¹ Maverdi, *Nasihatü'l-Mülûk (Siyaset Sanatı)*, çev. Mustafa Sarıbiyık (İstanbul: Ark Yayınları, 2016), 215.

²² İbn Mukaffa, *İslâm Siyaset Üslubu*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 118.

²³ Şaban Ali Düzgün, *Din Birey ve Toplum* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2013), 88.

²⁴ en-Nahl 16/76

edilen bir yönetimin ayakta kalması pek mümkün olmamıştır.²⁵

2. Birlik: “*Ey müminler! Hepiniz birlikte Allah’ın ipine sımsıkı sarılın ve ayrılığa düşmeyin. Allah’ın size olan şu nimetini hatırlayın: Hani siz birbirinize düşmandınız; derken Allah kalplerinizi kaynaştırdı da O’nun bu nimeti sayesinde kardeş oldunuz.*”²⁶ âyetinde Allah’ın buyurduğu üzere birlik olmak ve dayanışma içinde yaşamayı sürdürmek bir toplumun en etkili silahlarından biridir. Bu itibarla uzun soluklu bir İslâm medeniyetini inşa eden unsurların en önemlisinin, birlik ruhu içinde yaşayabilme becerisi olduğunu söylemek mümkündür.

3. Emir bi’l-ma’rûf nehy ani’l-münker: İyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymak, Allah tarafından topluma emredilmiş bir vazifedir²⁷ ve İslâm dininin temel ilkelerinden biridir. Ma’rûf, İslâm’ın uygun gördüğü, münker ise uygun görmediği davranışları ifade etmektedir. Bu bağlamda emir bi’l-ma’rûf toplumda din, akıl ve vicdan tarafından benimsenen inançların, değerlerin ve hayat tarzının hâkim kılınması anlamına gelirken; nehy-i ani’l-münker ise dinin, aklın ve vicdanın reddettiği her türlü kötülüğün önlenmesi anlamına gelmektedir.²⁸ Din, akıl ve vicdan tarafından benimsenen değerlerin hâkim kılınmasını hedefleyen bu ilke, aynı zamanda toplumun ortak bir şuur içerisinde hareket etmesini de gaye edinmiştir. Zira kişisel ve toplumsal ahlâk bir bütündür ve birbirinin tamamlayıcısıdır. Müslüman bireyin sorumlulukları sadece kendisiyle sınırlı kalmayarak ailesine, çevresine ve topluma kadar uzanmaktadır. Bundan dolayı bireyin içsel disiplininin başlayarak topluma yayılan bu iyilik ve doğruluk ilkesi, toplumsal barış ve düzenin korunmasında hayati bir rol oynamaktadır.²⁹

4. Ahlâk: Resûlullah’ın (s.a.v.) güzel ahlakı tamamlamak için gönderildiğini ifade eden hadîs-i şerif,³⁰ İslâm’ın ahlâk üzerine kurulu bir din olduğunu açıkça göstermektedir. Nitekim ebedi saadete ulaşmada güzel ahlâkın ne denli önemli bir rol oynadığı, Ebû Zer’in (r.a.) rivayet ettiği hadiste dile getirilmektedir. Buna göre Hz. Muhammed (s.a.v.), her koşulda Allah’a karşı sorumlu olmanın ve kötülüklere karşı bir iyilik yapmanın önemini vurgulayarak, güzel ahlâkın toplum hayatındaki önemini de ortaya koymaktadır.³¹ Ahlâklı bir bireyin, bulunduğu toplumda

²⁵ Düzgün, *Din Birey ve Toplum*, 88.

²⁶ Âl-i İmrân 3/103.

²⁷ Âl-i İmrân 3/104.

²⁸ Mustafa Çağrıcı, “Emir bi’l-ma’rûf nehy ani’l-münker”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/138-141.

²⁹ Mevlüt Özçelik, *Sûfilerin Saadet Tasavvuru İmam Gazâlî Örneği* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2023), 111.

³⁰ Mâlik b. Enes, *Muvatta’*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1985), “Hüsnü’l-Hulk”, 8.

³¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, çev. Şuayb el-Arnaût - Adil Murşid (Beyrut: Müessesetü’r- Risale, 1995), 35/284, 153, 158, 169.

refah seviyesinin artmasına katkıda bulunacağı aşikârdır. Bu nedenle, İslâm ahlâkını benimsemek ve uygulamak hem bireysel hem de toplumsal açıdan büyük önem taşımaktadır.

İslâm dini, toplum ile birey arasında çok güçlü bir ilişki inşa etmiştir. Saadet içinde yaşamının ve kurulan bir medeniyetin uzun ömürlü olabilmesinin temeli ahlâklı olmaya dayandırılmıştır. Toplumda iyi bir birey olmak, uyumlu ve sorumlu bir şekilde topluma katkıda bulunmak demektir. Bu sayede birey ve toplum birbirini besler ve güçlendirir.³² Mâverdi toplumun dirlik ve düzeni için bireye ülfet, itaat ve dürüstlükten ibaret üç temel unsurun gerekli olduğunu ifade etmiştir.³³ Burada ülfet insanlar arasında duygu bağına sağlayan bir motif işlevini görmektedir.³⁴ İtaat bir düzen içerisinde yaşamının gerekliliklerindendir. Bu gerekliliği sağlayan en önemli otorite ise muhakkak dürüst bir yönetim sistemine sahip devlet mekanizmasına dayandırılmaktadır.³⁵

Dinine gönülden bağlı bir birey Allah'ın emir ve yasaklarına daima uymakta, merhametli ve vicdanlı bir mümin olarak çevresindeki insanlara yardımda bulunmaktadır. Aynı zamanda içinde yaşadığı devletin kurallarına uyum göstererek sosyal düzeninin bozulmasını da engellemektedir. İşte bu şekilde tüm toplumun ahlâklı olduğu düşünüldüğünde kargaşalar, savaşlar, zulüm ve benzeri durumlar asgari seviyeye inerek huzurun hâkim olduğu bir ortam tesis edilmektedir. Hz. Muhammed'in (s.a.v.), Muaz b. Cebel'e (r.a) güzel ahlâk sahibi olma hususunda Allah'tan korkmayı, takvalı olmayı, doğru konuşmayı, imana sınıksız sarılmayı, ahde vefa göstermeyi, haramdan sakınmayı, kötü söz söylemekten sakınmayı ve her daim günahları için tevbe etmeyi tavsiye etmesi bireysel ahlâkın toplumsal barış ve huzur üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır.³⁶

Netice itibarıyla ilk dönemde Resûlullah'ın (s.a.v.) etrafında bulunan Müslümanlar, indirilen her ilahî emre uyuyor, müşriklere karşı nübüvvet nurunun rehberliğinde birlikte mücadele ediyorlardı. Ancak onun (s.a.v.) vefatının ardından yaşanan siyasî gelişmeler müminler arasında birtakım kargaşaların çıkmasına ve aralarında ihtilafların yaşanmasına sebep olmuştur. Zira Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefatının üzüntüsü, halifelik tartışmaları, sınırların genişlemesiyle beraber dine yeni giren insanlar ve mensup oldukları kültürler, çağın gelişmesi ile oluşan problemlere karşı ortaya konmaya çalışılan hükümler gibi birçok etmen

³² Düzgün, *Din Birey ve Toplum*, 83-84.

³³ Maverdi, *Edebü'l-Vezir (Bilge Yöneticinin El Kitabı)*, çev. İbrahim Barca (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 117-118.

³⁴ Mustafa Çağrı, "Ülfet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/286.

³⁵ Furkan Alan, *Abbasi Devleti Döneminde İslam Siyaset Teorisi: Geleneksel Toplum, Müslümanlar ve Halife (VIII.-XIII. Yüzyıl)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 67.

³⁶ Şehâbeddin Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2011), 301.

Müslümanların İslâm'ı yaşama noktasında zayıflamasına neden olmuştur.³⁷ Bu durumdan hoşnut olmayan bazı âlimler, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashâbının yaşantısına duydukları özlemle birlikte zâhidâne bir hayat yaşayarak insanları bu yönde etkilemişlerdir.³⁸ Zaman içerisinde “zâhid” olarak isimlendirilen bu şahsiyetler, kendilerinden sonraki dönemlerde sûfileri etkileyerek tasavvuf ilminin kurulmasına ve günümüze kadar gelen İslâm medeniyet tarihinin maneviyatla yoğurulmasına ve ahlâklî bir toplumun meydana gelmesine katkı sağlamışlardır.³⁹

5.3. Cemiyetin İnşa ve Islahında Tasavvufun Etkisi

İslâm medeniyeti, oluşum itibariyle birçok disiplinden yararlanmıştır. İslâm hukuku, tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf gibi disiplinler, birbiriyle bağlantılı bir şekilde köklü bir medeniyetin inşasında rol oynamışlardır. Bu çalışmada, araştırmanın konusu gereği inşa sürecinin tasavvufî boyutu ele alınacaktır.

Tasavvuf, yüce ve güzel ahlakla donanıp her türlü aşağılık ve çirkin ahlaktan uzaklaşmak olarak tarif edilmiştir.⁴⁰ Bu tariftten hareketle tasavvuf ilminin gayesinin, insanoğlunu kötü ahlâktan ve çirkin davranışlardan uzaklaştırıp güzel sıfatlarla donatmak, Allah ve Resûlünün (s.a.v.) ahlâkıyla ahlâklandırmak olduğu söylenmiştir.⁴¹ Tasavvuf, özü itibariyle Resûlullah (s.a.v.) zamanında yaşanmış olsa da müstakil bir ilim ve belirgin bir yaşam tarzı haline gelmesi sûfiler aracılığıyla sonraki dönemlerde gerçekleşmiştir.⁴² Nitekim “gönül erleri” olarak nitelendirilen sûfiler; ilimlerin en yücесinin Allah'ı bilmek olduğunu ve bu makama erişebilmek için marifet sahibi olunması gerektiğini savunmuşlar; asırlar boyunca çeşitli tarikatlar ve farklı usuller aracılığıyla iyiliği ve güzel ahlâkı teşvik etmeyi kendilerine gaye edinmişlerdir.⁴³

İlk dönemlerde birçok zâhid ve sûfi nefislerini terbiye etmek maksadıyla uzlete çekilseler de⁴⁴ bir süre sonra cemiyet içine dönmüşler, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker vazifesini icra ederek bir taraftan kendi nefislerini terbiye ederken diğer taraftan toplumu ıslah etme gayreti

³⁷ Ahmet Çelebi, “Abbâsiler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1986), 2/14-24.

³⁸ Mehmet Ali Aynî, *Tasavvuf Tarihi*, çev. Hüseyin Rahmi Yananlı (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), 182.

³⁹ Semih Ceyhan, “Zühd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/533.

⁴⁰ Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2007), 528.

⁴¹ Reşat Öngören, “Tasavvuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/119.

⁴² Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022), 23.

⁴³ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 577.

⁴⁴ Mevlüt Özçelik, *İmam Gazâlî'ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2020), 76.

içerisinde olmuşlardır. Zira âlimler yalnızca kendi kurtuluşlarını düşünüp bir kenara çekilselerdi, insanlar hakikate ulaşmakta zorlanır ve geçici olan bir dünya uğruna kendilerini kaybedip giderlerdi. Bu nedenle Allah Teâla insanı dünyada bir başına bırakmayarak ona öncelikle doğruyu yanlıştan, hayrı şerden ve hakikati batıldan ayırt edebilecek akıl nimetini bahşetmiş, peygamberler göndererek doğru yolu apaçık şekilde tanıtmış, kitaplar vasıtasıyla insanların dünya imtihanını başarılı bir şekilde tamamlayabilmelerine yardımcı olmuştur. Ayrıca Allah, son peygamberin irtihalinden sonra salih kulları vasıtasıyla cemiyetin inşa ve ıslahının devamını sağlamıştır.⁴⁵ İşte sûfilerin belli bir usûl çerçevesinde dergâhlar kurması, sohbet meclislerinde dinin hükümlerini anlatmaları ve insanları ıslah etme çabaları bundan dolaydır. Böylece İslâm toplumunun inşa sürecinde asırlar boyunca sûfî etkisi belirgin bir şekilde kendini gösteregelmiştir.

İnsan, fıtratı itibariyle günah işlemeye meyilli ve Allah'ın emirlerini yapma noktasında zayıflık gösteren bir varlıktır.⁴⁶ Bu sebepten Allah Teâlâ, kullarına tövbe etmeleri ve doğru yola dönmeleri için peygamberler ve ilahî kitaplar aracılığı ile kurtuluş yollarını göstermiştir. Hz. Muhammed'e (s.a.v.) kadar gelen bütün peygamberler toplumu ıslah etme göreviyle vazifelendirilmiş ve onlar bu görev doğrultusunda insanlara Allah'ı ve emirlerini en güzel şekilde aktarmışlardır. Söz konusu görev, Resûlullah'ın (s.a.v.) irtihalinden sonra Kur'ân-ı Kerim ve Sünnet-i seniyye çizgisinden taviz vermeyen İslâm âlimleri tarafından sürdürülmüştür. Bu âlimler arasında yer alan sûfiler de yozlaşma ve bozulmalara karşı toplumu ıslah etmeye gayret etmişlerdir.⁴⁷

Asr-ı saâdet'ten günümüze kadar gelen zâhidler ve onların usulünü takip eden sûfiler nefis terbiyesine büyük önem atfetmişler; kurdukları tarikatlarla insanları dolayısıyla da toplumu terbiye etmeye yönelik hizmette bulunmuşlardır. Bu terbiye metodu belli bir usûl ve erkâna göre yapılmıştır. Bu usûl ve erkânı belirleyen kişiye tasavvuf ıstılahında "mürşid" denilmiştir. Sûfilere göre mürşid; bir tarikata intisap ederek seyr u sülûkünü tamamlamış, şeriat, tarikat ve hakikat ilimlerinde yüksek mertebeye ulaşmış kişi olarak tanımlanmıştır.⁴⁸ Manevî rehber olarak tanımlanan bu âlimler, dinin kaidelerini insanlara hatırlatarak İslâm'ın sonraki nesillere aktarılmasına hizmet etmişlerdir. Tasavvuf önderlerinden Ebû Ali ed-Dekkâk (ö. 405/1015) mürşidin önemini bir ağaç misali üzerinden anlatmaktadır. Ona göre bir ağaç, herhangi bir bahçıvan tarafından yetiştirilmeyip kendi başına büyürse yaprak açar, ancak

⁴⁵ Özçelik, *Sûfilerin Saadet Tasavvuru*, 169.

⁴⁶ Sadık Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı* (Konya: Hibaş Yayınları, 1984), 26.

⁴⁷ Özçelik, *Sûfilerin Saadet Tasavvuru*, 169.

⁴⁸ Reşat Öngören, "Şeyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/50.

meyve vermez. Aynı şekilde bir mürid de hakikate giden meşakkatli yolda rehbersiz olarak ilerlemeye çalışırsa kurtuluşa eremez. Ancak bir müşşidin gözetiminde seyr u sülûkünü gerçekleştirirse nefisini terbiye ederek kötü arzularından kurtulabilir.⁴⁹ İşte bundan dolaydır ki sûfiler, “kâmil insan” olma yolunda ilerleyen müridin rehbersiz yürüyemeyeceğini, yürüse bile muvaffak olamayacağını belirtmişlerdir. Zira müşşidler, seyr u sülûkünü tamamlamış olan velilerdir. Böylece onlar, yolun başında olan müride doğruyu ve yanlış gösterrebilme feyzine sahip olmuşlardır. Bir nevi öğretmen olan müşşidler, müridi manevî kötülük ve kirlerden arındırabilmek için terbiye etmektedir. Sühreverdî’ye göre nefis, çirkin sıfat ve huylardan temizlenince; kalp aynası parlar ve içinde saklı olan ilahî nurlar açığa çıkar. Bu duruma ulaşan kul, Rabbini sever. İşte bu hal, terbiyenin bir neticesidir.⁵⁰ Ebu’l-Hasen en-Nedvî (1914-1999), Resûlullah’ın (s.a.v.) son peygamber olması sebebiyle Allah Teâlâ’nın sonraki nesillerde gerçekleştirdiği “dini yenileme” işini, İslâm ümmeti içinden seçtiği kâmil zatlar vasıtasıyla gerçekleştirdiğini söylemektedir. Ona göre söz konusu zatlar, İslâm dininin ihyasına ve Asr-ı saâdet’teki atmosferin yeniden tesis edilmesine gayret etmişlerdir.⁵¹

Müşşid-i kâmiller yetiştirdikleri müridleri ile toplumun ıslahına fayda sağlayarak ahlâkl bir yapı inşa etmişlerdir. Kuşeyrî’ye göre İslâm dininin yaşandığı her asırda toplum içerisinde tevhid ilmine sahip bir müşşid-i kâmil bulunmuş ve devrin önde gelen âlimleri o müşşide tâbî olmuşlardır. Eğer ki müşşidlerde diğer insanlardan farklı bir meziyet olmasaydı topluma bu denli katkı sağlayamaz ve peşinden giden bu kadar âlim bulunamazdı.⁵² Zira müşşidlerin ve yetiştirdikleri müridlerin tasavvufî düşüncelerine bakıldığında; davranışları, dinî yaşama biçimleri, hal ve tavırlarıyla toplumun eğitimine katkı sunacak dinî bir hayat ve eğitim sistemi oluşturdukları görülmektedir.⁵³ Özellikle kurdukları sohbet meclislerinde manevî bir atmosfer oluşturarak gönüllerin huşûyla dolmasını sağlamışlardır. Yalnızca bununla sınırlı kalmayan müşşidler, donanımlı bireyler yetiştirerek güçlü bir irşadî faaliyet yürütmüşlerdir. Kurdukları tarikatlar ve yetiştirdikleri halifeleri aracılığıyla dünyanın pek çok yerinde insanlara Allah’ı anlatmışlar, güzel ahlâk sahibi olabilmenin yollarını öğretip, Allah’ın emirlerine ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Sünnet’ine sımsıkı bağlanabilmeyi öğütlemişlerdir. Ebu’l-Hasan en-Nedvî’nin şu sözleri konuyu daha iyi idrak edebilmek adına mühimdir:

“Kâmil müşşidler insanlardan Sünnet, ihlas, tevhide sarılma, günahlardan tövbe etme, Allah’ın

⁴⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 728.

⁵⁰ Sühreverdî, *Avârifü’l-ma’ârif*, 102-103.

⁵¹ Ebu’l-Hasan Ali Nedvî, *İslâm Önderleri Tarihi*, çev. Yusuf Karaca (İstanbul: Kayıhan yayınları, 1992), 8/490.

⁵² Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 724.

⁵³ Ahmet Yaşar Zengin, “Tasavvufî Eğitim Anlayışı ile Günümüzdeki Bazı Eğitim Kavramlarının Örtüştüğüne Dair Bir Çalışma”, *Kastamonu Üniversitesi II. Uluslararası Şaban-ı Veli Sempozyumu* (Kastamonu, 2014), 653.

emirlerine uyma ve Hz. Peygamber’e tabi olma, güzel ameller için bey’at alıyorlardı. Mürşidler kendilerine bey’at edenlere haramdan, kötü ahlâktan, zulümden kaçınmalarını tavsiye etmiş, onları, güzel ahlâklı olmaya, sevap işlemeye ve kibirden hasetten uzak olmaya teşvik etmişlerdir...”⁵⁴

Başta mürşid olmak üzere; Allah dostu, sûfî, evliyâ ve daha pek çok sıfatla adlandırılan bu şahsiyetlerin asırlar boyu ortaya koydukları çabalar neticesinde nice gönüller İslâm diniyle şereflenmiştir. Bu gayret yaratılanı Yaratan’dan ötürü sevmeye şuurıyla atan kalplerin sayısını çoğaltarak bir toplum inşa etmeyi başarmıştır. Kuşkusuz tarih boyunca toplum üzerinde bazı bozukluklar ve inşa sürecinde belirli etkenlerle meydana gelen yozlaşmalar meydana gelmiş olsa da büyük oranda sûfîlerin katkılarıyla meydana gelmiş ahlâklı bir İslam toplumu olgusundan bahsetmek mümkündür.⁵⁵

Asr-ı saâdet ikliminin Hz. Peygamber’in (s.a.v.) vefatıyla sonlanması ile birlikte halifelik problemi ortaya çıkmıştır.⁵⁶ Bu problemi çözmek isteyen sahâbeler İslâm tarihinde “Hulefâ-i Râşidîn Dönemi” olarak isimlendirilen süreçte dört halifeye biat etmiştir. Ancak Hz. Ali’nin (r.a.) halifeliği döneminde yaşanan siyasî olaylar neticesinde Hz. Muâviye’nin (r.a.) halifeliğinde Emevîler Devleti kurulmuş⁵⁷ böylece Müslümanlar arasında birtakım konularda ihtilaflar ortaya çıkmıştır.⁵⁸ Bu ihtilaflar sebebiyle amelî ve itikadî açıdan çeşitli dinî görüşler ortaya çıkmış, bu çeşitlilik zamanla ahlâkî boyutta da kendisini göstermiştir.⁵⁹ Emevîlerden sonra gelen Abbâsîler döneminde devletin sınırlarının genişleyip Müslümanların farklı kültür ve dinden insanlarla temasa geçmesi ilk kültürel hareketlenmelerin başlamasına sebep olmuştur. Daha sonları Selçuklular ve Osmanlılar Devleti bünyesinde devam eden bu hareketlenmeler “Sünnî tasavvuf” düşüncesinin hâkimiyet alanının geniş sınırlara ulaşmasında etkin rol oynamıştır. İslâm ümmeti, Resûlullah’ın (s.a.v.) vefatının ardından birtakım sıkıntılı süreçlerden geçmiştir. Müslümanların özellikle kendi aralarında yaşadıkları sorunlar ve halifeliğin el değiştirmesi dinî konularda bazı problemleri beraberinde getirmiştir. Hz. Muâviye (r.a.) ile Hz. Ali (r.a.) arasında yaşanan Tahkîm Hadisesi ve akabinde gerçekleşen olaylar, İslâm nurunun yumuşattığı gönüllerin katılaşmasına neden olmuştur.⁶⁰

⁵⁴ Nedvî, *İslâm Önderleri Tarihi*, 1/111.

⁵⁵ Abdulcebbar Kavak, “Tekkelerin Toplumsal Alandaki Hizmetlerine Irak’tan Bir Örnek: Biyâre Tekkesi”, *AKADEMİK İslam Araştırmaları Dergisi* 6 (2019), 52-55.

⁵⁶ Çelebi, “Abbâsiler”, 2/14-15.

⁵⁷ Çelebi, “Abbâsiler”, 2/283.

⁵⁸ Çelebi, “Abbâsiler”, 2/559-563.

⁵⁹ Başer, “Teşekkül Döneminde Tasavvuf”, 1/279-287.

⁶⁰ Mehmet Haberli, “İtikadî İslâm Mezheplerinin Ortaya Çıkışına Etki Eden Faktörler”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2012), 167.

Bahsi geçen sıkıntılı süreçler kuşkusuz o dönemde Müslümanları ruhî yönden derinden etkilemiştir. Müslümanlar, hâlâ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatının üzüntüsünü kalplerinde derin bir şekilde hissederken kendilerini halifelik tartışmaları içerisinde bulmuşlardır. Devamında gerçekleşen olaylar Müslümanlar arasındaki gergin havanın daha da artmasına neden olarak toplum içerisinde fikir ayrılıklarının belirgin oranda gün yüzüne çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu fikir ayrılıkları o dönemde mezheplerin doğuşuna neden olduğu gibi bir grup insanın ihlaslı yaşam tarzını benimsemesiyle beraber tasavvuf ilminin de yavaş yavaş ortaya çıkmasını sağlamıştır.⁶¹

Zühd dönemi olarak isimlendirilen ilk yıllarda tasavvuf; daha çok zâhidane hayat yaşayan kişiler etrafında gelişmiş küçük çaplı bir oluşumdur. Daha sonraları İslâm'ı daha derinden yaşamak isteyen insanların, zâhidlerin etrafında toplanmasıyla genişleyen bu topluluk zamanla mürşid-mürid ilişkisine dönüşen bir yapı haline gelmiştir. Sonraları şeyhlerin kurdukları dergâhlar ve tekkeler içerisinde bir nefis eğitim mekteplerine dönüşen bu yapı, bilhassa hicrî VI. yüzyıldan itibaren kurulmaya başlayan tarikatlar ile birlikte müesseseseleşen bir kurum hüviyeti kazanmıştır. Böylelikle sosyal hayatın tam merkezine yerleşen bu gönül mektepleri, meşhur sûfilerin savundukları tasavvufî fikirler etrafında şekillenen ana tarikatların ortaya çıkmasıyla Müslüman toplum yapısını derinden etkilemiştir. Zira tekkeler ve sohbet meclisleri bu dönemlerde toplumun birlik ve beraberliğinin sağlanması açısından çok yönlü faaliyet göstermiştir.⁶² Özellikle sohbet meclislerinin halk üzerindeki tesiri oldukça kuvvetli olmuştur. İnsanlar bu meclislere iştirak ederek bir taraftan dinin gerekliliklerini öğrenmişken aynı zamanda manevî anlamda ruhlarını feyizle doldurmuştur. Bu nedenle tasavvufta eğitim ve öğretim metodu olarak kullanılan sohbet, toplumun ıslahına katkı sağlayan önemli bir faktör olmuştur.⁶³

Asırlar boyunca kurulan İslâm devletlerinde sûfiler, ortaya attıkları fikirler etrafında kurulan tarikatlar ve açılan dergâhlar aracılığıyla, toplum ve devlet üzerinde önemli bir etki alanına ulaşmıştır.⁶⁴ Bu etki alanının en önemli göstergesi muhakkak devlet yöneticilerinin sûfilere karşı gösterdiği hal ve tavırlarında görülmektedir. Birçok padişah sûfilere büyük hürmet göstermiş ve fikirlerini önemsemiştir.⁶⁵ Selçuklular döneminde kurulan Ahîlik teşkilatı incelendiğinde devlet eliyle tasavvufun desteklendiği, dergâhların resmi kurumlar gibi

⁶¹ Haberli, "İtikadî İslâm Mezheplerinin Ortaya Çıkışına Etki Eden Faktörler", 162.

⁶² Mehmet Necmettin Bardakçı, *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005), 271.

⁶³ Süleyman Uludağ, "Sohbet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/350.

⁶⁴ Kavak, "Tekkelerin Toplumsal Alandaki Hizmetlerine Irak'tan Bir Örnek", 53.

⁶⁵ Ömer Yılmaz (ed.), *Osmanlı Devleti'nde Padişah-Sûfî İlişkileri* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2019), 20-43.

faaliyetlerini icra ettiği ve içtimâî yaşam alanının tam ortasında sûfîlerin yer aldığı görölmektedir.⁶⁶ Orhan Gazi'nin (1324-1362) Osmanlı Devleti'ni kurarken Şeyh Edebâli'nin (ö.726/1326) öğütlerinden yararlanması, kendisinden sonra gelen Orhan Gazi ve I. Murad'ın (1362-1389) Anadolu ve Horasan Erenleri ile yakın temas halinde olması bu gerçeğe örnek teşkil etmektedir.⁶⁷

Sonuç olarak çeşitli kültürlerin, ilimlerin ve düşünce biçimlerinin tercümeler yoluyla Müslümanlara ulaşması İslâm medeniyetinin sistemleşmesine sebep olmuştur. Bu gelişim ve değişimle beraber yeni problemler gündeme gelmiş, bu problemlere çözüm bulabilmek için İslâm âlimleri Kur'an ve Sünnet'i merkeze alarak ihdas ettikleri icmâ ve kıyas gibi şer'î deliller ile İslamî ilimleri geliştirmişlerdir. Aynı süreç içinde "zühd" düşüncesi üzerine şekillenen tasavvuf da müstakil bir ilim haline gelerek İslam toplumunda manevî bir iklimin oluşmasına hizmet etmiştir. Özellikle tasavvufun kurumsal halini temsil eden tarikatlar, toplumda meydana gelen ahlâkî yozlaşmaların önüne geçerek manevî değerlerin yeniden inşa ve ıslah edilmesinde etkin rol oynamıştır.⁶⁸

⁶⁶ Aysel Aksoy, "13. ve 14. Yüzyılda Anadolu'da Ahilik Teşkilatı, Etkisi ve Siyaseti", *Medeniyet ve Toplum Dergisi* 2/1 (2018), 26-28.

⁶⁷ Ömer Yılmaz, "Osmanlı'da Padişah Sûfî İlişkisi: Yıldırım Bayezid-Emir Sultan Örneği", *AKADEMİK Akademik İslam Araştırmaları Dergisi* 2 (Haziran 2017), 140.

⁶⁸ Aksoy, "13. ve 14. Yüzyılda Anadolu'da Ahilik Teşkilatı", 52.

I. BÖLÜM

1. EMEVÎLER DÖNEMİ (661-750)

İslâm tarihinin kırılma noktalarından birini teşkil eden Emevîler dönemi, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra İslâm dünyasının siyasî birliğinin sağlamış olması açısından oldukça önemli bir süreci kapsamaktadır. Bu dönem İslâm egemenliğinin Çin sınırlarından İspanya'ya kadar uzandığı, İslâm dünyasının tek devletle yönetildiği bir süreçtir.⁶⁹ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatının ardından yaşanan birtakım siyasî gelişmelerin etkisi, aynı zamanda artan fetih hareketleri ile yeni kültür ve milletten insanların İslâm dinine girmesiyle Emevî toplumunu çok yönlü bir dönüşüme sahne olmuştur. Bu dönüşüm siyasî, ekonomik ve kültürel olduğu kadar ahlâkî açıdan da bir değişimi beraberinde getirmiştir. Özellikle ahlâkî açıdan gerçekleşen bazı değişimler, ilk dönem zâhidleri olarak nitelendirilen âlimlerin ön plana çıkmasına ve Resûlullah (s.a.v.) dönemindeki manevî atmosferi yeniden tesis etmeye çalışmalarına neden olmuştur.

Bu bölümde, Emevî toplumunun siyasî ve toplumsal yapısını incelemek suretiyle, tasavvufun ilk temellerinin atıldığı ve zühd ile takva anlayışının ön plana çıktığı Emevîler dönemindeki “tasavvufî durum” analiz edilecektir. Emevîler dönemi (661-750), İslâm tarihinde önemli bir dönüm noktasını temsil eder. Bu dönemde, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefatından sonra hızla genişleyen İslâm coğrafyası siyasî birlik altında toplanmış ve merkezî bir devlet kurulmuştur. Bu değişimler, toplumda çeşitli siyasî gerilimlere yol açmıştır. Bu gergin ortamda bir grup Müslüman, Resûlullah'ın (s.a.v.) ve sahâbe-i kirâmın benimsediği sade ve dindar yaşam tarzını örnek almıştır. “Zâhidler” olarak nitelendirilen bu kesim, zühd ve takva kavramlarını ön plana çıkararak, dünyevî zevklerden ve maddiyattan uzak bir hayat sürmeyi tercih etmişlerdir.

1.1. Siyasî Durum

Emevî Devleti 661-750 yılları arasında varlık gösteren ve adını kurucusu olan sahabe-i kirâmdan Muâviye b. Ebû Süfyân'ın (661-680) mensup olduğu Benî Ümeyye (Ümeyye Oğulları) kabilesinden alan İslâm devletidir. Hz. Muâviye ve ondan sonra gelen iki halife Yezid b. Muâviye (ö. 64/683) ve Muâviye b. Yezid (II. Muâviye) (ö. 64/684) bu kabilenin Süfyanî

⁶⁹ Seyfullah Kara, “İslam Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevileştirilmesi”, *İstem* 4/8 (2006), 145-146.

kolundan, diğer on bir halife ise Mervanî kolundan gelmektedir.⁷⁰ Emevîler dönemi, Hz. Muâviye'nin H. 41 yılı Rebûlevvel ayında Şam'da halktan biat almasıyla başlayıp, son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed'in hicrî 132 yılı Zilhicce ayında öldürülmesiyle toplam 89 yıl hüküm sürerek sona ermiştir. Muâviye b. Ebî Süfyan (41-60/661-680), Abdülmelik b. Mervan (65-86/685-705), Velid b. Abdülmelik (86-96/705-715) ve Hişam b. Abdülmelik'in (105-125/724-743) halifelik yaptıkları bu dönem hilafet sürelerinin uzunluğu ve önemli fetihlere tanık olmaları hasebiyle İslâm tarihi açısından oldukça önemli bir konuma sahiptir.⁷¹

Emevî devletini İslâm siyâsî tarihinde önemli kılan özelliklerinden biri yönetici atamasında “veraset” sisteminin uygulanmış olmasıdır.⁷² Nitekim Resûlullah'tan (s.a.v.) sonra yönetime geçen ve Hulefâ-i Raşidîn olarak isimlendirilen halifeler seçim ile hilafet görevini üstlenmişlerdir. Özellikle dört halife, kendisinden sonra yönetime evlatlarını veya yakınlarını bırakmak için herhangi bir teşebbüste bulunmamışlardır.⁷³ Fakat Hz. Muâviye kendisinden sonra hilafeti oğlu Yezid'e bırakarak veraset sistemini getirmiştir.⁷⁴ Bu tercih, İslâm Devletlerinde veraset geleneğinin başlamasına öncülük etmiştir. Emevîler Devleti'nin halife tayininde veraset sistemine geçmesi buna bağlı olarak; kabileler arasındaki çekişmeler, devletin milliyetçi bir tavırla “mevâlî” diye adlandırılan kesime farklı bir vergi uygulaması; birbirine muhalif farklı itikadî mezheplerin ortaya çıkışı, devletin sınırlarının oldukça geniş olmasıyla beraber yönetimde yaşanan zorluklar; bazı halifelerin eğlenceye olan düşkünlükleri ve dinî hassasiyetlerinin azalması gibi pek çok sebep Emevîler Devleti'nin yıkılmasına neden olmuştur.⁷⁵ Böylece devlet 750 yılında tarih sahnesinden çekilmiştir. Devletin yıkılmasının ardından halife Hişam b. Abdülmelik'in torunlarından Abdurrahman b. Muâviye, 756 yılında Endülüs'e giderek “Endülüs Emevîler Devleti” ni kurmuştur.⁷⁶

Emevîler döneminde artan fetih hareketleri ile birlikte devletin sınırları genişlemiş; Endülüs, Kuzey Afrika, Azerbaycan ve Sind gibi uzak eyaletlerin hâkimiyet altına alınmasıyla tek merkezden yönetim oldukça zorlaşmıştır. Halifeler uzak merkezleri, eyaletlere atadıkları valiler aracılığıyla idare etmeye çalışmışlardır.⁷⁷

⁷⁰ İsmail Aka vd., *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Çağ Yayınları, 1993), 2/285.

⁷¹ Mehmet Ali Kapar - İsmail Hakkı Atçeken, *İslam Tarihi-I*, ed. Ahmet Önkâl (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018), 117-118.

⁷² Aka vd., *İslâm Tarihi*, 2/557.

⁷³ Mahfuz Söylemez, “Emevîler”, *İslam Tarihi*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 328.

⁷⁴ Aka vd., *İslâm Tarihi*, 2/558.

⁷⁵ Aka vd., *İslâm Tarihi*, 2/559-562.

⁷⁶ Söylemez, “Emevîler”, 402-403.

⁷⁷ Söylemez, “Emevîler”, 329.

Sonuç olarak Emevîler Devleti'nin yıkılışında siyasî, ekonomik, dinî ve sosyal birçok etken rol oynamıştır. Veraset sistemi, merkezîyetçiliğin getirdiği yönetsel zorluklar, siyasî çekişmeler, milliyetçilik ve mezhepsel ayrışmalar, halifelerin bazı zaafı ve artan fetihlerle birlikte genişleyen sınırlar, devletin yıkılışında etkili olan başlıca faktörler arasındadır. Emevîler'in yıkılışının ardından İslâm dünyası yeni bir döneme girmiş, farklı siyasî ve dinî oluşumlar ortaya çıkmıştır.

1.2. İctimâî Durum

Arap yarımadasında toplumsal hayat milâdî 610 yılında, sosyal kurumlardan ve medenî birçok imkândan uzak; kabilecilik anlayışı, putperestliğe dayalı inanç, örf ve adetlerin dar bağlamı içinde sürdürölmekteydi.⁷⁸ Emevî Devleti, Resûlullah'ın (s.a.v.) düzenlediği toplumsal yapı üzerine kurulan ilk devlet olması nedeniyle Cahiliye dönemi Arap toplumunun İslâm'la ıslah edilmiş Müslüman Arap toplumuna dönüşümünün incelenmesi açısından önemli bir konumda yer almaktadır. İslâm dininin insanlar arasında ayrımcılığı ortadan kaldıran öğretileri, ırkçılığa karşı sert tavrı ve toplumsal sınıf farklarını reddeden kuralları her insana eşit derecede yaklaşma ilkesini ortaya koymuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde bu ilke merkeze yerleştirilmiş ve bunun karşısında duran her görüş kati bir dille reddedilmiştir. Ancak Emevî dönemine gelindiğinde bu anlayışın zayıfladığı, Araplar'a çok daha geniş yetkilerin verildiği söylenmektedir.⁷⁹

Emeviler döneminde toplum; Müslümanlar, gayri müslimler ve köleler olmak üzere üç tabakadan oluşmaktadır. Çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu halk ise kendi içinde Müslüman Araplar ve Arap olmayan Müslümanların oluşturduğu "mevâlî" denen kesim olarak ikiye ayrılmaktadır.⁸⁰ Emevî iktidarı, devlet yönetiminde etkili olan siyasî ve askerî mevkilere genellikle Arap kökenli Müslümanları atamıştır.⁸¹ Bu durum toplumun Arap olmayan diğer kesimlerinin geri planda kalmasına neden olmuştur. Yukarıda zikredildiği üzere özellikle mevâlîye karşı sergilenen olumsuz tutumlar, İslâm'ın hoş karşılamadığı kabile-ırk üstünlüğü gibi anlayışların toplumsal hayatta etkisini göstermesine neden olmuştur. İslâm dininin birleştirici, hoşgörüyü öğütleyici tavrına uzak olan bu durum toplumun huzursuz olmasına, iç karışıklığa ve isyanların başlamasına sebep olmuştur.⁸² Bunların yanı sıra Hz. Ali (r.a.) ve Hz.

⁷⁸ Mücteba Uğur, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), 155.

⁷⁹ İsmail Serdar Duman, *Emevîler'de Sosyal Hayat* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 8.

⁸⁰ İsmail Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/100.

⁸¹ Ali Aksu, "Emeviler Döneminde Sosyal Tabakalar", *İstem* 4/8 (2006), 67.

⁸² İsmail Yiğit, "Mevâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/424-425.

Muâviye (r.a.) arasında yaşanan halifelik tartışmalarının getirdiği taraf kavgaları, Cemel ve Sıffin savaşları neticesinde Müslümanlar arasında yaşanan fikir ayrılıkları, fetihlerin artmasıyla beraber yeni ele geçirilen şehirlere gönderilen Mudarîler ile Yemenîler kolları arasında yaşanan mücadeleler ve benzeri durumlar toplum üzerinde huzursuzluk oluşturmuştur.⁸³

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Emevîler döneminde toplumsal yapı, İslâm diniyle birlikte ortaya çıkan sosyal kurumlar vasıtasıyla şekillenmiş; bu kurumların merkezinde ise camiler yer almıştır. O dönemde camiler şehrin en temel kurumu sayılmıştır. Eğitim-öğretim, askeri teşkilatlanma, sosyal ilişkiler ve daha pek çok faaliyet buralarda yapılmıştır.⁸⁴ Camilerin sosyal hayatta bu kadar önemli yer tutması İslâm dininin gelişmesine ve yeni fethedilen yerlerde dinin yayılmasında oldukça etkili bir unsur olmuştur.

1.3. Tasavvufî Durum

Sınırların genişlemesi ile birlikte bolluğun artması, farklı kültürlerle olan etkileşimin hızlanması ve bazı Emevî halifelerinin İslâmî değer yargılarına karşı zayıf tutumları gibi hususlar Müslümanları özellikle de yöneticileri ve çevresini, Asr-ı saâdet dönemindeki sade ve erdemli yaşam tarzından büyük ölçüde uzaklaştırmıştır.⁸⁵ Bunun yanı sıra sosyal hayattaki birtakım farklılıklar; Asr-ı saâdetdeki giyim-kuşam tarzının değişime uğraması, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şatafatlı olarak değerlendirip tercih etmediği kumaş ve kıyafetlerin giyilmeye başlanması yavaş yavaş dinî yaşam konusunda gevşemelerin ortaya çıktığının göstergesi olmuştur.⁸⁶ Oysa Hz. Ebûbekir (r.a.), Hz. Ömer (r.a.), Hz. Osman (r.a.) ve Hz. Ali (r.a.) halifelik dönemlerinde İslâmî ölçülere uygun giyinilmesine son derece özen göstermişlerdir. Hz. Ömer (r.a.) sırf fakirler ve zâhidler tarafından giyilen, yedi dirhem değerini aşmayan giysilere kıyasla daha maliyetli kıyafetler tercih ettiği için Mısır âmili İyad b. Ganem'i görevinden uzaklaştırıp koyun çobanlığına mahkûm etmiştir.⁸⁷ Yaşanan bu hadise, halifelerin İslâm'ın sade hayat yaşama konusunda ne denli titiz olduklarını göstermektedir. İlk dönem zâhidlerinin, sonraki dönemlerde "sûfî" olarak anılmalarına yol açacak derecede "sûf" denen yün kumaştan yapılmış maddî değeri düşük ve gösterişten uzak elbiseleri tercih etmeleri bu konuda dikkate değer bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸⁸

⁸³ Yiğit, "Emevîler", 11/100.

⁸⁴ Duman, *Emevîler'de Sosyal Hayat*, 43.

⁸⁵ Mustafa Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslâm ahlâkı: Teori ve Pratik* (Ensar neşriyat, 2013), 27.

⁸⁶ Salah Hüseyin Âbidî, *el-Melabisü'l-arabiyye* (Bağdat, 1980), 14-24.

⁸⁷ İmam Yakub b. İbrahim el-Hanefî Ebu Yusuf, *Kitabu'l-harac*, çev. Ali Özek (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1970), 116.

⁸⁸ Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 74.

Emevîler; birçok siyasî kargaşayı ve dinî ihtilafları bünyesinde barındıran dinamik bir dönemde hüküm sürmüştür. Özellikle fıkıh, kelam ve tefsir gibi ilimler bazı yeni sorunların ortaya çıkmasıyla yeniden gündeme gelmiş, yapılan çalışmalar neticesinde müstakil birer ilim halini almıştır. Sonraki dönemlerde “sûfi” olarak isimlendirilen zâhidler, bu dönemde iman-amel ilişkisi bağlamında ibadetlerin yalnızca biçimsel formlarına odaklananların aksine manevî yönüne de dikkat çekerek toplumun maneviyatının yükseltilmesi konusunda önemli bir görev icra etmişlerdir.⁸⁹

Zâhidler, iktidarın ve devlet yetkililerinin dünyevileşme yönündeki eylemlerine karşı sessiz kalmayarak sık sık eleştirilerde bulunmuşlardır. İslâm’ın ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) üstünde çokça durduğu zühd ve kanaatin terk edilmesini hoş karşılamayarak toplumu Kur’ân ve Sünnet çizgisine uygun bir yaşam biçimine teşvik etmeye çalışmışlardır. Nitekim yaşanan siyasî olayların da etkisiyle toplum içinde çeşitli dinî-tasavvufî mektepler oluşmaya başlamıştır.⁹⁰ Emevîler döneminde dine bağlılık noktasında yaşanan gevşemeler neticesinde zâhidlerin bu duruma tepki olarak âhirete yönelik bir hayat tarzı sergilemeleri dikkat çeken önemli bir husustur. Bu tepki Kur’ân ve Sünnet’e sıkı sıkıya bağlılığı merkeze alan Sünnî tasavvufî düşüncenin oluşmasını sağlamıştır.⁹¹

Zâhidler nazarında İslâm’ın, öncelikle Allah’ı tanıtan ardından O’nunla kurulacak manevî münasebetin usul ve esaslarını öğreten ve nihayetinde bu temel üzerine maddî ve manevî hayatın düzenlenmesini sağlayan mükellefiyetler manzumesinden ibaret bir din olduğu ifade edilmektedir.⁹² Nitekim insan, maddî cephesinin yanında duyguları ve manevî yönü de olan bir varlıktır. Dini, yalnızca biçimsel olarak yaşamak kişiyi insan-ı kâmil mertebesine çıkarmaya yetmez. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildiğini⁹³ buyurması ahlâkın İslâm dininde ne denli önemli olduğunun göstergesidir.

Tasavvufun yaygınlaşmasına etki eden hususlar incelendiğinde o dönemde gündemde olan imanın mahiyeti, iman-amel ilişkisi, büyük günah problemi ve müminin tanımı gibi meselelerin öne çıktığı görülmektedir.⁹⁴ Bu meseleleri her disiplin kendi içerisinde inceleyerek bir fikir ortaya koymuş, ilahî hakikatlerin keşf ve ilham gibi manevî yollarla idrak edilebileceğini savunan sûfîler ise İslâm’ın ahlâkî boyutuna dikkat çekmiş ve tasavvufu

⁸⁹ Başer, “Teşekkül Döneminde Tasavvuf”, 1/279-287.

⁹⁰ Mehmed Hakan Alşan, *Horasan Erenleri* (İstanbul: Kurtuba Kitap, 2012), 20.

⁹¹ Alşan, *Horasan Erenleri*, 21.

⁹² Başer, “Teşekkül Döneminde Tasavvuf”, 1/279-287.

⁹³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/381.

⁹⁴ Başer, “Teşekkül Döneminde Tasavvuf”, 1/279-287.

“Allah’ı görürcesine kulluk yapma” şeklinde ifade edilen “ihsân”⁹⁵ olarak tanımlamışlardır.

Hicrî ilk iki asırda zâhidler, yöneticilerin dünyevileşme noktasındaki hırsları ve İslâmî yaşıntıdaki bozulmalar sebebiyle zühd ile ilgili hadîs-i şeriflerden hareket ederek mevcut durumu eleştirmişler ve Asr-ı saâdette yaşanan manevî iklimin yeniden canlanması gerektiğini savunmuşlardır. Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdî’nin (ö. 632/1234) şu ifadeleri söz konusu bozulmalara dikkat çekmesi bakımından kayda değerdir:

“Hz. Peygamber’in (s.a.v.) döneminden sonra kendilerine “tâbiûn” denilen bir kısım insanlar sahâbeden ilim öğrendiler. Hz. Peygamber’den (s.a.v.) sonra peygamberlik geride kaldı, ilahî vahiy kesildi, çeşitli görüşler ve farklı beklentiler ortaya çıktı. Şahsi arzu ve düşünceler ilmin tadını kaçırdı. Takva ehli olanların oluşturdukları çevre ve fikirler sarsılmaya başladı. Cehalet ve bilgisizlik çoğaldı. Cahilliğin ördüğü ağ ve oluşturduğu perdeler hakikatleri gizledi. Dünya ve dünyaya ait değerler kıymetlendi. Bunları elde etmeye çalışanlar arttı. Menfî şartların istila ettiği bu ortamda bazı kimseler salih amelleri, yüce halleri, azimete sarılmaları, dinî emir ve yasaklara kuvvetli bağlılıkları ile ayrı bir grup oluşturdu ve bir grup dünya ve dünyevî değerlere karşı zühdü benimsediler...”⁹⁶

Zühd, dünyevî zevklerden ve maddiyattan uzaklaşarak maneviyata yönelme arzusudur. Bu arzu, zâhidleri farklı davranışlara yönlendirmiştir. İlk başta ferdî olarak başlayan zühd hayatı zamanla toplumsal etkileşimden nasibini almıştır. Bu etkileşimler sonucunda belirli merkezler etrafında zühd mektepleri oluşmuş ve bu mektepler, zühd anlayışını sistematize ederek daha geniş kitlelere yayılmasını sağlamışlardır.⁹⁷ Bu mekteplerden öne çıkanlar; Sünnet’i merkeze alan ve sade bir zühd hayatını savunan Medine Mektebi; korku, hüzn ve sevgi kavramlarını ön planda tutan Basra Mektebi; üzüntü ve gözyaşına dayalı zühd anlayışıyla Kûfe Mektebi ve tevekkül konusundaki görüşleriyle öne çıkan Horasan Mektebidir.⁹⁸

Bu mekteplere kısaca temas edecek olursak; Basra Mektebi, Hasan-ı Basrî’nin (ö. 110/728) temsil ettiği “korku ve hüzn” ekolü ve Râbiatü’l-Adeviyye’nin (ö. 185/801 [?]) temsil ettiği “sevgiye dayalı zühd” ekolü ile zâhidâne hayatın en canlı merkezi haline gelmiştir. Hasan-ı Basrî, Allah’ın azabından korkmayı ve ahiret için çalışmayı ön plana çıkarmıştır. Rabiâtü’l-Adeviyye ise Allah aşkını merkeze alan bir zâhidliği tercih etmiştir. Bu iki farklı yaklaşım, Basra Mektebi’nin zenginliğini ve çeşitliliğini göstermektedir. Medine Mektebi Sünnet

⁹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî*, thk. Komisyon, (Mısır: el-Matbaatü’l-Kübrâ el-Emîriyye, 1311), “İmân”, 9/38.

⁹⁶ Sühreverdî, *Avârifü’l-ma’ârif*, 79-80.

⁹⁷ Mustafa Salim Güven, “Tasavvufun Teşekkül Süreci: Zühd Dönemi”, *Tasavvuf*, ed. Güldane Gündüzöz - Hamdi Kızıler (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2022), 92.

⁹⁸ Ali Bolat, “Tasavvufun Doğuşu”, *Tasavvuf*, ed. Kadir Özköse (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 120-121.

merkezli sade bir zühd hayatını savunmuştur. Bu mektebin mensupları zühdü, Allah'a yakınlaşmak için bir araç olarak görmüşler ve aşırılıklardan kaçınmışlardır. Mektebin ön plana çıkan ve Nebvî ahlâkın örnek alınıp hayata yansıtılması konusunda en büyük gayreti gösteren zahid Mâlik b. Enes (ö. 179/795) olmuştur.⁹⁹ Kûfe Mektebi, zühdü dünya nimetlerinden uzak durarak ve sürekli Allah'ı zikrederek yaşamak olarak tanımlamıştır. Hz. Hüseyin'in (r.a.) (ö. 61/680) şehadetinden dolayı üzüntü ve gözyaşı bu mektebin zühd anlayışının önemli bir parçasını oluşturmuştur. Ebû Hâşim (ö. 98/716-17) ve Dâvûd et-Tâî (ö. 165/781 [?]) bu mektebin ön plana çıkan zâhidlerinden bazılarıdır.¹⁰⁰ Horasan Mektebi ise İbrahim b. Edhem (ö. 161/778 [?]), Fudayl b. İyâz (ö. 187/803) ve Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797) gibi isimlerle temsil edilmiştir. Bu mektep, tevekkül ve Allah'a teslimiyet üzerine bir zühd anlayışı geliştirmiştir.¹⁰¹ Dünyaya ve nefse karşı ilgisiz kalarak Allah'a yönelmeyi savunmuştur. Bu dört mektebin yanında, Mısır ve Şam gibi bölgelerde de farklı tasavvuf mektepleri oluşmuştur. Her mektebin kendine özgü bir zühd anlayışı ve uygulamaları olsa da hepsi Allah'a yakınlaşmak ve manevî bir olgunluk kazanmak için çaba göstermiştir.

Zühd dönemi, genel hatları itibariyle İslâm'ın en hızlı yayıldığı süreç olarak değerlendirilmiştir.¹⁰² Bu hızlı yayılmanın arkasında yatan temel etkenlerden biri de, sağlıklı bir zühd anlayışının yeni fethedilen topraklarda sağladığı toplumsal barış ve Müslümanlara duyulan sevgi olmuştur. Dünyalık menfaatlerden uzak, sade ve dindar bir yaşam tarzı benimseyen zâhidler, İslâm'ın özüne uygun bir hayat modeli sunarak fethedilen toplumlarda saygı ve güven kazanmışlardır. Bu durum, İslâm'ın barışçıl ve merhametli mesajının daha kolay kabul görmesine ve yeni Müslümanların yetişmesine katkı sunmuştur. Aynı zamanda bu dönem, İslâmî ilimlerin tam teşekkül etmediği bir süreci içermekle beraber tefsir, hadis, fıkıh ve kelam gibi alanlarda önemli çalışmaların yapıldığı bir devir olmuştur. Bu dönemdeki âlimler, maddî imkânsızlıklar ve zorluklara rağmen İslâm'ın temel ilkelerini ve kurallarını sistematik bir şekilde ele alarak gelecek nesiller için sağlam bir zemin hazırlamışlardır.¹⁰³

Netice itibariyle bu dönemdeki zâhidler, genel itibariyle hayatlarını İslâm'ın çerçevesi içerisinde şekillendirmeye özen göstermişlerdir. Allah'a karşı saygılı olmayı, rızâ-i ilâhî dışındaki her şeyden uzak durmayı ve şüpheli şeylerden kaçınmayı şiar edinmişler, dinî

⁹⁹ Güven, "Zühd Dönemi", 95-97.

¹⁰⁰ Güven, "Zühd Dönemi", 101-102.

¹⁰¹ Cengiz Gündoğdu, "Doğuş Dönemi Zühd Ekolleri ve Tasavvuf Mektepleri", *Ekev Akademi Dergisi* 1/1 (Kasım 1997), 49-51.

¹⁰² Güven, "Zühd Dönemi", 106.

¹⁰³ Güven, "Zühd Dönemi", 107.

sorumluluklarını da hassasiyetle yerine getirerek topluma örnek olmuşlardır.¹⁰⁴

1.3.1. Zâhidlerin Toplum Üzerindeki Etkisi

Emevî toplumunda zühd anlayışının öncülerinden biri olan Hasan-ı Basrî, ilmi ve takvasıyla halka örnek olmuştur. Basra'da kurduğu medresede zühd anlayışının yayılmasına katkıda bulunmuştur. Mâlik b. Dînar (ö. 748), Abdülvâhid b. Zeyd (ö. 749) ve Süfyân es-Sevrî (ö. 177/793) gibi zâhidler de ilmî kimlikleri ve örnek yaşam tarzlarıyla toplumda saygın bir yer edinmişlerdir. Bu zâhidler bir taraftan adalet ve eşitlik gibi değerlerin savunuculuğunu yaparak mevcut siyasî otoriteye karşı eleştirel bir tutum sergilerlerken diğer taraftan toplumda yaygınlaşan lüks ve israfa karşı ortaya koydukları sade ve dindar yaşam tarzıyla Emevî toplumunun ahlâkî ve manevî değerlerinin korunmasına katkı sağlamışlardır.¹⁰⁵

1.3.1.1. Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)

Hasan-ı Basrî Emevîlerin hâkimiyetinde yaşamış, İslâm tarihinin önemli âlim ve zâhidlerinden biridir.¹⁰⁶ Emevî Devleti, fetihlerin ve yeni kültürlerle etkileşimin artmasıyla beraber büyük bir zenginlik ve refaha kavuşmuştur. Bu refah beraberinde bazı istenmeyen sonuçları meydana getirmiştir. Yeni kültürlerle etkileşim, giyim-kuşam ve yeme-içme gibi birçok alanda değişime yol açmış, imânî ve ahlâkî açıdan bir takım yozlaşmaların meydana gelmesine neden olmuştur.¹⁰⁷ Aynı zamanda yaşanan Cemel ve Sıffin savaşları, Tahkîm ve Kerbelâ hadiseleri sonucunda Müslümanlar arasında çatışmalar başlamış, fitne çoğalmış ve fikir ayrılıkları keskinleşmiştir.¹⁰⁸ İnsanlar, Resûlullah'ın (s.a.v.) hadisinde¹⁰⁹ zikrettiği üzere dünyaya aşırı meyletme hastalığına tutulmuşlar, bu nedenle yavaş yavaş dinî hassasiyetlerini yitirmeye başlamışlardır.

Dünyanın aldaticılığına yenik düşen insanlar, nefsin heva ve heveslerine kapılarak Kur'ân ve Sünnet çizgisinden uzaklaşmıştır. Bu durum karşısında Tâbiîn neslinden olan âlimler, içinde yaşadıkları çağ ile Asr-ı saâdeti kıyaslayarak toplumun ahlâkî açıdan

¹⁰⁴ Güven, "Zühd Dönemi", 117.

¹⁰⁵ Alşan, *Horasan Erenleri*, 20.

¹⁰⁶ Bayram Demircigil, *Hasan-ı Basrî Kıraati ve Kur'an Tefsirine Katkısı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2016), 54.

¹⁰⁷ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-islâm* (Kahire: Daru'l-cil, Mektebetu'n-nahdati'l-mısriyye, 1995), 1/431-447.

¹⁰⁸ Süleyman Uludağ, "Hasan-ı Basrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/291-292.

¹⁰⁹ "Sizler için fakirlikten korkmuyorum. Sizden öncekilerin önüne serildiği gibi dünyanın sizin önünüze serilmesinden, onların dünya için yarıştıkları gibi sizin de yarışmanızdan, dünyanın onları helâk ettiği gibi sizi de helâk etmesinden korkuyorum." Buhârî, Meğâzî, 12; Müslim, Zühd 6 akt. Muhyiddin en-Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, çev. M. Emin Özafşar - Bünyamin Erul (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 1/436.

yozlaşmaya başladığını fark etmişler, bu nedenle cemiyeti ıslah etme gayretine girişmişlerdir.¹¹⁰ Hasan-ı Basrî de İslâm'ın, Asr-ı saâdetteki sâfiyetiyle yaşanması için gayret gösteren zâhidlerin öncülerindendir. O, kabuğuna çekilmeyi reddederek hakikati herkesle paylaşmayı ve insanları hak yola davet etmeyi gaye edinmiş; bu nedenle öncelikle kendi nefsinin ıslah etmeye çalışmış ardından toplumun duyarsızlığı, toplumsal ilişkilerin yozlaşması ve yöneticilerin davranış biçimleri gibi çeşitli sorunların çözülmesi konusunda çaba sarf etmiştir.¹¹¹

İslâm'a yeni giren, dinin hükümlerini tam bilmeyen veya bu konuda yanlış bilgi sahibi olan müminlere dini doğru bir şekilde tanıtmak âlimlerin en temel görevlerinden biridir. Basrî, bu görev bilinciyle hareket ederek insanlara Allah'ı hakkıyla tanıtmak için çabalamıştır. O, hakkında bilgi veren kaynakların çoğunda vurgulandığı üzere sözleriyle davranışları uyum içinde olan biri olarak düşüncesini hayatına yansıtan önemli bir zâhid tipini temsil etmiştir. Özellikle toplumun doğru yaşam tarzı sergileme noktasında rol modele ihtiyaç duyduğu bir zamanda sorumluluk duygusuyla hareket ederek kendisini toplumun aynası olarak görmüş, bu nedenle ihtiyaç duydukları her konuda halkla ilgilenmeyi kendisine görev addetmiştir.¹¹² Nitekim yaptığı sohbetlerde maddiyatın nefsânî duyguları arttırmasından dolayı imanını zayıflattığını ifade ederek halkı İslâm'ın hükümlerini öğrenmeye ve ihlaslı bir hayat yaşamaya teşvik etmiştir.¹¹³

Hasan-ı Basrî yaşadığı çağda korku ve hüznle dayalı bir zühd anlayışını benimsemiştir. Ona göre insanı imana kavuşturacak olan vasıf tefekkür; onu manevî kirlilerden arındıran ve cennet nimetlerine ulaştıran vasıf ise korku ve hüznüdür.¹¹⁴ Ebû Nuaym el-İsfahânî, Basrî'nin korku ve hüznle dost olan, kaygı ve kederle kaynaşan, uyku ve istirahati terk eden bir sûfî olduğunu söylemiştir. Ona göre dünya hayatının geçici oluşu ve insanı bekleyen ölüm gerçeği doğal olarak bir hüzn halinin meydana gelmesine sebep olmaktadır. Bu hüznle sahip olan kişi Allah'a daha çok yaklaşır, ibadetlerinde titiz olur ve kalbini bu dünyanın geçici heveslerine karşı daima korur. İlk dönem sûfîlerinin yaşantısında baskın olarak görülen "dünya nimetlerinden kalbi arındırma" fikrinin kaynağı korku ve hüzn halinden meydana gelmektedir.¹¹⁵ Hasan-ı Basrî "Ahiret karşılığında dünyanızı satarsanız dünyada ve âhirette

¹¹⁰ Ekrem Sağiroğlu, *Hasan-ı Basrî Hayatı, Takvası, Sözleri* (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2012), 20.

¹¹¹ Tahsin Görgün, "Hasan-ı Basrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/294.

¹¹² Görgün, "Hasan-ı Basrî", 16/294.

¹¹³ Sağiroğlu, *Hasan-ı Basrî*, 35.

¹¹⁴ Hasan Kâmil Yılmaz, "Hasan Basrî", *Altınoluk Dergisi* 1 (1986), 39.

¹¹⁵ Ebû Nuaym İsfahânî, *Hilyetu'l-evliyâ ve-tabakâtu'l-asfiyâ*, çev. Hüseyin Yıldız vd. (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015), 1/546-547.

kazançlı çıkarsınız, aksini yaparsanız iki cihanda da zarar edersiniz.”¹¹⁶ diyerek dünyaya meyletmemek gerektiğini vurgulamıştır.

Hasan-ı Basrî, Allah’a yakınlaşmak ve manevî huzura ulaşmak için zikir meclislerinin önemine vurgu yapmış ve buralarda insanlara öğütler vermiştir. Rivayete göre Hz. Ali (r.a.) Basra’ya geldiğinde, mescitlerde halka kıssa anlatmayı meslek edinmiş bazı kimseleri bu işten menetmesine rağmen bu konuda Basrî’ye müsaade etmiştir.¹¹⁷ Bu durum, Hz. Ali’nin (r.a.) toplumu ıslah etme konusunda Basrî’yi etkili bir mürşid olarak gördüğünün açık göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Dünya aldanılmaması gereken geçici bir imtihan yeridir. Anlık heveslere ve geçici hırslara kapılarak hakikat yolundan sapmak kişiyi ancak felakete sürükler. Kaynaklarda Mâlik b. Dinâr ile Hasan-ı Basrî arasında geçen bir diyalog dünyaya gönül vermemenin ehemmiyetini gözler önüne sermektedir. Söz konusu diyalogda Mâlik b. Dinâr dünyada en ağır cezanın ne olduğunu sorunca Basrî, bunun kalbin ölmesi olduğunu söylemiştir. Mâlik b. Dinâr’ın kalbin neden öldüğü yönündeki sorusu üzerine ise Basrî, söz konusu ölümün dünyayı sevmekten kaynaklandığını; çünkü dünyalığı üstün tutan kişinin, zillete düşeceğini, fâni olan şeyinse hiçbir zaman bâki olan ile eşdeğer olamayacağını ifade etmiştir.¹¹⁸

Tasavvuf erbabı, kalbi diriltmenin ve gaflet uykusundan uyanmanın hayatî önem taşıdığını savunmuştur. Aynı kanaati benimseyen Basrî de vaazlarında kalbin gafletten arındırılması gerektiğini belirterek velîlerin hallerine ve âriflerin marifetine ancak Allah’a tam yönelmiş bir kalple ulaşılabileceğini dile getirmiş,¹¹⁹ Müslümanları günah işlemeye karşı uyararak kıyametin yaklaştığını ve Kur’ân’ı hayatlarına tanzim etmeleri gerektiğini sıklıkla öğütlemiştir.¹²⁰ Ona göre toplumun ıslahında en önemli unsurlardan biri idarecilerin ahlâkıdır. Zira toplumu oluşturan bütün bireylerin idareyle dolaylı veya dolaysız bir bağı bulunmaktadır.¹²¹ Basrî, toplum düzeninin sağlanması ve korunması için adil bir idarenin varlığını zorunlu görmüştür. Ona göre idareciler, Allah’ın yeryüzündeki halifeleri olarak emaneti taşımanın ve adalet ile hükmetmenin sorumluluğunu üstlenen kişilerdir. Bu sorumluluk, toplumun refahı ve huzuru için son derece önemlidir. İdarecilerin ellerindeki imkânları kötüye kullanarak toplumla münasebetlerinde adaletten uzaklaşıp zulme yönelmeleri

¹¹⁶ Uludağ, “Hasan-ı Basrî”, 16/292.

¹¹⁷ Ebû Tâlib Mekki, *Kûtu’l-kulüb (Kalplerin Azığı)*, çev. Yakup Çiçek - Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2009), 2/80.

¹¹⁸ Hasan Kâmil Yılmaz, *Gönül Erleri* (İstanbul: Erkam yayınları, 2021), 17-18.

¹¹⁹ Sühreverdî, *Avârifü’l-ma’ârif*, 21.

¹²⁰ Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, çev. Nurullah Koltas (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 24.

¹²¹ Görgün, “Hasan-ı Basrî”, 16/299.

halinde büyük sorunların ortaya çıkması kaçınılmaz olacaktır.¹²² Zira zulüm, toplumda huzursuzluk, kargaşa ve güvensizliğin meydana gelmesine sebep olur. Bu durum hem içtimâî hayatı tehdit eder hem de idarecilerin meşruiyetini zedeler. Bu nedenle Basrî, yalnızca halkı değil mevcut siyasî düzene karşı da tebliğ mektupları yazarak irşadını cesurca sürdürmeyi başarmıştır. Öyle ki Yezîd b. Abdülmelik'in (720-724) Irak ve Horasan valisi olarak tayin ettiği Ömer b. Hübeyre el-Fezârî'ye (ö. 110/728) “Yezid hakkında Allah'tan korkmalısın; ancak Allah hakkında Yezîd'den korkmamalısın. Çünkü Allah seni Yezîd'den kurtarır ama Yezîd seni Allah'tan kurtaramaz.” diyerek amelleri dışındaki hiçbir şeyin kişiyi kurtaramayacağını ifade etmiştir.¹²³ Zira ona göre içtimâî ve siyasî hayatın düzelebilmesi için öncelikli olarak bireyin tövbe edip gerçek müslümanlığı yaşaması gerekmektedir.¹²⁴

Yukarıda ifade edildiği üzere hakikati konuşma hususunda oldukça titiz olan Hasan-ı Basrî, devrin valisini dahi ikaz etmekten çekinmemiştir. Nitekim Hasan-ı Basrî'nin zühd ve takvayı tavsiye eder nitelikteki sohbetinde bulunan Basra valisi Nadr b. Amr, “...Yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez.”¹²⁵ ve “Allah'ın kulları için çıkardığı ziynetleri ve temiz rızıkları kim haram kılabilir?”¹²⁶ âyet-i kerîmelerini delil göstererek Allah'ın dünyayı ve ondaki her şeyi kulları için yarattığını, dolayısıyla dünyevî nimetlerden uzaklaşmanın doğru olmadığını söylemesi üzerine; Basrî, valiye kızarak müminin nefsinden ve dünyalık şeylerden Allah için sakınması, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yolundan giderek bu yanlış düşüncelerden kurtulması gerektiğini ifade etmiştir.¹²⁷ Görüldüğü üzere hakikati savunmak için siyasî otoritelere dahi dimdik duran Basrî'nin tek gayesi müminlerin değişen düzene karşı Kur'ân'a emirlerine ve Resûlullah'ın (s.a.v.) Sünnet'ine uymaya devam etmesidir.

Hasan-ı Basrî, tâbiîn neslinin öncülerinden biri olarak sahâbe devrindeki ortamı yaşadığı dönemde yeniden tesis etmeyi amaçlamıştır. Bu gaye doğrultusunda erdemli bir toplum oluşturmak için sahâbîlerin özelliklerini referans alarak belli ölçütlere sahip olmak gerektiğini belirtmiştir.¹²⁸ Bu hususta sahâbelerle sonraki nesli kıyaslayarak: “Siz onları görseydiniz mecnun zannederdiniz. Şayet onlar sizin iyilerinizi görseler: ‘Bunlar iyilik ve hayırdan nasipsiz’ kötülerinizi görseler: ‘Bunlar da müslüman mı?’ derlerdi.”¹²⁹ diyerek erdemli bir

¹²² Sağiroğlu, *Hasan-ı Basrî*, 84.

¹²³ Yılmaz, “Hasan Basrî”, 39.

¹²⁴ Muhammed İbn Sa'd, et-Tabakatü'l-Kübrâ, çev. İhsan Abbas (Beyrut, 1388), 7/142 akt. Yavuz Yusuf Şevki, “Hasan-ı Basrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/306.

¹²⁵ el-A'râf 7/31.

¹²⁶ el-A'râf 7/32.

¹²⁷ Osman Nuri Topbaş, “Mes'ûliyet Sahiplerine Hakkı Tavsiye Etmek”, *Yüzakı Dergisi* 207 (2022).

¹²⁸ Görgün, “Hasan-ı Basrî”, 16/299.

¹²⁹ İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ*, 1/550.

toplum olabilmek için sahabe-i kirâmın ahlâkıyla ahlâklanmak gerektiğine; bunun ise ancak kişinin Kur’ân ve Sünnet ile derin bir bağ kurmakla mümkün olacağına dikkat çekmiştir.

Ömer b. Abdülaziz, Hasan-ı Basrî’ye yazdığı bir mektupta, Allah’ın emirlerini yerine getirmede kendisine yardımcı olacak kişileri göstermesini rica etmiştir. Bu rica karşısında Basrî, “Gerçek dindarlar seninle olmak istemezler; dünya ehli olanları da sen istemezsin. Bununla birlikte, yanında şeref sahibi kimseleri bulundurmalısın.”¹³⁰ diyerek mânen kemale ermiş kimselerin dünyevî mevkilerden kaçınacağını, dünyaya meyledenlerin ise Allah’ın emirlerinden sapabileceğini belirterek, Ömer b. Abdülaziz’e kendisini doğru yola sevk edecek, ahlâkî değerlere sahip şerefli kimselerle beraber olmasını tavsiye etmiştir. Bu durum, Basrî’nin devlet otoritesindeki tesirini, dolayısıyla da toplumun ıslahındaki rolünü açıkça ortaya koymaktadır.

Netice itibariyle Hasan-ı Basrî, içtimâî hayatta genelde toplumun iyi yönlerini ortaya çıkarmış, yanlış veya eksik gördüğü yönleri kimseyi hor görmeden ve ayıbını aşikâr etmeden üstü kapalı şekilde izah etmiştir.¹³¹ Kanaatimizce onun bu tavrı süizandan insanların kusurlarını araştırmaktan kaçınılması gerektiği yönündeki ilahî uyarıdan¹³² kaynaklanmaktadır. Özellikle toplumun ıslahının ahlâklı olmaktan geçtiğini belirten Basrî, siyaseti toplum barışı için gerekli görmüş, ümmetin kurtuluşunu erdemli insanlara; Müslüman kalabilmeyi de âlim zatların varlığıyla ilişkilendirmiştir. Ona göre bir toplumun ahlâkî durumunu belirleyen önemli hususlardan birisi idare edilme şeklidir. İki husus arasında kuvvetli bir bağ olduğunu dile getiren Basrî, bu bağın tesisinde zâhidleri önemli bir konuma yerleştirmiştir.¹³³ Böylece toplumun ıslahında ve erdemli bir noktaya ulaşmasında zâhidlerin ciddi tesirlerinin bulunduğunu göstermiş, kendisi de düşünceleri ve sergilediği yaşam biçimiyle cemiyetin inşa ve ıslahına katkıda bulunmuştur.

1.3.1.2. Mâlik b. Dînar (ö. 131/748’den önce)

Toplumun inşa ve ıslahında önemli rolü bulunan bir diğer zâhid Mâlik b. Dînar’dır. O, toplumu ıslah edecek kimseleri siddîklar, kurrâ, ebrâr ve âlimler olmak üzere dört sınıfa ayırmıştır. Ona göre siddîklar Kur’ân okunduğunda âhirete yönelenler, kurrâ Allah’a sığınıp halkı da O’na yönlendirenler, ebrâr tövbe edip dillerine sahip çıkanlar, âlimler ise doğru olmadıkları takdirde halkın yanlışla sürüklenmesine sebep olacak nitelikte toplumun temel taşı

¹³⁰ Mekki, *Kûtu’l-kulûb*, 2/29.

¹³¹ Görgün, “Hasan-ı Basrî”, 16/298.

¹³² el-Hucurât 49/12.

¹³³ Görgün, “Hasan-ı Basrî”, 16/299-300.

konumundaki kimselerdir.¹³⁴

Malik b. Dinar, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin bildirdiğine göre otuz veya kırk yıl boyunca yatsı abdestiyle sabah namazı kılacak derecede geceleri ihya eden kırk civarındaki Tabiûn zümresinden biridir.¹³⁵ O, Hasan-ı Basrî'nin korku ve hüznü dayalı zühd anlayışını takip etmiş, hüznü yaşamayan gönülleri yıkık evlere benzetmiştir.¹³⁶ Yaşadığı dönemde paranın, malın, şöhretin ve giyim-kuşamın dünyalık tarafına dikkat çekerek ihlaslı davranışlarıyla topluma örnek olan şahsiyetlerden birisi olmuştur. Ona göre zâhidlik bir safiyet ve iç temizliği gerektirir.¹³⁷ O, her günahın temelinde dünya sevgisinin bulunduğu düşüncesinden hareketle kurtuluşa erebilmek için kalbin, dünyevî nimetlere olan ilgilerden arındırılıp Allah sevgisiyle doldurulması gerektiğini dile getirmiş,¹³⁸ bu bağlamda "Sihirli dünyadan kaçın. Çünkü o, âlimlerin kalplerini bile büyüler."¹³⁹ diyerek dünya nimetlerinin, âlimleri bile etkileyecek derecede güçlü bir cazibeye sahip olduğuna dikkat çekmiştir.

Mâlik b. Dînar'a göre zâhid; dünya ve dünyanın saltanatını elinin tersiyle iterek ömrünü zâhidâne biçimde yaşayan kişiye denir. Bu anlayışını, kendisine "Zâhid misin?" diye sorulduğunda verdiği şu yanıtla açıkça ifade etmiştir: "Gerçek zâhid, dünya ve onun saltanatı kendisine sunulduğu halde zâhidâne yaşamaya devam eden Ömer b. Abdülaziz gibi birisi olabilir. Ben hangi konuda zahidce davranabildim ki?"¹⁴⁰ Buradan hareketle kişi, varlığını Allah yolunda sarf edip nefsinin zevkleri için kullanmamak ve kendisini malın asıl sahibi olarak görmemek kaydıyla zengin halde iken de zâhid olabilir. Zira zâhid, elindeki her şeyin Allah'a ait olduğunu bilen ve sahip olduğu malların kendisine bir emanet olarak verildiğini kabul eden kişidir.

Mâlik b. Dînar hem kendi zahidâne bir hayat yaşamış hem de halkı ve devlet yöneticilerini zâhidliğe davet etmiştir. Rivayete göre devrin valilerinden biri Mâlik b. Dînar'dan kendisine dua etmesini istemiş; bunun üzerine o, onlarca kişi beddua ederken kendisinin dua etmesinin hiçbir fayda sağlamayacağını, bu nedenle öncelikle bedduaya sebep olan yanlışların düzeltilmesi gerektiğini açıkça dile getirmiştir.¹⁴¹ Mâlik b. Dînar'ın bu tavrı,

¹³⁴ İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ*, 2/178.

¹³⁵ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 1/193.

¹³⁶ Mehmet Demirci, "Mâlik b. Dînâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/505.

¹³⁷ Abdülvehhâb b. Ahmed Şa'rânî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, çev. Abdulkadir Akçiçek (İstanbul: Erkam yayınları, 1986), 117.

¹³⁸ Şa'rânî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 119.

¹³⁹ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 2/483.

¹⁴⁰ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 2/443-444.

¹⁴¹ Demirci, "Mâlik b. Dînâr", 27/505.

yakın akrabaların aleyhine bile de olsa adaletten ayrılmamak gerektiğine işaret eden âyet-i kerîme¹⁴² ve haksızlık karşısında susan kişinin dilsiz şeytan olduğu yönündeki öğreti¹⁴³ ile birebir örtüşmektedir. Bu durum zâhidlerin ve sûfilerin emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münker görevi çerçevesinde hiçbir şeyden çekinmeden toplumun her kesimine hakkı anlatmaya gayret ettiklerinin bir göstergesidir. Kanaatimizce bu gayret, büyük İslâm medeniyetininin şekillenmesini sağlayan en önemli unsurlardan birisini teşkil etmektedir.

1.3.1.3. Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778)

Cemiyetin inşâ ve ıslahında etkili olmuş zâhidlerden bir diğeri Süfyân es-Sevrî'dir (ö. 161/778). Emevîler döneminde dünyaya gelen Sevrî,¹⁴⁴ özellikle annesinin teşvikleriyle küçük yaşlardan itibaren İslâmî ilimlere ilgi duymuş, birçok sahada uzmanlaşmış bir âlimdir.¹⁴⁵ Nitekim o, kendisine has fikhî mezhebi bulunan bir fakih olduğu gibi hadis ilmindeki dirayeti sebebiyle “emîru'l-mü'minîn” olarak anılmış ve ortaya koyduğu tasavvufî düşünceleriyle hem çağındaki hem de kendinden sonraki sûfileri etkileyen önder sûfiler arasında yer almıştır.¹⁴⁶

Muhammed b. İbrâhim el-Kelebâzî (ö. 380/990) onu, ashâb-ı kirâmdan sonra sûfilere ait bilgileri aktaran ve onların vecd hallerinden bahseden kişiler arasında saymıştır.¹⁴⁷ Abdullah b. Mübârek “Yeryüzünde Süfyân es-Sevrî'den daha âlimini bilmiyorum.”¹⁴⁸ diyerek onun ilmî derecesinin büyüklüğüne dikkat çekmiştir. Yine Feridüddîn Attar, yüksek derecede takva sahibi olduğu bilinen Süfyân es-Sevrî hakkında, onun vera ve takvada zirveye ulaştığını belirtmiştir.¹⁴⁹ Sevrî'nin ahlâkî erdemlerini ve manevî derecesinin büyüklüğünü vurgulayan bu ifadeler, onun toplum için önemli bir rol model olduğunu göstermektedir.

Süfyân es-Sevrî'nin tasavvuf anlayışı, üç temel ilkeye dayandırılmaktadır. Bunlar ibadetlerde ihlasla Allah'a yönelmek, dünyevî bağlardan kaçınmak ve toplumsal ilişkilerde iyi niyetle hareket etmektir.¹⁵⁰ Söz konusu ilkeler hem bireyin iki âlemde saadete erişmesine bir vesile hem de toplumsal huzurun sağlanması için vazgeçilmez prensipler olarak kabul

¹⁴² en-Nisâ 4/135.

¹⁴³ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 283.

¹⁴⁴ Abdülkadir Tekin, *Süfyân es-Sevrî'nin Usûlü ve Fikhî Görüşleri* (Ankara: Fecr Yayınları, 2015), 21.

¹⁴⁵ Abdumuid Aykul, *Süfyân-ı Sevrî ve Ceza Hukukuna ilişkin Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 24.

¹⁴⁶ Tekin, *Süfyân es-Sevrî'nin Usûlü ve Fikhî Görüşleri*, 49.

¹⁴⁷ Ebu Bekr Muhammed b. İshak Kelâbâzî, *Kitâbu't-Taarrüf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf* thk. Ahmed Şemseddin, (Beyrut, 1993), 27.

¹⁴⁸ İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ*, 5/182.

¹⁴⁹ Feridüddîn Attar, *Tezkiretü'l-evliya*, çev. Süleyman Uludağ (Bursa: İlim ve Kültür Yayınları, 1984), 257.

¹⁵⁰ Abdurrezzak Tek, “Süfyân es-Sevrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/28.

edilmiştir. Bu bağlamda Sevrî, insanların manevî gelişimine ve toplumun refaha ulaşmasına vesile olması sebebiyle elde edilen ilmin insanlara aktarılmasını en iyi ibadet olarak değerlendirmiştir.¹⁵¹

Tebe-i tâbiîn'in meşhurları arasında yer alan Süfyân es-Sevrî'nin, yaşamının büyük bir bölümünü zühd döneminin önemli merkezlerinden sayılan Kûfe'de geçirmesi, onu çağının öncü zâhidlerinden biri haline getirmiştir.¹⁵² Ona göre zühd dünyaya kalpten bağlanmamak, dünyevî mallara veya hırslara karşı ilgisiz kalmak demektir.¹⁵³ Zühdün başlangıcı ise kişinin öncelikle nefesine karşı zâhid olmaktır.¹⁵⁴ Buradan hareketle Sevrî'ye göre zühd, kişinin kendisini halktan tamamen soyutlaması değil; aksine vaktinin çoğunu ilim meclislerinde geçirmesi ve çevresindekilere ilim öğrenmelerini, cemaatle namaz kılmalarını ve cihada katılmalarını tavsiye etmesi demektir. Bu da Sevrî'nin, cemiyetin ıslahını önceleyen bir zâhid olduğunun göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Nitekim o, Asr-ı saâdet'te yaşanan ihlaslı hayat ve ahlâkî erdemden uzaklaşmanın baş gösterdiği, farklı kültürlerle etkileşimden kaynaklanan kargaşa halinin sebep olduğu fitne ve fesadın yaygınlaştığı bir ortamda Resûlullah'ın (s.a.v.) hayat tarzını yaşamaya çalışmış, toplumdaki bozulmalara seyirci kalmamıştır.¹⁵⁵ O, "Bir kötülük görüp de onun hakkında bir şey yapmazsam, kan kusacakmış gibi olurum."¹⁵⁶ diyerek toplumun ıslahı için duyduğu sorumluluğun büyüklüğüne dikkat çekmiştir. Bunun yanı sıra Halife Mehdi (775-785) ile arasında geçen şu diyalog da onun hakikat karşısındaki dik duruşunu göstermektedir: "Halife Mehdi elinde beyaz bir kâğıt tutuyordu. Bu sırada yanına Süfyân-ı Sevrî girdi. Halife "Ey Ebu Abdullah! Diviti ver de bir mektup yazayım!" dedi. Süfyân-ı Sevrî ise, "Önce ne yazacağını bana söyle! Eğer hakka uygun ise veririm, değilse zalime yardım etmiş olacağım için vermem!" diye karşılık verdi.¹⁵⁷ Onun bu tutumu, tarih boyunca âlimlerin, devlet otoritesinin halka yönelik adaletsizlikleri karşısında dik bir duruş sergilediklerinin çarpıcı bir örneğidir. Adaletin ve hakikatin savunulması, sadece teorik bilgiyle değil, aynı zamanda pratikte de uygulanması gereken bir ilkedir. Bu nedenle Süfyân-ı Sevrî'nin bu davranışı, ahlâkî ve etik sorumluluğun

¹⁵¹ "En iyi ibadet halvettir. Sonra ilim tahsil etmek, sonra tahsil edilen ilimle amel etmek, sonra da onu yaymak gelir." Attar, *Tezkiretü'l-evliya*, 262.

¹⁵² Kübra Zümrüt Orhan, "Tasavvuf Kaynaklarına Göre Bir Süfî Olarak Süfyân-ı Sevrî", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/2 (Aralık 2022), 699.

¹⁵³ Tek, "Süfyân es-Sevrî", 38/28.

¹⁵⁴ İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ*, 5/393.

¹⁵⁵ Tekin, *Süfyan es-Sevrî'nin Usûlü ve Fıkîhî Görüşleri*, 62.

¹⁵⁶ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* thk. Şu'ayb el-Arnâvud ve Ali Ebû Zeyd, (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1986), 6/259 akt. Tekin, Süfyan es-Sevrî'nin Usûlü ve Fıkîhî Görüşleri, 62.

¹⁵⁷ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 4/509.

somut bir örneğini teşkil etmektedir.

Zâhidler, toplumun düzeltilmesinde yöneticilerin rolünü oldukça önemsemişlerdir. Süfyân es-Sevrî de buna dikkat çekmiş ve “Kıyamet günü zalim yöneticiler ve onlara yardım edenler ayağa kalsın denildiğinde, en ufak ölçüde onlara yardım eden herkes onlarla birlikte olacaktır.”¹⁵⁸ diyerek yöneticilerin toplum üzerindeki etkisinin ne denli büyük olduğunu vurgulamıştır. Bu durum liderlerin adalet ve etik değerler konusundaki ihlallerinin sadece kendilerini değil, aynı zamanda destekçilerinin de sorumlu olacaklarını açıkça göstermektedir.

Sonuç olarak Süfyân es-Sevrî, İslâm’ın ilk dönemlerindeki manevî ve ahlâkî değerlerin devamlılığının sağlanmasında ve toplumun ıslahında önemli rolü bulunan zâhidlerden biri olmuştur. Onun ibadetlerde ihlas, dünya ile dengeli ve toplumsal ilişkilerde iyi niyet üzerine şekillenen tasavvuf anlayışı, bireyin maddî ve manevî hayatında huzura ermesine yardımcı olmuştur. Bütün bunlar Sevrî’nin cemiyetin ıslahı konusunda sorumluluk bilinci taşıyan, Resûlullah’ın (s.a.v.) izini takip eden ve toplumsal düzenin korunup ve geliştirilmesi için çaba harcayan bir zâhid olduğunun açık göstergeleridir.

1.3.1.4. Abdülvâhid b. Zeyd (ö. 177/793)

Cemiyetin ıslahı için gayret eden zâhidlerden bir diğeri Abdülvâhid b. Zeyd’dir (ö. 177/793). Hasan-ı Basrî’nin öğrencisi olan zâhid, Abâdân şehrinde tasavvuf tarihinde, tekkelerin ilk hali olarak kabul edilen bir ribat kurmuş ve burada zühdü öğütleyen vaazlar vermeye başlamıştır. Bu ribat bir taraftan sınır boylarında düşmana karşı nöbet bekleyen mücahitler için sığınak vazifesi icra ederken diğer taraftan da sonraki dönem sûfileri için bir cazibe merkezi haline gelmiş ve Hasan-ı Basrî’nin düşünceleri bu ribata gelen Müslüman zâhidler aracılığıyla İslâm coğrafyasının farklı bölgelerine yayılmıştır.¹⁵⁹ Ebû Süleyman ed-Dârânî (ö. 215/830), Bişr el-Hâfi (ö. 227/841), Serî es- Sakatî (ö. 851/867) ve Sehl et- Tüsterî (ö. 283/896) gibi tasavvuf yolunun simge isimleri bu tekkeyi ziyaret edenler arasında sayılmaktadır.¹⁶⁰

Abdülvâhid b. Zeyd, Emevîler devrinde Basra’da yaşarken dinlediği vaazlarda ağlamasıyla ve ağlarken kendinden geçmesiyle bilinmektedir.¹⁶¹ Nitekim o, “Kardeşlerim, cehennem korkusu sizi ağlatmıyor mu? Her kim ki cehennemden korktuğu için gözyaşı dökerse Allah onu ateşten korur. Kıyamet zamanı geldiğinde oradaki şiddetli susuzluk sizi ağlatmıyor

¹⁵⁸ Mekki, *Kûtu’l-kulûb*, 4/508.

¹⁵⁹ Başer, “Teşekkül Döneminde Tasavvuf”, 1/279-287.

¹⁶⁰ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 30.

¹⁶¹ İsfahânî, *Hilyetu’l-Evliyâ*, 4/577.

mu? Her kim Allah’a olan sevgi ve muhabbetinden dolayı ağlarsa Allah onu cemalinden mahrum bırakmaz.”¹⁶² diyerek kulun, daima hüznü olması gerektiğini savunmuştur. Yaşadığı dönemde çevresindeki insanlara, dindar kimselerin meclislerine katılıp onlarla oturup kalkmalarını tavsiye etmiştir.¹⁶³ Bu durum, Abdülvâhid b. Zeyd’in, toplumun ıslahını önemseyen ve cemiyetin inşa sürecine katkı sağlayan bir zâhid olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir.

Abdülvâhid b. Zeyd’e göre marifetullah sahibi âlimler, Hakk’a ulaşmanın tek bir yolunun bulunduğunu ve bu yolun, diğer tüm yollardan daha yüce olduğunu savunmuştur. Bu görüşe göre, farklı birçok yol varmış gibi görünse de aslında Hakk’a ulaştıran gerçek yol bir tanedir ve bu yola girenler diğer yollarda ilerleyenlerden daha kıymetlidirler.¹⁶⁴ Abdülvâhid b. Zeyd hak yolda ilerleyen kimselerle sohbet edip, onların manevî bakış açılarından ve inançlarından feyiz almanın son derece önemli olduğunu söyler. Ona göre dindar kimselerin bulunmaması halinde şahsiyetli kimselerle hasbihal edilmelidir. Zira böyle kimseler, boş ve çirkin sözler sarf etmedikleri için sohbetlerinde bulunan kişileri tesir altında bırakırlar ve onları manevî yönden geliştirirler.¹⁶⁵

Abdülvâhid b. Zeyd, uzun süredir ibadetle meşgul olan bir adama “Bana hâlini anlatır mısın? Bu kadar süre ibadet ederek Allah ile yetindin mi?” diye sordu. Adam, “Hayır” diye cevapladı. Abdülvâhid “Peki, O’nunla ünsiyet ve muhabbet kurdun mu?” diye sorduğunda adam yine “Hayır” dedi. “O’ndan razı oldun mu?” sorusuna da aynı şekilde “Hayır” yanıtını verdi. Bunun üzerine Abdülvâhid “Senin bütün amelin sadece oruç tutup namaz kılmak mı?” diye sordu. Adam “Evet” diyince Abdülvâhid b. Zeyd “Eğer senden utanmasaydım, elli yıllık ibadetinin karışık ve kusurlu olduğunu söyledim.”¹⁶⁶ dedi. Onun, adamın ibadetini kusurlu görmesi, tasavvufî bakış açısıyla ibadetin sadece şekilden ibaret olmadığını, ona kalbin ve ruhun da iştirak etmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Netice itibarıyla Abdülvâhid b. Zeyd, dünyada kulun ihlasla ve karşılık beklemeden yaptığı ibadetlerin bereketiyle cennet zevklerini tecrübe edebileceğini ileri sürmüştür. Ona göre dünyadaki mümin, bulunduğu yerden dışarı çıkmayı istemeyen ancak çıktıktan sonra da asla geri dönmeyi düşünmeyen anne rahmindeki yavruya benzer.¹⁶⁷ İşte bu nedenledir ki dünya insanoğlunun geçici konakladığı bir mekândır. Burada Allah için nefsinden vazgeçmeyen kişi,

¹⁶² İsfahânî, *Hilyetu’l-Evliyâ*, 4/580.

¹⁶³ Yılmaz, *Gönül Erleri*, 65-66.

¹⁶⁴ Mekkî, *Kûtu’l-kulûb*, 2/94.

¹⁶⁵ İsfahânî, *Hilyetu’l-Evliyâ*, 4/579.

¹⁶⁶ Mekkî, *Kûtu’l-kulûb*, 3/182-183.

¹⁶⁷ Yılmaz, *Gönül Erleri*, 67.

ebedî âlemde mutluluğa vasıl olamaz. O da bu gayeyle hareket ederek İslâmî hükümleri başta kendi hayatına tatbik etmiş, ardından eylemleriyle ve sözleriyle insanların dine uygun bir yaşam sürmesine katkıda bulunmuştur. Sunduğu bu katkı topluma ahlâklı ve imanlı olabilmeyi öğütlerken “Allah’tan geldik kuşkusuz O’na döneceğiz.”¹⁶⁸ âyet-i kerîmesinde bildirilen gerçeğe uygun bir hayat yaşayarak toplumun dünyaperestlikten kurtulup manevî bir hayat yaşamasına örnek olmuştur.

¹⁶⁸ el-Bakara 2/156.

II. BÖLÜM

2. ABBÂSÎLER DÖNEMİ (750-1258)

Emevî Devleti'nin yıkılmasının ardından 750 yılında kurulan Abbâsîler Devleti, İslâm tarihinde yeni bir dönemin başlamasına öncülük etmiştir. Abbâsîler, ümmetçi bir politika izleyerek Müslümanlar arasındaki birliği yeniden tesis etmeye çalışmışlardır. Bu dönemde yaşanan siyasî istikrar ve ekonomik refah, bilim ve kültürle birlikte tasavvufun da gelişmesine zemin hazırlamıştır.¹⁶⁹

Abbâsîler döneminde tasavvuf büyük bir gelişme göstermiştir. Bu gelişmede, devletin tasavvuf ehline olan desteği ve Bağdat gibi önemli şehirlerin kültür ve ticaret merkezleri olması önemli rol oynamıştır.¹⁷⁰ Bu dönemde birçok önemli tasavvuf âlimi yetişmiş ve onların yazdığı eserler sayesinde tasavvuf, sistemli ve müstakil bir ilim haline gelmiş, sonra da büyük tarikatların kurulmasına zemin oluşturmıştır.¹⁷¹ Abbâsîler döneminde tarikatların gelişim göstermesinin altında bu süreçte yaşanan siyasî ve sosyal kargaşalar yatmaktadır. Zira Müslümanlar, Emevîler Devleti'nin son döneminde ve Abbâsîler Devleti'nin ilk yıllarında siyasî ve sosyal açıdan birçok sıkıntı yaşamışlar ve bu sıkıntılardan kaynaklanan manevî eksikliklerinin tamamlanmasında tasavvuf ilminden istifade etmişlerdir.¹⁷² Bu nedenle Abbâsîler'in siyasî ve içtimâî durumunun incelenmesi, mevcut tasavvufî düşüncenin anlaşılması için önem arz etmektedir.

2.1. Siyasî Durum

Abbâsîler, adını Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) amcası olan Abbâs b. Abdülmuttalib b. Hâşim'den (ö. 32/653) alan ve 750-1258 yılları arasında hüküm süren bir İslâm devletidir.¹⁷³ Emevîler devletinin yıkılış sürecinde önemli rol oynayan “mevâlî”nin Abbâsîlerin hilafetine destek vermesi, devletin kuruluşunda etkili olan önemli bir hadisedir. Nitekim bunun bilincinde olan Abbâsîler iktidara gelir gelmez ilk iş olarak Emevî yanlılarının yoğun olduğu bölge olması gerekçesiyle devlet merkezini Suriye'den Irak'a taşımışlardır. Bu, siyasi erklerini güçlendirme

¹⁶⁹ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/34.

¹⁷⁰ Eyüp Tanrıverdi, “Yunanca-Arapça Çeviri Sürecinde Harran Okulu”, *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu* (Şanlıurfa, 2006), 178.

¹⁷¹ Yıldız, “Abbâsîler”, 1/43.

¹⁷² Eyüp İnce, “Tasavvufun Doğuşundaki Tarihi Arka Plan”, *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 14 (2023), 3-4.

¹⁷³ Hakkı Dursun Yıldız - Ramazan Şeşen, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1993), 3/15.

yolunda yaptıkları ilk uygulamadır. Diğer bir husus ise halifenin otoritesini güçlendirme noktasında ortaya konmuştur. İlk halife Ebü'l-Abbâs es-Seffah (750-754) ile başlayan bu güçlendirme çalışmaları, halife Hârûn Reşid (786-809) dönemi sonuna kadar kuvvetli bir siyasî otorite olarak devam etmiştir.¹⁷⁴

Abbâsîler Devleti, Emevîler'den farklı bir yol izleyerek özellikle Kur'ân ve Sünnet'e olan bağlılığın daha da arttırılması yönünde politikalar izlemiştir.¹⁷⁵ Emevîlerin tercih ettiği “mülk-devlet” anlayışı yerine “dine dayalı devlet” anlayışını getirerek gerçek halifeliği temsil eden kişiler olarak kabul edilmişlerdir. Nitekim halifeler Cuma namazlarında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hırka-i şerifini giyip etrafına fakihleri toplayarak dindar kimseler olarak kabul görmüşlerdir.¹⁷⁶

Abbâsî halifeleri, Emevîler Devleti'nde uygulanan veliaht tayin etme geleneğini sürdürmüşlerdir. Halife Hârûn Reşid'in önce oğlu Muhammed'i “Emin”, daha sonra ise oğlu Abdullah'ı “Me'mûn” unvanıyla veliaht tayin etmesi bu gerçeği kanıtlamaktadır.¹⁷⁷ Bu durum Emevîler Devleti'nde olduğu gibi Abbâsîlerde de iktidar mücadelelerinin yaşanmasına; dolayısıyla da devlet içinde iç karışıklığın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Uzun bir siyasî tarihe sahip olan Abbâsîler Devleti, 1517 yılında Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) Mısır'ı fethetmesi ile birlikte sona ermiştir.¹⁷⁸

2.2. İctimâî Durum

Abbâsîler Devleti'nde toplumsal yapı “havâs” ve “avâm” olmak üzere iki tabakaya ayrılmakta; havâs vezirler, emirler, kadılar, âlimlerden; avâm ise esnaf, çiftçi, asker ve kölelerden oluşmaktaydı.¹⁷⁹ Ayrıca toplum fetihlerin de etkisi ile Araplar, İranlılar, Berberîler ve Türkler gibi farklı birçok etnik unsurdan meydana gelmekteydi.¹⁸⁰ Savaş esirlerinden meydana gelen köleler, toplum içerisinde önemli bir yere sahipti ve çoğunluğu Slav, Rum ve Zencîlerden oluşmaktaydı.¹⁸¹

Abbâsîler'in iktidara gelmesi ile birlikte özellikle iktisadî alanda çok ciddi gelişmeler

¹⁷⁴ Nahide Bozkurt, “Abbâsîler”, *İslam Tarihi*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 462-468.

¹⁷⁵ Sami Bayrakçı, *Cüneyd-i Bağdâdî, Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2021), 30.

¹⁷⁶ Yıldız, “Abbâsîler”, 1/34.

¹⁷⁷ Bozkurt, “Abbâsîler”, 469.

¹⁷⁸ Yıldız, “Abbâsîler”, 1/38.

¹⁷⁹ Yıldız, “Abbâsîler”, 1/46.

¹⁸⁰ Bozkurt, “Abbâsîler”, 501.

¹⁸¹ Yıldız, “Abbâsîler”, 1/46.

yaşanmıştır. Hızlı bir şekilde sınırlarını genişleten devlet, ekonomik anlamda refah seviyesini üst konumlara taşımıştır. Sınırları aşarak başka coğrafyalara açılan Müslümanlar; Mezopotamya, Mısır, Asur, Yunan ve Hint medeniyetleri gibi farklı kültürlerle etkileşime girmiştir.¹⁸² Bu durum toplum üzerinde yalnızca ekonomik anlamda değil aynı zamanda kültürel düşünce alanında da zenginleşmeyi beraberinde getirmiştir. Çeviri faaliyetlerine büyük önem vererek bunu devlet politikası haline getiren Abbâsîler özellikle Yunan, Hint ve İran medeniyetlerine ait eserleri Arapça'ya çevirerek kendi bilgi birikimleriyle sentezlemişlerdir. Bu bağlamda halife el-Mansûr (754-775), devleti toplumla bütünleştirmek adına başka medeniyetlere ait ilmî, edebî, felsefî, metafizik, aritmetik, geometri ve benzeri pek çok alanla ilgili eserleri halkın hizmetine sunmuştur.¹⁸³

Abbâsîler'de toplumsal hayatta camiler etkin bir kurum olarak belirginleşmiş ve dinî yaşamın merkezini oluşturmuştur. Mescitlerinde düzenlenen ilim halkaları, çeşitli İslâmî ilimlerin; özellikle hadis, tefsir, akaid ve itikad gibi konuların aktarıldığı önemli bir platform sunmuştur. Bu sayede halk, gönüllü olarak dinî eğitime katılabilmiş ve kendisini bu alanda geliştirebilme imkanına erişmiştir.¹⁸⁴

Sonuç olarak Abbâsîler Devleti'nde toplum, farklı tabakalardan oluşan bir çeşitlilik göstermiştir. Havâs ve avâm arasındaki ayrım, devletin yönetim kademesinden halkın günlük yaşamına kadar her alanda hissedilmiştir. Bu sosyal düzenlemeye ek olarak, devletin genişlemesiyle birlikte farklı etnik kökenlerden gelen bireylerin bir araya gelmesi, kültürel ve ekonomik anlamda zengin bir mozaik oluşturmuştur. Bu dönem sadece iktisadi alanda değil, aynı zamanda kültürel alanda da önemli gelişmelere sahne olmuş; çeviri faaliyetleriyle farklı medeniyetlerin bilgi birikimleri sentezlenerek, halkın eğitime ve bilgiye erişimine büyük önem verilmiştir. Camiler ve mescitler, toplumun dinî eğitim ve gelişimine katkıda bulunarak sosyal hayatın merkezi olmuştur. Bu bağlamda Abbâsîler dönemi, dinî ve kültürel açıdan zengin bir dönem olarak değerlendirilebilir.

2.3. Tasavvufî Durum

Abbâsîler Devleti tasavvuf ilminin diğer ilimlerden bağımsız müstakil bir ilim haline gelmeye başladığı bir dönemdir. Bu dönem tasavvuf tarihi açısından iki evrede incelenmektedir: Genellikle zühd ve Allah sevgisi üzerine odaklanılan birinci evre İbrahim b.

¹⁸² Tanrıverdi, "Yunanca-Arapça Çeviri Sürecinde Harran Okulu", 178.

¹⁸³ Gürkan Dağbaşı, "Abbasi Dönemi Çeviri Faaliyetleri", *Eskiye* 27 (Kasım 2013), 180.

¹⁸⁴ Bayrakçı, *Cüneyd-i Bağdâdî, Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 31.

Edhem, Şakîk-ı Belhî (ö. 194/810), Abdullah b. Mübârek ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi zahidlerin yaşadığı süreci; tasavvufun temellerinin atıldığı ikinci evre ise Ma'rûf-i Kerhî (ö. 200/815-16 [?]), Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848 [?]), Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Zünnûn el-Misrî (ö. 245/859 [?]), Serî es-Sakatî (ö. 251/865) ve Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) gibi tasavvufun kurucu isimlerinin aktif olduğu süreci kapsamaktadır.¹⁸⁵

Tasavvuf ilminin kaynak kitapları olarak bilinen; Hâris el-Muhâsibî'nin *er-Ri'âye li-hukûkullâh*; Kelâbâzî'nin *et-Ta'arruf*; Ebû Nasr Serrâc'ın (ö. 378/988) *el-Lüma'*; Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtü'l-kulûb*; Kuşeyrî'nin *er-Risâle*; Hücvîrî'nin *Keşfü'l-mahcûb*; Gazzâlî'nin *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* ve Sühreverdî'nin *Avârifü'l-ma'ârif* eserleri Abbâsîler döneminde yazılmıştır.¹⁸⁶ Günümüzdeki anlamı ile tarikat müessesesinin temelleri yine Abbâsîler'in son dönemlerinde ortaya atılmıştır. Ebû İshak el-Kâzerûnî'nin (ö. 426/1035) önderliğinde Kâzerûniyye, Abdülkâdir-i Geylânî'nin kurucusu olduğu Kâdiriyye, Ahmed er-Rifâî'nin (ö. 578/1182) öncülük ettiği Rifâiyye, Ahmed Yesevî'ye (ö. 562/1166) dayandırılan Yeseviyye, Necmeddîn-i Kübrâ'ya (ö. 618/1221) izafe edilen Kübreviyye, Ebû Hafs es-Sühreverdî'nin kurucusu olduğu Sühreverdiyye ve Muînüddin Hasan Çişti'ye (633/1236) atfedilen Çiştiyye bu dönemin ürünleridir.¹⁸⁷

Abbâsîler'de zâhidâne yaşam, Müslümanlar arasında yaygın olarak görülen bir dindarlık biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda akla gelen ilk soru neden zühd kavramının ön plana çıkartıldığıdır. Bunun için Abbâsîler dönemi içtimâî yapısının incelenmesi kavramın çıkış noktasıyla ilgili bilgiler içermektedir. Yukarıda bahsedildiği üzere devletin sınırlarını genişletmesiyle beraber refah seviyesi yükselmiş ve israfın yaygınlaştığı bir sosyal hayat oluşmuştur. Saraylarda yapılan kutlamalar ve eğlenceler bir yana zevke olan düşkünlük gün geçtikçe artmıştır. Bu durum insanların dinî konularda gevşemesine, Kur'ân'dan ve Sünnet'ten uzaklaşmalarına neden olmuştur.¹⁸⁸ Toplumda maddiyata ve dünyevî zevklere aşırı düşkünlüğün arttığını fark eden zâhidler ve onları takip eden sûfîler, ortaya koydukları düşünce ve yaşayış biçimleriyle tasavvuf ilminin gelişmesine, ahlâklî bir İslâm toplumunun oluşmasına ve sahabe devrindeki samimi atmosferin yeniden tesis edilmesine katkıda bulunmuşlardır.¹⁸⁹

Abbâsîler döneminde tasavvuf ile sosyal hayatın sentezlendiği bir yapıyı ifade eden

¹⁸⁵ Yıldız, "Abbâsîler", 1/43.

¹⁸⁶ Yıldız, "Abbâsîler", 1/43.

¹⁸⁷ Yıldız, "Abbâsîler", 1/43.

¹⁸⁸ Azat Toktonaliev, "Abbâsî Devrinde Zühd Kavramı: Ebû'l-Atâhiye Örneği", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, (2019), 117.

¹⁸⁹ Ahmet T. Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, çev. Nagihan Doğan (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 3-4.

“fütüvvet” teşkilatının temelleri ortaya atılmıştır. Abbâsî halifesi Nâsır (h. 575-622/1180-1225), bozulan devlet otoritesinin yeniden tesis edilmesi ve toplumsal huzurun sağlanmasında fütüvvet teşkilatının etkili bir araç olabileceğine inanmış ve bu teşkilata resmî kimlik kazandırarak devletin önemli bir kurumu haline getirmiştir.¹⁹⁰

Tasavvuf ıstılahında fütüvvet; Allah’ın emirlerine ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Sünnet’ine uygun bir şekilde yaşamak demektir.¹⁹¹ Sûfîler, fütüvvet kavramını sadece bir erdemlilik ve yiğitlik değil, tasavvufun temel ilkelerinden biri olarak görmüşlerdir.¹⁹² Tasavvufun halka bakan yönünü temsil eden fütüvvet; bir taraftan insanları helal kazanca ve sanat ehli olmaya sevk ederek dünya ile ahiret arasında denge kurmayı amaçlarken; diğer yandan insanlar arasında yardımlaşmayı ve dayanışmayı arttırarak toplumun inşasına katkı sağlayan bir teşkilat haline gelmiştir.¹⁹³

Fütüvvetin gelişmesi ve kurumsallaşmasında sûfîlerin rolü oldukça önemlidir. Abbâsî Halifesi Nâsır, bu dönemde yaşamış sûfîlerden biri olan Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdî’den önemli ölçüde destek almıştır. Sühreverdî’nin yanı sıra Hamid el-Kirmanî (ö. 635/1238) gibi tanınmış zâhidlerden yardım alması, bu dönemin içtimâî hayatında sûfîlerin tesirini açıkça göstermektedir. Nâsır’ın fütüvvet teşkilatını desteklemesi, toplumda önemli bir değişim yaratmıştır. Sûfîlerin de katkısıyla fütüvvet ilkelerinin yaygınlaşması ve teşkilatlanmanın güçlenmesi, toplumdaki yozlaşmanın azalmasına ve düzenin yeniden tesis edilmesine yardımcı olmuştur.¹⁹⁴

Sûfîlerin gerçekleştirdikleri faaliyetler, gelişmekte olan İslâm medeniyetinin sağlam bir yapı üzerine inşa edilmesinde etkili olmuştur. İlk olarak tasavvufun zühd üzerine inşa edilmesindeki gaye, toplumu dünyevileşmekten kurtararak terbiye etmektir. Zira zühd; bir şeye rağbet etmemek ve ona karşı ilgisiz davranmak demektir.¹⁹⁵ Nitekim Sühreverdî gerçek zâhidleri şer’î ilimleri öğrendikten sonra Allah’a yönelerek bütün varlığıyla O’na bağlanan kimseler olarak tanımlamıştır. Ona göre bu kimseler, mâsivayı terk ederek kurbiyyet makamına ulaştıkları için kalplerini temizlerler ve bu sayede kalpleri her türlü ilmi anlamaya hazır hale

¹⁹⁰ Muharrem Çakmak, “Ahiliğin Dini-Tasavvufî Temelleri”, *II. Ahi Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu*, ed. M. Fatih Köksal (Kırşehir, 2004), 1/253.

¹⁹¹ Ekrem Erdem, “Fütüvvet/Ahilik - Tasavvuf İlişkisi ve İktisadi Hayata Dair Bazı Çıkarımlar: Farklı Dillerde Yazılmış Bazı Fütüvvetnameler Üzerine Bir İnceleme”, *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD)* 8/2 (2022), 187.

¹⁹² Ebubekir Aytekin, *Tarihten Günümüze Fütüvvet ve Ahilik* (Kayıhan yayınları, 2018), 31.

¹⁹³ Aytekin, *Tarihten Günümüze Fütüvvet ve Ahilik*, 33.

¹⁹⁴ Umur Güner, “Cahiliye Devrinden Abbasilerin Son Dönemine Kadar Fütüvvet Teşkilatı’nın Gelişimi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 3/10 (2016), 195-198.

¹⁹⁵ İbn Manzûr, Ebu’l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem el-Afrîkî, *Lisanü’l-Arap*, “zhd” maddesi, (Beyrut-Lübnan: Dar-ı Sadr Yayınları, 1986), 196-197.

gelir.¹⁹⁶

Zühd, kalben dünyaya bağlı kalmamayı hedefleyen bir duygudur. Örneğin zekât ve hac gibi Yüce Allah'ın emrettiği ibadetleri yerine getirebilmek için maddî imkanlara ihtiyaç vardır.¹⁹⁷ Bu imkanları elde etmek için bazı dünyevî meşguliyetlere girmek kaçınılmazdır. Önemli olan, bu uğraşılara dalarken kalben dünyayı terk etmek, Allah'ı ve emirlerini unutmadan meşru yollardan nimet elde etmeye özen göstermektir.¹⁹⁸

Netice itibariyle zâhidler, İslâm'ın özüne yakışmayan tavırlarda bulunan idarecileri açıkça eleştirmiş, siyasal kargaşalar karşısında sessiz kalmayarak cesur bir tutum sergilemişlerdir. Öyle ki halifelerin kendilerine bir makam teklifinde bulunmalarına karşın görev almayı kabul etmeyerek üstün bir takvalı duruş sergilemişlerdir. Çünkü sûfilerin gönüllerinde yalnızca Allah sevgisi olmalıdır. Bundan dolayıdır ki makam, mevki, şan ve şöhrete dayanan hiçbir görevi zaruri sebepler haricinde kabul etmemişlerdir. Abbâsî iktidarı ile birlikte daha da belirginleşen siyasî baskılar, şehirleşmeyle beraber helal ticaretin bozulması, yerleşik düzenin etkisiyle dünyevî arzuların daha fazla ön plana çıkması ilk zâhidler tarafından uzlet, tezkiye, halvet gibi nefis terbiye usullerine daha çok önem verilmesine sebep olmuştur.¹⁹⁹

2.3.1. Sûfilerin Toplum Üzerindeki Etkisi

Abbâsîler döneminde İbrahim b. Edhem, Cüneyd-i Bağdâdî, Bâyezîd-i Bistâmî, Serî es-Sakatî ve Hâris-i Muhâsibi gibi önde gelen sûfilerin öncülüğünde nefis terbiye eğitime odaklanan bir toplum ıslahı hareketi başlamıştır.²⁰⁰ Sûfiler, tasavvufun özünü oluşturan bu eğitimle bireyin ahlâkî ve manevî gelişimini hedefleyerek, daha adil ve merhametli bir toplum inşa etmeyi amaçlamışlardır. Yaşam biçimleriyle ve kurdukları ilim halkalarıyla toplum üzerinde büyük tesirler bırakmışlar; zühd ve takva anlayışına dayanan sade bir hayat tarzı benimseyerek maddiyata ve dünyevî zevklere karşı ilgisizliklerini göstermişler; tasavvufun temel ilkelerini halka aktararak, ahlâkî değerlerin önemini vurgulamışlardır. Manevî katkıları kadar siyasî alanda da önemli rol oynayan sûfiler, yaşadıkları dönemde yanlış gördükleri konularda siyasî otoriteye karşı dik bir duruş sergileyerek halka hakikatin her şeyden üstün

¹⁹⁶ Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 47.

¹⁹⁷ Güven, "Zühd Dönemi", 71.

¹⁹⁸ Özçelik, *Sûfilerin Saadet Tasavvuru*, 179.

¹⁹⁹ Muammer Cengiz, *Tarihten Günümüze Sûfi-Siyaset İlişkileri*, ed. Salih Çift - Takyettin Karakaya (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 55-59.

²⁰⁰ Yıldız, "Abbâsîler", 1/43.

olduğunu aşlamışlar, bu sayede adalet ve eşitlik gibi kavramların toplumda daha fazla benimsenmesine katkıda bulunmuşlardır.²⁰¹

Bu bölümde sûfilerin toplum üstündeki etkisini görmek adına İbrahim b. Edhem, Cüneyd-i Bağdâdî, Bâyezîd-i Bistâmî, Hâris-i Muhâsibi ve Serî es-Sakatî gibi yaşamları ve fikirleriyle insanlara tesir etmiş sûfiler incelenmiştir.

2.3.1.1. İbrahim b. Edhem (ö. 161/778)

Tasavvuf yolunun öncü isimlerinden biri olan İbrahim b. Edhem, sadece zühd ve tevekkül anlayışıyla değil, ilmî ve manevî derinliğiyle de birçok sûfiyi etkilemiştir. Meşhur kıssaya göre kendisi bir şehzade iken av esnasında yaşadığı bir hadise üzerine saltanatı bırakarak zâhidâne hayata yönelmiştir.²⁰² Cüneyd-i Bağdâdî'nin “Bu yolun bilgilerinin anahtarı İbrâhim'in elindedir.”²⁰³ İfadesi onun tasavvuftaki merkezî rolünü açıkça göstermektedir. Ayrıca Kelâbâzî'nin kendisine “Murad”²⁰⁴ sıfatını yakıştırması, İbrahim b. Edhem'in Allah'a olan yakınlığını ve manevî yüceliğini vurgulamaktadır.²⁰⁵ Hücûirî'nin aktardığı Hızır aleyhisselam ile irtibatı ise onun manevî bir rehber ve keramet sahibi bir zat olduğunun göstergelerindendir.²⁰⁶

İbrahim b. Edhem yaşadığı dönemde halk nezdinde olduğu kadar devlet erkânı tarafından da tanınmış bir zâhid olmuştur. Nitekim devrin halifesi Ebu Cafer Mansur'un (754-775) onu sarayına davet ederek sorular sorduğu, İbrahim b. Edhem'in ona “Dinimizi yırtıp dünyayı yamattık, fakat sonunda ne din kaldı ne de dünya.”²⁰⁷ dediği nakledilmektedir. Bu durum sûfilerin siyasî yöneticiler tarafından dikkat çektiği ve saygı duyulduğunu göstermekle birlikte toplum üstündeki etkilerinin oldukça yüksek olduğuna işaret etmektedir. İbrahim b. Edhem'in saltanatı bırakarak dindâr bir hayatı tercih etmesi, toplumun zâhidâne hayat tarzını benimsemesinde etkili olmuştur. Zira ona göre zâhidlerin hizmet konusunda bütün halktan daha ileride olmaları gerekmektedir.²⁰⁸

²⁰¹ Gündoğdu, “Doğuş Dönemi Zühd Ekolleri ve Tasavvuf Mektepleri”, 55-59.

²⁰² Ayrıntılı bk. İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ*, 6/9.

²⁰³ Ali b. Osman el-Cüllâbî Hucvîrî, *Keşfu'l-mahcûp*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996), 201.

²⁰⁴ “Tasavvufta murad, manevî terbiyenin sonuna ulaşmış, bir meşakkat içinde olmadan Hak tarafından işi görülen kimseye denilmiştir.” Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 409.

²⁰⁵ Ebu Bekr Muhammed b. İshak Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992), 201.

²⁰⁶ Hucvîrî, *Keşfu'l-mahcûp*, 201.

²⁰⁷ Halime Gül, *İbrahim Bin Edhem ve Tasavvuf Tarihindeki Yeri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 31.

²⁰⁸ Molla Camî, *Nefahat'ül-üns*, çev. Abdulkadir Akçiçek (İstanbul: Akpınar Yayınevi, 1981), 1/165.

İbrahim b. Edhem zühdü; hüküm itibariyle farz, fazilet ve kurtuluş için gerçekleştirilen zühd olmak üzere üç kısma ayırarak zâhidâne bir hayat yaşama konusunda halka rehberlik etmiştir. Farz olan zühd, haramdan kaçınmak, fazilet olan zühd helal de olsa az rızık ile yetinmek, kurtuluş için olan zühd ise şüpheli şeylerden uzak durmak olarak tarif edilmiştir.²⁰⁹ Ona göre mükemmel zâhid, kalbi temiz ve samimi olan, cömertliğiyle tanınan kişidir. Dünyanın geçici zevklerine aldanmaz, ahiret nimetlerini arzular ve nefsinin heveslerine karşı koyarak her an Allah'ın rızasını gözetir.²¹⁰

Dünyevî nimetlere karşı artan hırs, insanın ruhunu maneviyattan uzaklaştırır ve imanın zayıflamasına neden olur. Bu durumda zühd, dine olan bağlılığın yeniden güçlenmesinde etkili bir unsur olarak karşımıza çıkar. Çünkü zühd, dünyaya karşı aşırı ilgiyi ve hırsı azaltarak, ruhun ve kalbin Allah'a yönelmesini sağlayan bir erdem olarak ön plana çıkmaktadır.²¹¹ Bu nedenle zühd sahibi bireyler sadece kendi nefislerini terbiye etmekle kalmamış, aynı zamanda toplumda da örnek birer insan olarak ahlâkî bir değişimin öncüsü olmuşlardır. Zühdün teşvik ettiği sade yaşam tarzı, bireysel ve toplumsal huzuru ve refahı da beraberinde getirmiştir.²¹²

Zühdün yanı sıra takva kavramı da tasavvuf ilminde terbiye metotlarından biri olarak kullanılmıştır. Allah'ın emrettiklerine uyup, yasakladığı şeylerden sakınmak²¹³ olarak ifade edilen takva; Allah'ın Kur'ân'da övdüğü²¹⁴ vasıflardan biridir. İbrahim b. Edhem'e göre takva günah işlemekten korkmak, işlenen günahlardan dolayı pişmanlık duyup ağlamak ve kötü arkadaşlıklardan uzak durmaktır.²¹⁵ O halde kişi takvalı olduğunda kendisinin farkına varır ve Allah'a karşı sevgisi artar ve böylece Allah'a ve Resûlüne itaat edenlerden olarak kurtuluşa erenler arasına girer.²¹⁶

İbrahim b. Edhem, sâlihlerin derecesine ulaşmanın şu altı engeli aşmakla mümkün olacağını söylemiştir. Bunlar: Nimet kapısını kapatıp sıkıntıyı açmak, izzetin yerine zilleti tercih etmek, rahatlığı bırakıp gayretle çalışmak, uykuyu terkederek uykusuzluğa alışmak, zenginlik yerine fakirliği istemek ve uzun emel kapısını kapatarak ölüme hazırlanmaktır. Onun bu öğüdü, müridi nefis terbiyesi ve Allah'a yakınlaşma yolunda zorlukları kucaklamaya,

²⁰⁹ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 2/513.

²¹⁰ Reşat Öngören, "İbrâhim b. Edhem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/294.

²¹¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 276.

²¹² Esmâ Sayın, "Tasavvuf Kültüründeki Zühd Anlayışının Tasavvufî ve Psikolojik Etkileri", *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 4/1 (2018), 132.

²¹³ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 263.

²¹⁴ el-Hucurât 49/13.

²¹⁵ Gül, *İbrahim Bin Edhem ve Tasavvuf Tarihindeki Yeri*, 33.

²¹⁶ en-Nûr 24/52.

maddiyattan ve dünyevî zevklerden uzak durarak maneviyata yönelmeye teşvik etmektedir. Zira nimet ve izzet kapılarını kapatıp sıkıntı ve zillet kapılarını açmak kişinin enânîyetini kırıp Allah’a teslimiyetini arttırır. Rahatlık yerine gayret, uyku yerine uyanıklık ve zenginlik yerine fakirlik seçmek, nefsin arzularını dizginlemeyi ve Allah’ın rızasını gözetmeyi sağlar. Uzun emelleri terk edip ölüme hazırlık yapmak ise fânî dünyaya bağlanmamaya ve âhiret için çalışmaya teşvik eder.²¹⁷

İbrahim b. Edhem’e nispet edilen bu öğütler, tasavvufun sadece birtakım ritüellerden ibaret olmadığını, aksine dinin özünü yani Allah’a samimi bir şekilde kulluk etmeyi ve O’na yakınlaşmayı amaçlayan bir terbiye metodu olduğunu göstermektedir. Dinden uzaklaşmaya başlayan bir toplum için bunlar, adeta bir emniyet kemeri işlevi görerek insanları manevî yozlaşmadan korur ve onları Allah’a doğru yönlendirir. Zira İbrahim b. Edhem gibi ilk dönem zâhidlerin bu konudaki gayretleri, insanoğlunun asıl yaratılış gayesini daima aklında tutması ve bu şuuru hayatına yansıtmasına yardımcı olmak içindir. Onların öğütleri ve örnek hayatları, toplumun dünyaya meyletmeyip ahiret odaklı bir hayat yaşamasına, dolayısıyla da dünyevî meselelerden kaynaklanan sosyal problemlerin azalmasına katkı sağlamıştır ki bu da bir nevi cemiyetin ıslahı anlamına gelmektedir.

2.3.1.2. Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848 [?])

Horasan bölgesinin ilk sûfileri arasında yer alan Bâyezîd-i Bistâmî,²¹⁸ tasavvufun öncü şahsiyetlerinden biridir. Tasavvuf ilminin şekillenmesinde önemli katkıları bulunmuş ve kendisinden sonra pek çok sûfinin görüşlerini etkilemiştir. Onun için Cüneyd-i Bağdâdî “Bâyezîd’in aramızdaki yeri, Cebrâil’in melekler arasındaki yeri gibidir.”²¹⁹ diyerek onun mana âleminde mertebesi yüksek sûfilere olduğuna şöyle dikkat çekmiştir.

Bistâmî’ye göre tasavvuf, nefsi kulluk alanına atarak kalbi Allah’a bağlamaktır.²²⁰ O, tasavvuf ıstılahındaki sekr, fenâ, melamet, tevhid ve marifet gibi önemli kavramlarla ilgili sözleriyle tanınmakta ve sâlikin kendinden geçip (sekr) benliğini yok ederek (fenâ) Allah’a ermesi gerektiği düşüncesini savunmaktadır. Ona göre benlikten vazgeçilmeden hakikate

²¹⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 66.

²¹⁸ Süleyman Uludağ, “Bâyezîd-i Bistâmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/238.

²¹⁹ Attar, *Tezkiretü’l-evliya*, 198.

²²⁰ Ebu’l-Fadl Muhammed b. Ali Sehlegî, *Kitabu’n-Nûr min Kelimâti Ebi’t-Tayfûr (Menâkıb-ı Bistâmî)*, thk. Abdurrahman Bedevî (Kuveyt: Vekâletü’l-Matbûât, ts.), 138.

ermek mümkün değildir. Allah’a giden yol uzun ve çetrefillidir. Bu nedenle Hakk’a erdiğini sananlar aslında henüz yolculuğa devam etmektedirler.²²¹

Bâyezîd-i Bistâmî, insan sevgisi yüksek derecede olan sûfilerden sayılmaktadır. O, bir Müslüman için en faydalı olan şeyin din kardeşine saygı gösterip onun şerefini korumak olduğunu ifade etmiştir.²²² Onun bu düşüncesi, Yaradan’dan ötürü yaratılanı hoş görmek şeklinde sloganlaşan tasavvufi şuurun bir yansımasıdır. Gönüllerine Allah sevgisini yerleştiren sûfiler, yalnızca kendi nefis terbiyeleri ile alakadar olmayarak tüm insanlığın kurtuluşunu murad etmişlerdir. Daima halkın kurtuluşu için dua eden Bistâmî “Allah’ım! Eğer ezeli ilminde yarattıklarından birine ateşle azap etmeye ve cehennemde yakmaya karar verdiysen beni cehennemine at ve bedenimi öyle büyüt ki orada benden başkasına yer kalmasın.”²²³ şeklinde Allah’a münacatta bulunmuştur. O “Kim halka ilim ile bakarsa onları mahvetmiş ve Allah’tan uzaklaştırmış olur. Halka hakikat (sûfi) gözü ile bakanlar onları mazur görür ve onlar için Allah’a giden yol olur.”²²⁴ diyerek sûfilerin toplum üzerindeki etkisine dikkat çekmiştir.

Toplumu tesir altında bırakan sûfilerden biri olan Bistâmî; insanları öncelikle avam, havas ve havassın havassı olmak üzere üç sınıfa ayırmıştır sonra avamı da kendi arasında beşe ayırmıştır: Birinci gruptakiler günahkârlardır. Dünyaya dalmış olduklarından dolayı ahireti unutmış olan bu kullar Allah’tan korkmaktadırlar. Bu nedenle tövbe ederlerse Allah tövbelerini kabul eder, etmezler ise akıbetleri Allah’a kalmıştır. İkinci gruptakiler ise halk görsün diye ibadet edenlerdir. Bunlar itibar görmek için ibadet ettiklerinden dolayı Hakk’a karşı gafil olanlardan sayılmışlardır. Üçüncü gruptakiler Allah’a itaatkâr olan kullardır. Kurân’a ve Sünnet’e sıkı sıkıya bağlı olan bu kişiler Allah katında makbul olan kullardır. Dördüncü gruptakiler ahiret karşılığında dünyalarını satan kimselerdir. Beşinci gruptakiler ise yalnızca Allah’ın rızasını kazanmak için nefisleriyle mücadele eden kimselerdir.²²⁵

Yukarıda ifade edildiği üzere toplumun içinde günahkâr kimseler olduğu gibi ârif zatlarda bulunmaktadır. Yönünü ilâhî nura çeviren bu zatlar insanları irşad ve ıslah etme hususunda çaba sarf etmişlerdir. Bu nedenle Bâyezîd-i Bistâmî “Allah’ın velilerini sev ki onlar da seni sevsin. Zira Allah, her gün ve her gece yetmiş kere velilerin kalbine bakar ve orada

²²¹ Uludağ, “Bâyezîd-i Bistâmî”, 5/239.

²²² Sehlegî, *Kitabu’n-Nûr*, 120.

²²³ Süleyman Uludağ, *Bâyezîd-i Bistâmî Hayatı-Menkıbeleri-Fikirleri* (Ankara: Harf Yayınları, 2021), 105.

²²⁴ Sehlegî, *Kitabu’n-Nûr*, 105.

²²⁵ Sehlegî, *Kitabu’n-Nûr*, 125-127.

senin de ismini görürse seni affeder ve sever.”²²⁶ diyerek bu şahsiyetlerin sevilmesi ve onların yolundan gidilmesi gerektiğini tavsiye etmiştir.

Tarih boyunca Bâyezîd-i Bistâmî gibi sûfiler vasıtasıyla gönüller ıslah olmuş, İslâm toplumu mânevî feyizle yoğrulmuş ve erdemli bir insan vasfını kazanmıştır. Bu sûfiler, Allah’a olan derin sevgileri ve teslimiyetleri ile adeta birer ışık kaynağı olarak etraflarındakileri aydınlatmışlar ve böylece toplumun ıslahına katkı sunmuşlardır. Onların öğretileri ve örnek hayatları, insanların nefislerini terbiye etmelerine, maneviyatlarını geliştirmelerine ve Allah’a yakınlaşmalarına yardımcı olmuştur. Bâyezîd-i Bistâmî’nin fikirleri ve yaşayış biçimi yalnızca kendi döneminde değil, günümüzde de insanlara ilham kaynağı olmaya devam etmektedir. Hikmetli sözleri, manevî yolculukta yol alanlara rehberlik etmekte ve hakikate ulaşmalarına vesile olmaktadır.

2.3.1.3. Hâris-i Muhâsibi (ö. 243/857)

Hâris-i Muhâsibî, ahlâkın altın çağı olarak nitelendirildiği dönemde yaşamış, adeta devrinin “dini psikoloğu” olarak anılmış ve tasavvufun önde gelen isimlerinden biri olmuştur.²²⁷ Nefs muhasebesine verdiği önem ve bu alandaki derinliğiyle “nefsini sıkı bir şekilde hesaba çeken” anlamına gelen “Muhâsibi” lakabını kazanmıştır.²²⁸ Zahirî ilimlerde, özellikle usul ve fıkıh ilminde önde gelenler arasında yer alan Muhâsibî,²²⁹ özellikle nefisle mücadele gibi konular başta olmak üzere tüm meselelerin Kur’ân ve Sünnet’in rehberliğinde ele alınması gerektiğini vurgulamıştır.²³⁰

Muhâsibî’nin tasavvufa yaptığı en önemli katkılardan biri, “nefs” kavramını sistematik ve kapsamlı olarak incelemesidir. O, nefsin mertebelerini ve bu mertebelerde nefsin nasıl hesaba çekilmesi gerektiğini detaylı bir şekilde incelemiştir.²³¹ Bu incelemeler, tasavvuf yolunda ilerleyenlerin nefislerini daha iyi tanımalarına ve nefsânî arzulardan arınmalarına yol gösterici olmuştur. Muhâsibî’nin eserleri sadece tasavvufla ilgilenenler için değil, ahlâken olgunlaşmak isteyen herkes için önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Kanaatimizce onun eserlerinde yer alan nasihatler ve tavsiyeler, insanın kendini geliştirerek “kâmil insan”

²²⁶ Sehlegî, *Kitabu’n-Nûr*, 99,115.

²²⁷ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 57.

²²⁸ Attar, *Tezkiretü’l-evliya*, 303-305.

²²⁹ Şa’rânî, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 245.

²³⁰ Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *Âdâbü’n-nüfûs*, thk. Abdülkadir Ahmed Atâ, (Beyrut: 1991, ts.), 33, akt. Zafer Erginli, *İlk Sûfilerde Nefis Kavramı -Hâris Muhâsibî Örneği-* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 40.

²³¹ Zafer Erginli, “Muhâsibî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/14.

olmasına yardımcı olacak niteliktedir.

Hâris-i Muhâsibî, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "*Mizan'a konulacak amellerin en ağırlı güzel ahlâktır.*"²³² hadisinden hareketle ahlâk kavramına büyük önem atfetmiştir. Ona göre kişi iç âlemini murakabe ve ihlas ile dengede tutması halinde Allah Teâlâ onun zâhirini güzelleştirir.²³³ Zira murakabe ve ihlas, güzel ahlâkı beraberinde getirir. Muhâsibî, *Adâbu'n-Nüfus* isimli eserinde nefse yoğunlaşmış ve nefsin ahlâklı olmasında tasavvufî bir eğitimin gerekliliğini dile getirmiştir.²³⁴

Muhâsibî, ilmî dirayeti ve ihlaslı yaşam tarzıyla muhataplarını tesir altında bırakan bir sufidir. Rivayete göre ilk zamanlar sufilere karşı menfî düşünceleri bulunan Ahmed b. Hanbel, Muhâsibî'nin sohbetinden etkilenerek tasavvuf ehline yönelik bakışını değiştirmiştir. O, bu durumu şöyle anlatmaktadır:

"Akşam vakti yanlarına vardık, ezan okundu. Hemen kalkıp cemaate imam oldu ve namaz kıldırdı. Namazın ardından yemek geldi, beraberce yediler. O, sünnet üzere hem arkadaşları ile konuşuyor hem de yemek yiyordu. Daha sonra oturup sohbete koyuldular... Sohbet esnasında soru soranlara âyet ve hadislerle cevap verdi. Hâris-i Muhâsibî bir hafıza Kur'an okuması için işaret etti, okunan Kur'ân huşu ve gözyaşı içinde dinlenildi. Kur'an tilaveti bitince o, hafif sesle dua yaptı ve yatsı namazı için ayağa kalktı. Onların bu halini görmekten pek memnun oldum. Çünkü ben tasavvuf ehlini daha başka şekilde duymuştum..."²³⁵

Anlatılan bu durum, Muhâsibî'nin şeriat odaklı tasavvuf hayatının hem âlimler hem de toplum nezdinde tasavvufa yönelik müspet bir algının yerleşmesine katkıda bulunduğunu belirtmektedir.

Muhâsibî, tasavvufun asıl amacının insan ruhunun terbiyesi ve olgunlaşması olduğunu ifade etmiştir. Ona göre bu terbiye sayesinde insanın ahlâkı gelişir, çevresindekilere karşı da ahlâklı davranmış olur. Muhâsibî, tasavvufî terbiyenin sadece bireysel değil, toplumsal bir faydası da olduğunu savunmuştur. O, davranışlarıyla insanlara örnek teşkil etmiş, tasavvufu toplumun inşa ve ıslahına katkıda bulunan bir disiplin olarak görmüştür. Tasavvufa ve ahlâk felsefesine yaptığı katkılar, onu İslâm düşünce tarihinin önemli simalarından biri haline getirmiştir. Eserleri günümüzde de tasavvuf yolunda ilerleyenler ve ahlâkî hayat yaşamak isteyenler için önemli bir rehber kaynağı olmaya devam etmektedir. Bu da onun, gerek döneminde gerekse sonraki çağlarda İslâm medeniyetinin inşasında emeği geçen önemli bir

²³² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 442, 446, 448, 451.

²³³ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 81.

²³⁴ Nazife Varlı, "Erken Dönem İslâm Âlimlerinin Psikolojiye Katkıları: Akıl, Nefs, Ruh Kavramları", *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (14 Mayıs 2019), 77.

²³⁵ Yılmaz, *Gönül Erleri*, 152.

sûfî olduğunun göstergesi niteliğindedir.

2.3.1.4. Serî es-Sakatî (ö. 251/865)

Bağdat tasavvuf mektebine mensup²³⁶ olan Serî es-Sakatî, ilk dönem sûfîleri arasında önemli yeri olan bir İslâm âlimidir. Kendisi Ma'rûf-i Kerhî'nin müridi, Cüneyd-i Bağdâdî'nin de hocasıdır.²³⁷

Serî es-Sakatî, tasavvufun doğru anlaşılabilmesi, bâtıl fikir ve uygulamalardan ayırt edilebilmesi için büyük çaba sarf eden sûfîlerin başında gelmektedir. Zira onun nazarında tasavvuf "Kur'ân'a ve Sünnet'e aykırı bir ilim alanı değil, bilakis ilhamını Kur'ân'dan alan bir yaşam biçimidir."²³⁸ Ona göre tasavvuf şu üç temele dayanmaktadır. Birincisi, sûfînin marifeti arttıkça şüpheli şeylerden kaçınması da artmalıdır. İkincisi, sûfî iç âleminde Kur'ân ve Sünnet'e ters düşecek şeyleri geçirmemelidir. Üçüncüsü ise sûfînin elde ettiği keramet türü haller onu Allah'ın haram kıldığı şeyleri yapmaya sevk etmemelidir.²³⁹ Bu üç şartın sağlanması, tasavvuf yolunda ilerleyen birinin hakikate ulaşmasına ve Allah'a yaklaşmasına yardımcı olmaktadır. Bu şartlar, sûfînin nefsini terbiye etmesini, iradesini güçlendirmesini ve Allah'a teslimiyetini artırmasını kolaylaştırmaktadır. Zira tasavvuf yolu zor ve uzun bir yol olarak değerlendirilmiş ve bu yolda ilerleyen birinin sabırlı, azimli ve iradeli olması, aynı zamanda bir mürşidin rehberliğinde ilerlemesi gerektiği tavsiye edilmiştir.²⁴⁰

Özellikle ilk dönem zâhidlerinde olduğu gibi Serî es-Sakatî'nin de sahâbe devri atmosferine olan özlemini sıkça dile getirdiği görülür. Aynı atmosferi yeniden tesis etmek için çabalayan Serî es-Sakatî, topluma bu hususta birtakım eleştiriler yöneltmek nefisleri gaflet uykusundan uyandırmaya çalışmıştır. Fakat o, bunu yalnızca halkı eleştirerek yapmamış bilakis onlarla beraber kendi nefsini de eleştirerek üstün bir nefis muhasebesi örneği ortaya koymuştur. Ona göre toplumu ıslah etmek ve Allah yoluna çağırmak yalnız kalmaktan çok daha faziletlidir.²⁴¹ Kendi yaptığı bir değerlendirmede bu durumu şu şekilde izah etmiştir:

"Sâlihlerin yolunu şaşırdım, o yola giren de azaldı. Amelleri bir yana attım, artık amel eden de kalmadı. Kimsenin amele rağbet ettiği yok; ben de onlardan biri oldum. Hak bir yana atıldı. Bu işin dersini, ancak dilde okunur görmekteyim. Halbûki bunlar, daha ziyâde kalp işidir. Her kişi

²³⁶ Hamide Ulupınar, "Serî es-Sekatî: Hayatı ve Bazı Tasavvufî Görüşleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (15 Aralık 2014), 268.

²³⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 74.

²³⁸ Ulupınar, "Serî es-Sekatî", 287.

²³⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 74-75.

²⁴⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 728.

²⁴¹ Şa'rânî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 243.

bu yolda konuşuyor, dilinden hikmet akıyor, amel nâmına bir şey yok. Artık bu zamanda ruhsat sergisi serildi. Teviller beşiği sallanmaya başlandı. Asiller bundan dolayı iyice bozuldu. Âh bu âlimlerin fitnesinden hâlim ne olacak! Bunlar da gamımı, kederimi artırıyor. Ya hak yolda şaşkınlarm, delillik edenlerin hali ne olur? Onların şaşkınlığı beni ne kadar perişan ediyor.”²⁴²

Onun bu değerlendirmesi aslında sûfilerin ortak kanaatini yansıtmaktadır. Nitekim sûfiler, tasavvuf yoluna girmeyi gönül işi olarak nitelendirmişler ve gün yüzüne çıktığından itibaren gönülleriyle bu yola koyulmuşlardır. Onlar, Allah için dünyalarını feda etmeyi göze alarak ortak bir dil ile her zaman dünyanın geçiciliğini dile getirmişlerdir. Bu konudaki düşüncelerini Kur’ân ve Sünnet’e dayandırarak tasavvufu şeriate bağlamışlardır. Bu sûfilerden biri olan Serî es-Sakatî de tasavvufun ilimsiz olamayacağını savunmuş, özellikle hadis ilmine büyük önem atfederek hadis tahsil etmenin zâhidlikten önce yapılması gerektiğini; aksi takdirde tasavvufun kişiye faydadan çok zarar getireceğini ifade etmiştir.²⁴³

Sonuç olarak Bağdat’ta etkili olan Serî es-Sakatî, yaşadığı dönem içerisinde tevhid ilminin esaslarını tasavvufî çerçeve içerisinde değerlendiren ve ilk defa tasavvufî halleri geniş bir ifadeyle anlatan; tasavvuf ilminin gelişmesine etki ederek dolaylı yoldan toplum ıslahına katkıda bulunan çok önemli bir sûfî olmuştur.²⁴⁴ O, ortaya koyduğu düşünce biçimi ve hayat tarzıyla kendini toplumdan soyutlamamış, bunun sonucu olarak da İslâm medeniyetinin tasavvufî öğretilerle harmanlanmasında etkin rol oynamıştır.

2.3.1.5. Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909)

Tasavvufun temel kaynaklarında adı sıkça geçen, tasavvufun en önemli temsilcilerinden biri hiç şüphesiz Cüneyd-i Bağdâdî’dir. O, tasavvufa girmeden önce dinî ilimleri öğrenmiş ve ardından tasavvufa yönelmiştir. Bu durumu şu sözlerle açıklamıştır: “Bizim yolumuz Kitap ve Sünnet’e sıkı sıkıya bağlıdır. Kur’ân’ı ezberlemeyen, hadisleri yazmayan, fıkıh öğrenmeyen kişiye yol gösterilmez.”²⁴⁵ Onun bu ifadesi, şeriatsız tasavvufun olamayacağı gerçeğini vurgulamaktadır.

Cafer el-Huldî (ö. 348/959) onun için “Hal ile ilmini Cüneyd kadar mükemmel bir şekilde kendisinde birleştiren başka bir sûfî görmedim. Onu gören halinin ilminden üstün, konuşmasını dinleyen ise ilminin halinden üstün olduğu kanaatine varırdı.”²⁴⁶ diyerek onun, hem düşünce

²⁴² Şa’rânî, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 244-245.

²⁴³ Ulupınar, “Serî es-Sekatî”, 273.

²⁴⁴ Ulupınar, “Serî es-Sekatî”, 287-288.

²⁴⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 113.

²⁴⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti’s-Selâm*, thk. Beşşar Avvad Ma’rûf (Beyrut: Daru’l-Garbi’l-İslâmî, 2001), 8/171-172.

hem de hayat tarzı bakımından üstün bir sûfî olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca kendisine sûfîlerin imamı ve efendisi anlamına gelen “seyyidü’l-tâife” unvanının verilmesi, onun manevî derecesinin büyüklüğünü göstermesi bakımından önem arz etmektedir.²⁴⁷

Cüneyd-i Bağdâdî, Abbâsî iktidarı döneminde yaşamış; halife Vâsik-Billah’tan (ö. 232/847) sonraki on halifenin saltanat dönemlerinde yaşanan sosyal ve siyasî hadiselerle tanıklık etmiştir.²⁴⁸ O, kimi zaman yaşanan siyasi gelişmelerde fikrini beyan ederken kimi zaman devlete karşı isyan çıkmaması için ihtiyatlı davranmış; böylece yaşadığı dönemde toplum üstünde tesiri büyük olan âlimler arasında sayılmıştır. Ebu’l-Kasım el-Kâ’bî (ö. 319/931), Cüneyd-i Bağdâdî’nin çok üstün bir âlim olduğunu; bu nedenle kâtiplerin, sözlerinden; filozofların, sözlerindeki manaların derinliğinden; mütekellimlerin ise ilminden istifade etmek için onun çevresinden ayrılmadıklarını ifade etmiştir.²⁴⁹ Bunun yanı sıra İngiliz doğu bilimci A. Arberry’i onu “Kendisinden uzanıp giden tasavvufî düşünce manzarasını, tümüyle kuşatıcı vizyonu içine almış ve adeta bir ressam gözüyle onu tek bir tual üzerinde anlaşılır ve yekpâre kılmış ve devrinin sûfîleri arasında en özgün ve nüfuz edici akıl.” olarak tanımlamıştır.²⁵⁰ Arberry’nin bu sözleri, Bağdâdî’nin tasavvufî düşüncedeki önemini ve özgünlüğünü açıkça göstermektedir. Ona göre Bağdâdî, tasavvufî düşünceyi sadece teorik olarak ele almamış, aynı zamanda onu pratik bir şekilde yaşayarak insanlara aktarmıştır. Bu sayede tasavvufun halka ulaşmasını ve yayılmasını sağlamıştır. Hakkında söylenen sözler, Bağdâdî’nin hem yaşadığı dönemde hem de kendisinden sonraki dönemlerde dikkat çeken bir sûfî olduğunu ve ilminin yüksek seviyede bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Bağdat tasavvuf ekolünün önemli temsilcilerinden biri olan Bağdâdî, sohbetler vasıtasıyla halka yönelik irşadî hizmetlerde bulunmuştur. Bu durumu “Serî es-Sakatî, daima meclis kurup halka sohbetler yapmamı söylerdi. Ama ben, kendimi bu işe layık görmezdim. Sonra Rasûlallah’ı (s.a.v.) rüyamda gördüm; bana ‘İnsanlara konuşma yap.’ dedi. Bunun üzerine meclis kurdum.”²⁵¹ sözleriyle ifade etmiştir. Zira tasavvuf geleneğinde sohbet, insanların terbiye edilmesi noktasında etkili bir metot olarak kullanılmıştır. Bu nedenle özellikle dinî konulardaki eksikliklerin giderilmesi ve bireyin duyduklarını eyleme dökebilmesinde ilim meclislerin rolü büyüktür. Bağdâdî de kurduğu ilim meclisleri vasıtasıyla insanlara ahlâkî değerleri aşılayarak ve onları maneviyata teşvik ederek toplumu ıslah etme

²⁴⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 111.

²⁴⁸ Bayrakçı, *Cüneyd-i Bağdâdî, Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 17.

²⁴⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/171.

²⁵⁰ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 66.

²⁵¹ Molla Camî, *Nefahat’ül-üns*, 1/237-238.

gayreti gösteren örnek sûfiler arasında yer almıştır.

Cüneyd-i Bağdâdî, tasavvufu “Her şeyden alâkayı kesip Allah’la olma” şeklinde tanımlamış, dünyalık şeylerden uzaklaşmanın Allah’a yaklaştırdığını savunmuştur.²⁵² Ona göre kalben Allah ile geçirilen bir saat, dünyalık her şeye sahip olup infak etmekten daha hayırlıdır.²⁵³ Ebû Ali-i Rûzbârî’den (ö. 322/934) nakledildiğine göre Bağdâdî’nin yanında bir adam marifet kavramı ile ilgili “Allah Teâla’nın marifetini elde edenler, iyilik ve amelleri terk edecekleri bir makama ulaşıyorlar.” demiştir. Bunun üzerine Bağdâdî, insanın her daim amellerinde istikrar sahibi olması gerektiği yönünde şunları söylemiştir:

“Bu, kendilerinden amellerin düştüğünü söyleyen bir grubun ifadesidir. Bu söz bana göre son derece tehlikelidir. Nitekim hırsızlık yapan ve zina eden kimsenin hali, bunun söyleyenden daha iyidir. Gerçekten Allah Teâla’yı tanıyan arifler, amellerini yüce Allah’tan almışlar ve o ameller içinde ömürlerini tamamlayıp O’na dönmüşlerdir. Eğer benim bin sene ömrüm olsa hayırlı amellerimden zerre kadar azaltmam. Ancak, ameli yapmama bir özrüm olursa o başka!”²⁵⁴

Cüneyd-i Bağdâdî, toplum içindeki diğer insanlarla uyumlu genel dindar ölçülerine uygun ve kamusal hayat ihtiyatlı sûfiyâne bir hayat tarzını öncelemiştir.²⁵⁵ Ona göre insan terbiyesinde etkisi büyük olan mürşid-i kâmillerin cemiyet içindeki rolü oldukça önemlidir. Zira Allah Teâlâ, belirli nefis eğitiminden geçtikten sonra mürşid-i kâmilleri cemiyete döndürerek, onların insanların irşad edilmesi yönünde hizmet etmelerini hedeflemiştir. Bu gaye, kulun manevî gelişimini teşvik ederek topluma katkıda bulunmasını sağlamak ve onu örnek bir insan haline getirmek içindir.²⁵⁶ Kanaatimizce toplum üzerinde eğitici rol üstlenen sûfilerin, irşat vazifesiyle cemiyet içine gönderilmeleri ilâhî rahmetin bir tecellisidir.

Cüneyd-i Bağdâdî, sûfilerin genel kanaatine uyarak ilimsiz tasavvufun olamayacağını, tasavvufun birincil şartının şeriatı iyi bilmek olduğunu dile getirmiş, bu konuda son derece titiz davranarak Kur’ân ve Sünnet’e dayalı bir tasavvuf hayatını öncelemiştir.²⁵⁷ Zira tasavvuf, sadece mistik bir deneyimden ibaret olmamış, aksine gerçekçi ve sistematik bir bilgiye dayanmıştır. Şeriat, tasavvuf yolunda ilerleyenlere ahlâkî bir çerçeve ve rehberlik sağlayarak tasavvufun temel kavramlarını anlamak için gerekli bir zemin oluşturmuştur.

Netice itibariyle Cüneyd-i Bağdâdî, kendi çağında olduğu kadar sonraki çağlarda

²⁵² Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 528-529.

²⁵³ Mekki, *Kûtu’l-kulûb*, 2/509.

²⁵⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 112.

²⁵⁵ Süleyman Gökbulut, *Bağdat İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri “Bağdat Tasavvufunun Lisânı: Cüneyd-i Bağdâdî”*, ed. İlyas Çelebi (İstanbul: Ensar neşriyat, 2020), 421.

²⁵⁶ Gökbulut, *Cüneyd-i Bağdâdî*, 421.

²⁵⁷ Gökbulut, *Cüneyd-i Bağdâdî*, 424.

tasavvuf ilminde önder olan büyük şahsiyetlerden birisi olmuştur. Sünnî tasavvufun gelişmesinde öncü rol oynaması gelecek nesiller için önemli bir mihenk taşı oluşturmıştır. Şeriatın sınırları içerisinde tasavvufun konumunu netleştirerek, dinin zahir ve batın dengesi içinde yorumlanabilmesine katkıda bulunmuştur. Tasavvufî terimlerin anlaşılmasında ve tasavvufun şer'î sınırlar çerçevesinde kalmasında önemli rol oynamıştır.²⁵⁸ Böylece toplumun, dine olan bağlılıklarının güçlendirilip ahlâkî değerlerin gelişmesinde önemli bir katkı sağlamıştır.

²⁵⁸ Bayrakcı, *Cüneyd-i Bağdâdî, Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 437.

III. BÖLÜM

3. SELÇUKLULAR DÖNEMİ (1040-1308)

Selçuklular, güçlü siyasî ve askerî yapısıyla İslâm dünyasında önemli başarılarla imza atmış devlettir. Selçuklu sultanları, Ehl-i Sünnet itikadını benimsemiş ve bu itikadın devlet ideolojisi haline gelmesini sağlamışlardır. Bu dönemde birçok cami ve medrese inşa edilerek Ehl-i Sünnet itikadının yayılması için çalışmalar yapılmıştır. Bunun yanı sıra Selçukluların tasavvuf ehline saygı göstermesi, tasavvufun bu dönemde büyük bir gelişme göstermesine zemin hazırlamıştır. Özellikle Alparslan (1064-1072) ve Melikşah (1072-1092) döneminde sûfilere maddî ve manevî destek sağlanmış, bu da tekke ve zaviyelerin kurularak tasavvufun yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır.²⁵⁹

Bu dönemde içtimâî hayatta etkin rolü bulunan Ahîlik teşkilatı, Selçuklu Devleti'nin sosyal ve ekonomik yaşamında önemli bir rol oynamıştır. Ahî Evran²⁶⁰ tarafından kurulan bu teşkilat, esnaf, sanatkârları ve zanaatkârları bir araya getirmiş, meslekî eğitim ve dayanışma gibi konularda önemli hizmetler sunmuştur.²⁶¹ Ahîlik teşkilatı, tasavvuf ilkelerini benimseyen bir teşkilat olmasından dolayı, sosyal hayatta ahlâkî değerlerin yaşanmasında ve korunmasında önemli katkılar sunmuştur.

3.1. Siyasî Durum

İslâm tarihinde önemli bir konuma sahip olan Selçuklular, adını Oğuzlar'ın Kınık boyuna mensup olan Selçuk Bey'den almıştır. Devlet genel itibarıyla Büyük Selçuklular, Kirman Selçukluları, Anadolu Selçukluları, Suriye ve Irak Selçukluları olmak üzere beş ayrı kola ayrılmıştır.²⁶²

Devletin siyasî tarihini, büyük ölçüde Selçuk Bey'in torunları olan Çağrı Bey ve Tuğrul Bey (1040-1063) etkilemiştir. 1040 yılında Gazneliler ile yapılan Dandanakan savaşı ile zafer kazanan Tuğrul Bey'in önderliğinde Büyük Selçuklu Devleti kurulmuştur.²⁶³ Sonrasında

²⁵⁹ Özçelik, *İmam Gazâlî'ye Göre Nefsî Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi*, 13.

²⁶⁰ Ahî Evran, 13. yüzyılda Anadolu'da yaşamış önemli bir İslâm âlimi, mutasavvıf ve Ahîlik teşkilatının kurucusudur. İlhan Şahin, "Ahî Evran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/529.

²⁶¹ Kenan Aydın, "Selçuklu ve Osmanlı'da Sosyoekonomik Kalkınma Modeli Olarak: Ahîlik", *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi* 6/12 (2020), 178.

²⁶² Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1992), 7/95.

²⁶³ Alptekin, "Büyük Selçuklular", 7/103.

Tuğrul Bey'in erkek çocuğunun olmaması sebebiyle kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Alparslan Bey, tarihte "Anadolu'nun kapılarını Türklere açan zafer" olarak bilinen Malazgirt savaşını kazanarak hükümdar olmuştur. Türk beylikleri, Anadolu'nun farklı bölgelerine yerleşerek bu topraklarda siyasî ve kültürel bir etki oluşturmuş, böylece Anadolu Selçuklu tarihini şekillendirmiştir.²⁶⁴

Alparslan'ın vefatından sonra yerine oğlu Sultan Melikşah geçmiş, hükümdarlığı boyunca Hasan Sabbah'ın (ö. 518/1124) kurduğu Batınî fırkasıyla²⁶⁵ uğraşmıştır. Siyasî faaliyetlerin oldukça yoğun olduğu bu devirde Selçuklu hükümdarları, Ehl-i Sünnet inancını korumaya gayret göstermiş ve bunun karşısında oluşum gösteren her türlü sapkın fırkalarla mücadele etmiştir.²⁶⁶ Bu mücadelenin en büyük göstergesi de Vezir Nizamülmülk (ö. 485/1092) tarafından kurulan Nizamiye medreseleridir. Yapılan bu çalışmalar İslâm medeniyetinin şekillenmesinde büyük paya sahip olmuştur. Nitekim bu medreselerin kuruluş gayelerinden birisi de Ehl-i Sünnet itikadını korumak ve Bâtıniyye ile mücadele etmektir.²⁶⁷

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra hanedan üyeleri arasında taht mücadeleleri yaşanmaya başlamış, bu durum Haçlıların lehine işleyerek devletin önemli ölçüde toprak ve güç kaybetmesine sebep olmuştur. Taht kavgaları neticesinde yavaş yavaş çöküşe giden devleti Muhammed Tapar (1105-1118) yeniden toparlamayı başarmıştır. Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra oğlu Mahmud tahta geçmiştir; ancak amcası Sencer onun sultanlığını tanımayarak kendisi tahta çıkmıştır. Sencer'in ölümünden sonra ise Büyük Selçuklu tarihi sona ermiştir.²⁶⁸

Alparslan'ın Anadolu'yu fethetmesiyle Anadolu topraklarına gelen Kutalmış'ın oğlu Süleyman Şah (1075-1086) İznik merkezli Anadolu Selçuklu devletini kurmuştur.²⁶⁹ Zamanla bölgedeki Türk nüfusunun artması, Bizans'ın kötü idaresi karşısında Süleyman Şah'ın hoşgörüye dayanan siyaseti neticesinde yerli halk da kısa süre içerisinde Müslüman olmuştur.²⁷⁰ Anadolu Selçuklu tarihi özellikle tasavvufun kurumsallaşmasında oldukça önemli

²⁶⁴ Coşkun Alptekin, "Türkiye Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Kadar İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1992), 8/117-118.

²⁶⁵ Nasların zahiri anlamlarını kabul etmeyen ve gerçek anlamlarını ancak Tanrı ile ilişki kurabilen "mâsum imam"ın bilebileceği görüşünü savunan aşırı mezheplerin ortak adıdır. Avni İlhan, "Bâtıniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/190.

²⁶⁶ Faruk Sümer, "Selçuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/369.

²⁶⁷ Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (09 Ekim 2018), 15-16.

²⁶⁸ Sümer, "Selçuklular", 36/370-371.

²⁶⁹ Alptekin, "Türkiye Selçukluları", 8/209.

²⁷⁰ Halide Aslan, "Selçuklular", *İslam Tarihi*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 651.

atılımların yaşandığı bir dönem olarak nitelendirilebilir. Bilhassa sosyal hayatın temeline yerleştirilen Ahîlik teşkilatının toplum yapısına olan katkıları ile tasavvuf sosyal hayat ile bütünleşmiştir.²⁷¹

3.2. İctimâî Durum

Selçuklu Devleti'nde halkın büyük çoğunluğu Türklerden oluşmaktadır. Özellikle saray teşkilatı ve askeri kadrolarda Türkler bulunurken, hükümet teşkilatında ise İranlılar yer almıştır.²⁷² Selçuklularda bazı zümreler dışında geriye kalan halk “reâyâ” olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde, devletin resmi olarak tanıdığı dinî zümreler haricinde meydana gelen dinî oluşumlara katılmak ve isyan faaliyetlerinde bulunmak ağır suç sayılmaktaydı.²⁷³ Nitekim bir devletin bekâsı için mühim olan şey asayişin bozulmamasıdır. Toplumda aynı fikirlere sahip çeşitli grupların bir araya gelmesi devlete karşı tehdit oluşturma ihtimalini artırmaktadır. Bu sebeple olsa gerek Selçuklu yöneticileri önceki devletlerin tarihî geçmişlerinden ilham alarak isyan faaliyetlerinin karşısında kararlılıkla durmuştur. Zira Selçuklu devletinde hükümdar halkın canını, malını ve güvenliğini daima koruma sorumluluğuna sahiptir. Bu durum sağlıklı ve güven içeren bir toplum-devlet ilişkisinin meydana gelmesine imkan tanımış, Selçuklu Devleti'nin ömrünün uzun vadede devam edebilmesini sağlamıştır.²⁷⁴

Sultan Alparslan'ın Malazgirt savaşında Anadolu'yu fethetmesiyle birlikte göçebe olan Türkler köylere, kasabalara ve şehirlere yerleştirilmiştir.²⁷⁵ Zira bu yerleşme şu açıdan önemlidir; tarihte bir yeri fethetmek demek oraya kalıcı olarak yerleşmek demektir. Bu nedenle devletin, fethettiği bölgeye topyekûn dilini, dinini, milletini, kültürünü, sanatını ve ticaretini de taşıyıp yerleştirmesi gerekmiştir. Fethin kalıcılığı ancak bu şekilde sağlanmıştır. Bu gerçekten hareketle Selçuklu sultanları fethettikleri şehirlere ilk olarak cami, medrese ve zaviyeler inşa ettirerek hem kendi milletinin asimile olmasını engellemiş hem de yeni bölgelerdeki halkın İslâm dinini benimsemesini kolaylaştırmıştır.²⁷⁶

²⁷¹ Ahmet Ocak, “Selçuklular”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/376.

²⁷² Aslan, “Selçuklular”, 664.

²⁷³ Osman Gazi Özgüdenli, “Selçuklular”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/371.

²⁷⁴ Özgüdenli, “Selçuklular”, 36/371.

²⁷⁵ Derviş Süne, *Anadolu Selçuklularında Ahilik Teşkilatının Şehir Yönetimine Katkısı ve Günümüze Yansımaları* (Aksaray: Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 6.

²⁷⁶ Süne, *Anadolu Selçuklularında Ahilik Teşkilatının Şehir Yönetimine Katkısı ve Günümüze Yansımaları*, 6.

3.3. Tasavvufî Durum

Selçuklu dönemi tasavvuf tarihi açısından oldukça önemli atılımların gerçekleştiği, bir nevi Sünnî tasavvufun altın çağı olarak isimlendirilen; Kur'ân ve Sünnet'e dayalı tasavvuf düşüncesinin hâkim olduğu bir devir olmuştur.²⁷⁷ Özellikle tasavvufî âdâb ve erkânın tarikatlar aracılığıyla bu asırlar içinde sistematik bir hüviyet kazandığını söylemek mümkündür.²⁷⁸ Bu dönemde bireysel ve toplumsal hayatta tasavvuf belirgin bir şekilde varlığını göstermiştir.²⁷⁹ Ehl-i Sünnet itikadına bağlı mezhepler ve bu itikadî düşünce etrafında gelişmiş bir tasavvuf anlayışı hâkimdir. Bunun en temel sebebi Selçuklu hükümdarlarının Sünnî anlayışa sahip olmaları ve Hanefî mezhebini koruyup himaye etmeleridir. Nitekim Selçuklular devrinde birçok mezhep mevcuttu ve kurulan pek çok İslâm devleti her biri farklı mezhepleri merkeze alarak bir inanç sistemini benimsemişti. Merkeze Hanefî mezhebini koyan Selçuklu ise Ehl-i Sünnet itikadî çerçevesinde bir anlayış benimseyerek devleti bu fikrî temeller üzerine inşa etmiştir.²⁸⁰

Bu dönemde temel tasavvuf kaynakları olarak nitelendirilen eserler kaleme alınmıştır. Bunlar; Kuşeyrî'nin *er-Risâle'si*, Abdullâh el-Herevî'nin (ö. 481/1089) *Tabakâtu's-Sûfiyye*, Şad Meydân, Menâzilü's-sâ'irîn gibi pek çok eserleri, Abdülkadir-i Geylânî'nin *el-Gunye*, *Fütûhu'l-gayb*, *el-Füyûzâtü'r-rabbâniyyesi*, Ebü'n-Necîb Abdülkahir es-Sühreverdî'nin (ö. 563/1168) *Âdâbü'l-mürîdîn* eseri, Sühreverdî'nin *Avârifü'l-ma'ârifî*, Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye ve Fusûsü'l-hikem'i*, Mevlânâ'nın *Dîvân-ı Kebîr*, *Mesnevî*, *Fîhi mâ fîh* ve daha pek çok eser neşredilmiştir.²⁸¹ Bu eserler özellikle tasavvuf terminolojisinin oluşması, mürşid-mürîd ilişkisi, dergâh âdâbı gibi birçok meseleyi ele alması, aynı zamanda yaşayışları ile örnek teşkil eden sûfilerin hayat hikâyelerine de yer vererek sonraki dönemler için mühim bir kaynaklık teşkil etmiştir.²⁸²

İlk devirlerden bu yana İslâm'ın istediği ölçülerle hareket eden; duygu, düşünce ve davranışlarını Allah ve Resûlünün (s.a.v.) öğütlerine uygun kılmaya amaçlayan tasavvuf ve tarikat mensupları, İslâm dinini, gayrimüslim toplumlara tebliğ etmeyi en önemli vazifelerden biri olarak görmüştür.²⁸³ Çünkü bu dönemde fetih hareketlerinin dinamik oluşu gaza ve cihad

²⁷⁷ Ocak, "Selçuklular", 36/376.

²⁷⁸ Mustafa Kara, *Din Hayatı Sanatı Açısından Tekkeler ve Zâviyeler* (İstanbul: Dergâh yayımları, 2015), 66.

²⁷⁹ Kadir Özköse, "Selçuklu Toplumunda Tasavvufî Hayatın Sosyo-Kültürel, Siyasal ve Dinî Sahaya Tesiri", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2014), 16.

²⁸⁰ Özçelik, *İmam Gazâlî'ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi*, 13.

²⁸¹ Muharrem Kesik, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti* (Bilge Kültür Sanat, 2021), 332.

²⁸² Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 127.

²⁸³ Özköse, "Selçuklu Toplumunda Tasavvufî Hayat", 29.

anlayışını gün yüzüne çıkarmıştır. Bu anlayışla hareket eden pek çok derviş bir nevi İslâm kültürünü yayma maksadıyla irşad faaliyetleri yürütmüştür. Özellikle Selçuklu hâkimiyeti döneminde başta Anadolu toprakları olmak üzere dünyanın birçok yerine yerleşen sûfiler tasavvufun gelişip büyümesinde etkin rol oynamışlardır. Örneğin; Süfyân-ı Sevrî (ö.161/778) “Horasan’da ezan okumak, Mekke’de ibadete dalmaktan daha üstün ve daha faziletlidir.”²⁸⁴ sözüyle İslâm nurunun her beldeye ulaşması gerektiğinin altını çizmiştir. Bu ifadeden hareketle İslâm’ın kısa zamanda geniş coğrafyalara yayılmasında sûfilerin dünyevî şeyleri terk ederek emr-i bi’l-maruf nehy-i ani’l-münker bilinciyle hareket etmelerinin önemli bir rolü olduğu sonucuna varılabilir.

Selçuklular’ın İslâm inancıyla harmanladığı devlet politikası “Dünyaya Türkler’in devlet kurma ve idare etme gücü ile İslâmî faziletin sentezini sunmuşlardır. İktâ ve sultasıyla, hareket ve imaretiyle, tasavvufla hayatı bir bütün hale getirmişlerdir.”²⁸⁵ şeklinde değerlendirilmiştir. Bu politikada ön plana çıkan etmenlerden biri Selçuklu hükümdarlarının sûfilere karşı gösterdiği saygı ve hoşgörüdür. Bilhassa Tuğrul Bey’in aynı dönem içerisinde yaşayan şeyhlerinden Baba Tâhir-i Uryân’ın (ö. 447/1055 [?]) öğütlerini dinlemesi, Sultan Melikşah’ın sûfilere hürmet etmesi buna örnek teşkil etmektedir.²⁸⁶ Tekkelerin inşasına önem veren Sultan Muhammed Tapar ise İmam-ı Gazâlî ile yakın irtibat kuran hükümdarlardan birisi olmuş; daima ondan dünyanın fânî, ahiretin bâkî olduğuna ve gafillerin dünyaya aldanırken akıllı olanların ahirete hazırlık yaptığına dair nasihatler dinlemiştir.²⁸⁷ Bu durum oluşan ilmî teşekkülün siyasî otoritelerce değer görmesiyle birlikte kurumsallaşmaya doğru gidişin sembolü niteliğindedir. Neticede hükümdarın hürmeti halkın da hürmetini beraberinde getirmiş; böylece tasavvuf ilmi geniş bir büyüme alanı elde etmiştir. Selçuklu sultanlarının önderliğinde birçok bölgeye tekke ve zaviyeler kurulmuş, kurulan bu tekkeler fonksiyonel açıdan oldukça işlevsel olmuş ve toplumsal yapının her noktasına tesir etmiştir.²⁸⁸

Selçukluların Anadolu’yu fethetmesinin ardından bu bölge İslâm’ın merkezi haline gelmiş, şeyhlerin ve dervişlerin etkisiyle tasavvuf gelişmiştir. Toplumun yeni fethedilen bölgeye uyum sağlaması, aynı zamanda Müslümanların kendi içlerinde bütünleşip birlik olma gücünü elde etmelerinde o dönemde yaşayan sûfiler etkili olmuşlardır. Bilhassa Yûnus Emre, Hacı Bektaş-i Veli, Mevlânâ ve daha nice sûfiler İslâm’ın gönüllerde diri tutulması için çaba

²⁸⁴ Özköse, “Selçuklu Toplumunda Tasavvufî Hayat”, 32.

²⁸⁵ Kara, *Din Hayat Sanatı Açısından Tekkeler ve Zâviyeler*, 124.

²⁸⁶ Ocak, “Selçuklular”, 36/376.

²⁸⁷ Özköse, “Selçuklu Toplumunda Tasavvufî Hayat”, 18.

²⁸⁸ Kavak, “Tekkelerin Toplumsal Alandaki Hizmetlerine Irak’tan Bir Örnek”, 63.

sarf etmişlerdir.²⁸⁹

Toplum ıslahı, bir binanın inşası misalinden üzerinden anlatılacak olsa; şer‘î ilimleri binanın temeline, iskeletine ve duvarlarına, tasavvufu ise binanın iç kısmına benzetmek mümkündür. Zira zühd, halvet, mücahade, sabır, tevekkül ve daha pek çok tasavvufi kavram, bireyin manevî hayatına dönük olduğu kadar toplumsal boyutları olan kavramlardır. Sûfiler, maddî dünyayla gönül bağlarını kopararak, kavga ve nefrete yol açabilecek her türlü durumdan uzak durmayı seçmişlerdir. Bu sayede, tasavvufun en dikkat çekici yönü, İslâm’ın kitleler arasında yayılmasında oynadığı önemli rol olmuştur. Dünyevî bağlardan azade olan sûfiler, sevgi ve hoşgörüye dayalı bir mesajla insanlara ulaşmış ve İslâm’ın özüne uygun bir yaşam tarzı sunarak birçok insanın bu dine ilgi duymasını sağlamışlardır.²⁹⁰

Selçuklu döneminde tasavvufî düşünceyi incelerken karşımıza çıkan en önemli kurum hiç şüphesiz Ahîlik teşkilatıdır. Ahîlik; Anadolu esnafının yaşam biçimine uygun olması hasebiyle daha çok esnafar arasında gelişmiş olan, fütüvvetnâmelerde yazılı kaidelere uymayı kabul eden herkesi bünyesinde barındıran bir teşkilattır.²⁹¹ Anadolu’da Ahîliğin kurucusu olarak anılan Şeyh Nasîrüddin Mahmûd (ö. 1262) önderliğinde, İslâmî-tasavvufî düşünceye ve fütüvvet ilkelerine bağlı bir kurum olarak ortaya çıkan teşkilat; tekkelerde şeyh-mürîd, iş yerlerinde usta-kalfa-çırak ilişkilerini ele alarak iktisadî hayata büyük etki etmiştir.²⁹² Amacı İslâmî değerlere uygun insan yetiştirmek olan Ahîliğin, başkalarının esiri olmamak için doğru olmayı, aç kalmamak için sanat öğrenmeyi, başkalarından üstün yaşamak için fazilet sahibi olmayı, iyiliğe daima iyilikle karşılık vermeyi, Allah’ı, peygamberleri ve insanları gönülden sevmeyi öğütleyen, elleri bol sofrası açık insanların cemiyeti olarak nitelendirilmiştir.²⁹³ Ahîlik, dünya ile ahiret arasında denge kuran bir anlayış ile ‘el kârda gönül yârda’ düsturunu hayata geçirmiştir. Buradaki denge ahlâklı İslâm toplumunun oluşmasında oldukça önemlidir. Zira bu teşkilat dışarda mevcut dünya nimetlerinden istifade ederken içeride her daim Allah’a şükreden ve İslâm’ın öğretilerine uygun bir yaşam biçimini benimseyen salih insanlar yetiştirmeyi hedeflemektedir.

Ahîlik; ilim ve irfanla meşgul, rızkını alın teriyle helalinden kazanan, her şeyden önce yüreğinde Allah korkusu olan, ahlâk sahibi insanların olduğu bir toplum yetiştirilmesinde etkili olmuştur. Etkisi sadece fertler üzerinde sınırlı kalmamış; aynı zamanda toplum ahlâkının

²⁸⁹ Ömer Yılmaz, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Akçağ Yayınları, 2017), 198.

²⁹⁰ Ercan Yıldırım, *Anadolu’da İslâm Ruhu* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 97.

²⁹¹ Çakmak, “Ahîliğin Dini-Tasavvufi Temelleri”, 1/250.

²⁹² Ziya Kazıcı, “Ahîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/540.

²⁹³ Aydın, “Selçuklu ve Osmanlı’da Sosyoekonomik Kalkınma Modeli Olarak: Ahîlik”, 176.

gelişmesinde, dayanışma duygusunun pekişmesinde ve üretimden siyasete birçok alana sirayet etmiş; böylece içtimâî hayatın tanziminde oldukça etkin rol oynamıştır.²⁹⁴ Başka bir ifadeyle Âhilik, aslında dünyadayken dünyevî nimetlere dalmadan yaşayabilme irfanına ulaşabilmeye imkân tanımıştır.

Bu kurum, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere “Halka hizmet Hakk’a hizmettir.” düşüncesi etrafında meydana gelen toplumsal bir teşebbüs,²⁹⁵ aynı zamanda Anadolu’da birliği, beraberliği, refahı, toplum düzenini sağlayan ve halkın maddî-manevî tüm ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde teşkilatlanmış sivil toplum kuruluşu olarak da tanımlanmıştır.²⁹⁶ Toplumun ıslahında önemli etkileri olan bu teşkilat, sosyal hayatın tam merkezinde yer alarak toplumu tasavvufî terbiye ile şekillendirmiş, iktisadî hayatın içine tasavvufî düşüncenin nüfuz etmesini sağlayarak ahlâklı ve dindâr bireylerin yetişmesine imkan tanımış, ayrıca iktisadın kime, neye ve nasıl hizmet etmesi gerektiğine dair bir öğretiyi ortaya koymuştur. O dönemde esnafların dükkânlarında şu dizelerin asılı olması bu etkiyi gözler önüne sermektedir:

*“Her sabah besmeleyle açılır dükkânımız,
Hakk’a iman ederiz, Müslüman’dır şânımız,
Eğrisi varsa bizden, doğrusu elbet sizin,
Hilesi hurdası yok, helalinden malımız,
Müşterilerimiz velinimet, yârânımız yârimiz,
Ziyadesi zarar verir, kanaattir kârımız.”*²⁹⁷

Tasavvuf, insanın maddî ve manevî olmak üzere iki yönüne vurgu yaparak dünya ile ahiretin dengeli bir şekilde götürmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu dengeyi muhafaza eden bir Müslümanın, dünya hayatında topluma faydalı işler yaparak maddî alanda üretimde olurken aynı zamanda manevî yönüyle de ruhunu İslâm nuruyla arındırıp bu dünyanın geçiciliğinin farkında olarak yaşaması gerekmektedir.²⁹⁸ Nitekim dünya hayatından tamamen kaçınmak ve yalnızca ibadet üzerine odaklanmak insanın fitratına uygun değildir.²⁹⁹ Elbette ki sûfiler bir terbiye metodu olarak ara sıra uzlete çekilmişse de sonrasında cemiyetin içine yeniden dönmüşlerdir.³⁰⁰ Onlar, Resûlullah’ın (s.a.v.) yaşadığı gibi dengeli bir hayat sürmeye çalışarak “halk içinde Hakk ile olma” düsturunu benimsemişlerdir. Bu düsturu Hâcegân tarikatının

²⁹⁴ Aydın, “Selçuklu ve Osmanlı’da Sosyoekonomik Kalkınma Modeli Olarak: Ahilik”, 178.

²⁹⁵ Levent Bayraktar, “Ahilik ve Ahlâk”, II. Ahi Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu, ed. M. Fatih Köksal (Ankara, 2006), 92.

²⁹⁶ AYTEKİN, *Tarihten Günümüze Fütüvvet ve Ahilik*, 45.

²⁹⁷ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 278.

²⁹⁸ “Allah’ın sana verdiğiinden âhiret yurdunu kazanmaya bak ve dünyadan nasibini unutma! Allah sana ihsan ettiği gibi, sen de insanlara ihsanda bulun.”, el-Kasas 28/77.

²⁹⁹ el-Hucurât 49/13.

³⁰⁰ Gökbulut, *Cüneyd-i Bağdâdî*, 421.

kurucusu kabul edilen Abdülhâlik-ı Gucdüvânî (ö. 575/1179 veya 617/1220); toplumla bağı kesmeden mânen Allah ile beraber olmak şeklinde tanımlayarak “halvet der-encümen” ilkesi olarak tarikatının temel ilkesi haline getirmiştir.³⁰¹

Sonuç olarak Selçuklu devleti, yaşanan birtakım siyasî gelişmeler neticesinde kritik süreçlere girmiştir. Osmanlı Devleti’nin kurulmasından hemen öncesini kapsayan bu süreç toplumun sıkıntılı dönemlerden geçmesine sebep olmuştur. Böyle bir durumda sûfiler gereken desteği sağlayarak halkın manevî gücünü arttırmıştır. Yalnızca bunu artırmakla kalmayarak tasavvuf ilminin gelişip yayılmasında büyük çabalar sarf etmişlerdir. Kuşeyrî, Gazâlî, Abdülkâdir-i Geylânî, Mevlânâ ve Yûnus Emre gibi isimler bu konuda etkin rol oynayan sûfilerin başında gelmektedir.³⁰²

3.3.1. Sûfilerin Toplum Üzerindeki Etkisi

Bu dönemde, fikirleriyle tasavvufta önemli bir konumda yer alan Kuşeyrî, Gazâlî, Abdülkâdir-i Geylânî, Mevlânâ ve Yûnus Emre gibi önde gelen sûfilerin varlığı, tasavvuf tarihinin en parlak dönemlerinden birinin yaşanmasında etkili olmuştur. Kuşeyrî’nin *Risâle*’si tasavvufun Ehl-i Sünnet itikadı çerçevesinde kalarak batıl inançlardan arındırılmasında önemli rol oynamıştır. Gazâlî’nin *İhyâu ulûmi’ d-dîn* gibi eserleri tasavvufun itikadî temellerini oluştururken, Mevlânâ’nın *Mesnevi*’si ve Yûnus Emre’nin şiirleri tasavvufun pratik ve ahlâkî boyutunu yansıtmıştır. Bu sûfiler sadece eserleri ve fikirleriyle değil, aynı zamanda toplumun inşa ve ıslahında oynadıkları rolle de önemli bir yere sahiptir. Zira onlar, açtıkları tekke ve zaviyeler aracılığıyla eğitim-öğretim faaliyetleri yürütmüş, yoksullara ve ihtiyaç sahiplerine yardımda bulunmuş, ahlâkî ve manevî değerlerin yayılmasına katkıda bulunmuşlardır.³⁰³ Bu yönüyle Selçuklu Devleti geliştirilmeye müsait bir vakıf kültürünü sonraki nesillere miras bırakmıştır. İktisat-tasavvuf ilişkisini anlamlandırarak toplumun refah ve ahlâk düzeyini şekillendirmeyi hedeflemiştir.

3.3.1.1. Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072)

Tasavvuf tarihinin önemli âlimlerinden biri olan ve yaşadığı çağda toplumun ıslahında büyük etkisi bulunan sûfilerden biri Abdülkerim el- Kuşeyrî’dir. Genç yaşta gittiği Nişabur’da

³⁰¹ Süleyman Uludağ, “Halvet Der-Encümen”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/387.

³⁰² Yıldırım, *Anadolu’da İslâm Ruhu*, 93.

³⁰³ Ocak, “Selçuklular”, 36/375.

Ebû Ali ed-Dekkâk'ın sohbetlerine katılarak müridi olmuş ve böylece tasavvuf yoluna adımını atmıştır.³⁰⁴ Aynı zamanda büyük bir İslâm âlimi olan Kuşeyrî'yi, Abdülgâfir b. İsmail (ö. 529/1134-35) şu şekilde tanımlamıştır:

“O, her ilimde mutlak imam, fakih, kelam ve usûl alimi, müfessir, edip, nahivci, kâtip, şair, asrının hakikati ifade eden dili, zamanının imamı, Allah'ın halkın içindeki sırrı, şeylerin şeyhi, sûfî cemaatinin üstadı ve öncüsü, hak yoluna girenlerin mürâacat yeri, hakikatin bayraktarı, saadet kaynağı... tasavvuf yolunu en güzel şekilde açıklamış olan bir zattı.”³⁰⁵

Burada özellikle “asrının hakikati ifade eden dili” ifadesi, Kuşeyrî'nin toplum ıslahındaki önemini vurgulaması açısından oldukça dikkat çekicidir. Zira o, başta *er-Risale* olmak üzere verdiği birçok eserle tasavvuf ilminin gelişmesine katkı sağlayarak asırlardır süre gelen bir medeniyet inşasında etkin rol oynamıştır. Yazdığı eserlerle toplum nezdinde sûfilerin tanınmasında ve tasavvufî ıstılahların anlaşılmasında önemli bir yere sahip olmuştur. Sûfilerin hayatlarını öğrenebilme imkânına erişen halk, sûfiyane hayat tarzının nasıl olduğunu ve tasavvuf ıstılahındaki temel kavramların ne ifade ettiğini bu gibi eserlerle anlayabilmiştir. Yaşadığı asırda tasavvuf ilmine yönelik yapılan yanlış yorumlamalar ve sûfî düşünce içine sokulmaya çalışılan batıl fikirlere karşı bir ayıklama gayesiyle hareket eden Kuşeyrî, yazdığı *er-Risale* adlı eseriyle tasavvuf ilmine önemli bir kaynak kazandırmıştır. Öyle ki eser için “Tasavvufun nazari yapısına ilişkin özenle tasarlanmış ve hayranlık uyandıracak denli eksiksiz bir izahat sunmaktadır.”³⁰⁶ ifadesi kullanılmıştır.

Kuşeyrî, ömrünün çoğunluğunu Selçuklu hâkimiyetinde geçirmiştir. Özellikle Alparslan döneminde devlet tarafından desteklenmiş ve hürmet görmüştür. Nizâmülmülk kendisine ilim ve irşad faaliyetleri için imkân tanımıştır. Kuşeyrî, Nişâbur medresesinde ders vermeye ve halka sohbet etmeye devam etmiş, verdiği sohbetlerle toplum ıslahına büyük ölçüde katkıda bulunmuştur.³⁰⁷ Ömrü boyunca birçok öğrenci yetiştirerek Sünnî tasavvuf düşüncesinin sonraki dönemlerde de aktif olarak işlemesine katkı sağlamıştır.

Akılcı düşünceye yakın bir tasavvuf anlayışını benimseyen Kuşeyrî; Allah'ın rızasını kazanma ve ebedî saadete ulaşma niyetiyle nefsin terbiye etmek için tasavvuf yoluna giren bir müridin, ilk önce sağlam delillere dayanan güçlü bir itikata sahip olması gerektiğini savunmuştur.³⁰⁸ Bu sağlam itikat ancak Kur'ân-ı Kerîm'i ve hadîs-i şerifleri iyi bilmekten

³⁰⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 22.

³⁰⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 26.

³⁰⁶ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 139.

³⁰⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 30.

³⁰⁸ Süleyman Akkuş, *Kuşeyrî'nin hayatı, eserleri ve kelami görüşleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1997), 80.

geçmektedir. Zira hakiki sûfîler öncelikle şeriatın bilinmesini öncelemektedir. Ona göre şeriat bilinmeden manevî ilim özümsemez. Allah Teâlâ, Kur'ân'da insanın akletmesi gerektiğini buyurarak akıl nimetinin bu yolda rehber olduğunu vurgulamıştır.³⁰⁹ Elbette ki tasavvufta akıl, hakikat yolunda tek başına yeterli görülmemiştir. Kalbi de bu yola katarak tam bir akıl-kalp bütünlüğü içerisinde Allah'a dolayısıyla ebedî saadete ulaşmak mümkündür.³¹⁰

Kuşeyrî, birçok sûfî gibi zühd anlayışını nefis terbiye metodunda önemli bir konuma yerleştirmiştir. Nitekim o, zühdü insanı dünyadan uzaklaştırıp Allah'a yaklaştıran bir araç olarak tarif etmiş, bu nedenle de zühd içinde yaşamayı, kula ihsan edilen büyük bir nimet olarak değerlendirmiştir.³¹¹ Öyle ki insan, dünyayı ahirete tercih etmeye meyilli bir varlıktır. Bu da onun fitratından kaynaklanan bir durumdur.³¹² Ayrıca Allah Teâlâ dünyevî nimetleri tamamen terk etmeyi değil onlardan meşru çerçevede istifade edilmesini emretmiştir.³¹³ Bu nedenle insandan dünyayı tamamen terk etmesi beklenemez. Burada dikkat edilmesi gereken şey dünyanın geçici bir yurt olduğunu idrak edip ebedî olan ahiret yurdunu kazanmak için çabalamak gerektiğidir.

Netice itibarıyla Kuşeyrî, tasavvufun sadece bir teori olmadığını, aynı zamanda yaşanması gereken bir hayat tarzı olduğunu savunan sûfîlerden olmuştur. Yetiştirdiği öğrenciler ve kaleme aldığı eserler aracılığıyla, tasavvuf düşüncesinin sonraki nesillere aktarılmasında ve gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Tasavvuf ilmini temellendirerek, bu manevî disiplinin toplum tarafından daha iyi anlaşılmasına ve kabul görmesine katkıda bulunarak toplumun ıslahında etkin rol oynamıştır. Eserleriyle, tasavvufu sadece tarikat ehli için bir yol olmaktan çıkarıp, toplumun her kesimine hitap eden bir ilme dönüştürmüştür. Bu sayede tasavvuf, daha geniş kitlelere ulaşarak İslâm medeniyetinin önemli bir parçası haline gelmiştir.

³⁰⁹ “O halde yaratanla yaratamayan bir olur mu? Siz düşünmez misiniz?” en-Nahl 16/17.

³¹⁰ Akkuş, *Kuşeyri'nin hayatı, eserleri ve kelamî görüşleri*, 80.

³¹¹ Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin, *Mensûrû'l-hitâb fî meşhûri'l-ebvâb*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4128 akt. Yüksel Göztepe, *Abdülkerim Kuşeyri'de Haller ve Makamlar* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2006), 218.

³¹² el-A'lâ 87/16; el-Kıyâme 75/20.

³¹³ el-Kasas 28/77.

3.3.1.2. İmam Gazâlî (ö. 505/1111)

İmam Gazâlî, hicrî beşinci asrın ortaları ile altıncı asrın başları arasında, Selçukluların egemen olduğu bir çağda yaşamıştır. Tasavvufun meşrû bir ilim haline gelmesinde büyük rolü olan Gazâlî, devrin en saygın ilim merkezlerinden biri olan Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde baş müderrislik yapmış, tasavvuf sahasında şöhrete kavuşmadan önce zahirî ilimlerde önemli bir mevkiye gelmiştir.³¹⁴ Onun tasavvufa yönelişi bir arayış sürecinden sonra gerçekleşmiştir. *el-Münkız mine'd-dalâl* isimli eserinde paşlaştığı bilgilere göre ilk olarak kelam, felsefe ve Bâtıniyye'nin eserleri üzerinden hakikat arayışına girişmiş, en sonunda aradığı hakikati tasavvuf ilminde bulmuştur.³¹⁵ Ona göre tasavvufun gayesi; nefsi terbiye ederek onu kınanmış ahlâktan ve kötü sıfatlardan arındırmaktır.³¹⁶ Gazâlî'nin tasavvufa olan temayülünü geliştirmesinde ise Tûs ve Nîşâbur sûfîlerinden biri olan Ebû Ali el-Fârmedî (ö. 477/1084) etkili olmuştur. Nakşibendîye tarikatında önemli bir yere sahip olan Fârmedî, Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk tarafından itibar görmüş ve Gazâlî başta olmak üzere pek çok önemli sûfinin yetişmesine katkıda bulunmuştur.³¹⁷

Tasavvufa yöneldikten sonra on yıl gibi uzun bir süre uzlete çekilen Gazâlî, devrin önde gelen Selçuklu hükümdarı Sencer'in veziri ve Nizâmülmülk'ün oğlu Fahrülmülk'ün (ö. 500/1106) ısrarı üzerine tekrar müderrislik görevine dönmüş, ancak bu görevini eski düşünce anlayışıyla değil, yeni edindiği tasavvufî bakış açısıyla sürdürmeye çalışmıştır.³¹⁸ Ancak daha sonra medrese hayatına devam edemeyeceği kanaatine vararak tasavvufî hayatına geri dönmüştür. Bu dönüş, uzlete çekilme şeklinde olmamış aksine halkın arasına katılma ve onları irşad etme niyetiyle gerçekleşmiştir. Onun bu kararında İslâm toplumunun içinde bulunduğu manevî bunalımlar etkili olmuştur. Nitekim o, İslâm ümmetinin manevî sıkıntılarla boğuştuğu ve felakete doğru ilerlediği bir dönemde, uzlete devam etmenin doğru olup-olmadığı konusunda kararsız kalmıştır. Şahsi kanaati içtimaî ve siyasî şartların halkı Hakk'a davet etmeye uygun olmadığı düşüncesiyle uzleti içerirken, "kalp ve müşahede ehli" olarak nitelendirdiği zatlarla istişaresi sonucu toplumun arasına karışmayı tercih etmiştir.³¹⁹

Gazâlî'nin yaşadığı dönemde Selçuklu Devleti, bünyesinde farklı din ve mezheplere mensup unsurları barındıran karmaşık bir toplum yapısına sahipti. Bu durum toplumda çeşitli

³¹⁴ Özçelik, *İmam Gazâlî'ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi*, 13-17.

³¹⁵ Ebû Hâmid Muhammed Gazâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl* (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1434), 57.

³¹⁶ Gazâlî, *el-Münkız*, 92.

³¹⁷ Hayatı için ayrıntılı bk. Tahsin Yazıcı, "Ebû Ali el-Fârmedî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/90.

³¹⁸ Gazâlî, *el-Münkız*, 65-68.

³¹⁹ Tâceddin Abdülvehhâb b. Ali Sübkî, *Tabakâtü 'ş-şâfi'yyeti'l-kübrâ* (Kahire: Dâru'l-ma'rife, 1323), 4/107.

problemlerin ortaya çıkmasına neden olmuş ve toplumun ıslahı için bir orta yolun inşa edilmesini gerekli hale getirmiştir. Bu bağlamda Gazâlî, Selçuklu idaresi altındaki farklı kültürel unsurların İslâm ahlâkî çerçevesinde bir arada yaşayabilecekleri bir ortam oluşturmayı temel hedef olarak belirlemiştir. Hedefini gerçekleştirmek için eserler kaleme alırken aynı zamanda vaaz ve nasihatlerle irşad faaliyetleri de yürütmüştür.³²⁰ Ahlâk problemlerini ve İslâm toplumunun ahlâkî açmazlarını çok iyi analiz etmesi ve bunlara çözüm üretmesi toplum nezdinde onu önemli bir konuma taşımıştır. O, toplumda meydana gelen ahlâkî gevşekliği amellerdeki gevşekliğin bir sonucu olarak görmüş, ebedî saadete ulaşmanın yolunu şeriatın incelikleri ve sûfî ferasetin birleştirilmesiyle mümkün olacağını ifade etmiştir.³²¹ Ancak Gazâlî'ye göre burada dikkat edilmesi gereken husus içerisine batıl düşüncelerin karışmadığı hakiki tasavvuttur. Öyle ki kendisinden kısa bir zaman önce yaşayan Abdülkerîm el-Kuşeyrî, sûfîliğin yok olma aşamasına geldiğinden yakınıp halkı gerçek tasavvufa; sûfilerin ise şer-î hükümlere tâbi olmalarını vurgularken Gazâlî ondan etkilenerek tasavvufî fikirlerin İslâm'a uygun olduğunu temellendirmiştir. Özellikle bu dönemdeki sûfilerin gayreti bu batıl düşüncelerden tasavvufu arındırarak, hakiki sûfî tanımlamaları ile şeriata uygun bir tasavvuf usulü oluşturmak olmuştur. Gazâlî'de belirgin bir şekilde görülen bu çaba, kendisinden sonra tasavvufun altın çağını yaşatacak ölçüde büyük yankı uyandırmıştır.³²²

Gazâlî'ye göre toplumsal hayatın ferdî hayata karşı bir üstünlüğü vardır.³²³ Çünkü ferdî hayatta yapılan her amel yalnızca kişiye fayda sağlarken, ilim ve Müslümanlara hizmet etmek topluma yarar getirmektedir. Bundan dolayı umuma yapılan hizmet ve irşad faaliyetleri daha faziletli görülmüştür.³²⁴ Daha önce de zikrettiğimiz üzere toplum inşasının en temel noktasını bireyin kendisi oluşturmaktadır. Bireyin ahlâkî da toplumun ahlâkını dolayısıyla bir medeniyetin ahlâkını meydana getirmektedir. Bu hususta ahlâk kavramını ön plana çıkaran ve daimiliğini koruyan unsur tasavvuf olmuştur. Çünkü kendi nefsini ıslah eden insan oluşturduğu toplumu da ıslah etme yolunda önemli adımlar atmış olur.³²⁵ Nitekim o, bu konuda şöyle öğütler vermiştir:

“Yakın uzak demeden herkese iyi davranınız.³²⁶ Yaşlılara saygılı, çocuklara şefkatli olunuz;

³²⁰ Mehmet Zeki İşcan, “Gazâlî'nin İhyâ ve Islah Düşüncesine Genel Bir Bakış”, *Vefatının 900. Yılı Anısına Büyük Mütefekkir Gazâlî* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 153-157.

³²¹ İşcan, “Gazâlî'nin İhyâ ve Islah Düşüncesine Genel Bir Bakış”, 159.

³²² Süleyman Uludağ, “Gazzâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/516.

³²³ Yunus Usta, *Gazzâlî'nin Siyaset ve Toplum Düşüncesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 78.

³²⁴ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, çev. Mehmet A. Müftüoğlu (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2017), 1/978.

³²⁵ Usta, *Gazzâlî'nin Siyaset ve Toplum Düşüncesi*, 76.

³²⁶ Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn* (Kahire-Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1334), 2/172; Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslâm*

Gerçeği söylemekten fedakârlık pahasına dahi olsa vazgeçmeyiniz, anlaşmazlıkları gidermek için çalışınız; herkese güler yüzlü davranınız.³²⁷ Arkasından atıp tutulanların hakkını savununuz; kimsenin ırzına, malına ve canına dil ve el uzattırmayınız...³²⁸

Toplumsal bağların güçlenmesine vesile olacak bu öğütler, ahlâklî bir toplumun inşasında sûfilerin ne denli etkin rol oynadığını gözler önüne sermektedir.

Netice itibariyle Gazâlî'nin ortaya koyduğu ihya ve ıslah anlayışı, toplum içinde bir orta yol inşa etme çabası şeklinde kendisini göstermiştir. Bunu gerçekleştirirken tasavvufî ahlâkî ön plana çıkaran Gazâlî, ahlâkî çözümleri ele alarak adeta Sünnî İslâm'a yeniden canlılık katmıştır. Toplumun ahlâkını, bireyin ahlâkının oluşturduğunu ifade ederek öncelikle bireyin terbiye edilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu terbiye sürecinde aktif rol oynayan sûfilerin başında gelen Gazâlî, ortaya koyduğu ihya anlayışıyla İslâm'ı tasavvufî sentezleyerek toplumun inşa ve ıslahına büyük ölçüde katkı da bulunmuştur.³²⁹

3.3.1.3. Abdülkâdir-i Geylânî (ö. 561/1166)

Tasavvufun öncü şahsiyetlerinden olan Abdülkâdir-i Geylânî, Kâdiriyye tarikatının kurucusudur. Onun tasavvufî görüşünün temeli Kur'ân ve Sünnet'e dayanmaktadır. Geylânî bir sûfinin yaşayacağı manevî hallerin şer'î ölçülerin dışına çıkmaması gerektiğini savunmuş, zâhirî ilimleri öğrenmeden tasavvufa girmeyi hoş karşılamayarak özellikle akaid ve fıkıhla ilgili meselelerinin iyi öğrenilmesi gerektiğini tavsiye etmiştir. Onun şeriatı merkeze alan tasavvuf anlayışı ahlâkî bozulma ve yozlaşmalara karşı önleyici bir unsur olarak kendini göstermiştir.³³⁰

Abdülkâdir-i Geylânî, ilim tahsili amacıyla Bağdat'a gelmiş ve dönemin önde gelen hocalarından dersler almıştır. Bu dönemde Bağdat'taki mutasavvıflarla yakın ilişkiler kurmuş ve Ebü'l-Hayr Muhammed b. Müslim ed-Debbâs (ö. 525/1131) vasıtasıyla tasavvufa intisap etmiştir. Hocası tarafından Bâbülerrec'de kendisine tahsis edilen medresede, hadis, tefsir, kıraat ve fıkıh gibi çeşitli ilim dallarını öğreten ve aynı zamanda vaazlar veren bir âlim olarak görev yapmaya başlamıştır.³³¹ 1127 yılında verdiği ilk vaazıyla birkaç kişiye hitap eden Geylânî, tesirini gün geçtikçe genişleterek Bâbühalbe'de bulunan bir camide vaaz vermeye başlamıştır.

ahlâkı: Teori ve Pratik, 267.

³²⁷ Gazâlî, *el-Erba'in fî usûli'd-dîn* (Kahire, 1328), 86-87; Gazâlî, *İhyâ ulûmi'd-dîn* (Kahire-Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1334), 2/172; Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslâm ahlâkı: Teori ve Pratik*, 267.

³²⁸ Gazâlî, *el-Erba'in*, 90.

³²⁹ İşcan, "Gazâlî'nin İhyâ ve İslah Düşüncesine Genel Bir Bakış", 175-176.

³³⁰ Seyfullah Erdoğan, *Abdülkâdir Geylânî* (İstanbul: Mercan Kitap, 2014), 61.

³³¹ Dilaver Gürer, *Abdülkâdir Geylânî Hayatı, Eserleri, Görüşleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 61-67.

Vaazlarını dinlemek için Bağdat'a yetmiş bin kişinin geldiği, cemaatin sokaklara taşıdığı ve en uzaktaki kişinin ilk saftakiler kadar net bir şekilde Geylânî'nin sesini işittikleri nakledilmektedir.³³² Ayrıca onun nasihatini dinleyenlerin, sözlerinden etkilenerek dertlerine şifa; sorularına ve şüphelerine cevap buldukları da rivayet edilmektedir.³³³

Abdülkâdir Geylânî'ye göre akli başında olan her insan, ahiretin varlığını kavradığında dünyadaki nimetlerle musibetleri eş değer tutmaya başlar.³³⁴ Ona göre dünyadaki nimetler ve musibetler, fânî bir varoluşun parçaları, ahiret ise ebedî hayatın yaşanacağı hakiki âlemdir. Bu nedenle ahiretin varlığını bilen bir insan için dünyadaki nimetler ve musibetler arasında fark yoktur. Nimetler, insana şükretme ve Allah'a yakınlaşma imkânı sunarken, musibetler de sabır ve tevekkül gibi erdemleri geliştirmeye vesile olur. Her iki durumda da insan, Allah'a teslim olup O'nun rızasını kazanmaya odaklanır. Zira sûfiler kalpleriyle ve dilleriyle Allah'ı zikrederek korku ve ümit arasında olarak ibadet eden kimselerdir. Bundan dolayı onlar, Allah'a layık olamamaktan korktukları için her daim hüznle gözyaşı dökmüşler, günahlarının affı için dua etmişler, namaz kılarken, oruç tutarken, hacda ve diğer bütün ibadetlerde bu hal üzere olmuşlardır.³³⁵

Geylânî, halkın arasından çıkan bazı seçkin kişilerin bulunduğunu, onların kendi hayatlarına tatbik ettikleri İslâm'ı insanlara aktarıp onların da kurtuluşa ermelerini gaye edindiklerini söyler. Ona göre bu seçkin kimseler, insanların manevî hastalıklarını tedavi eden din doktorlarıdır. İmanî yönden kendilerinde eksiklik hisseden insanların bu eksiklikleri telafi edebilmeleri için tasavvufa yönelmeleri gerekmektedir. Zira sûfiler, dinî bilgi ve tecrübeleriyle insanlara rehberlik ederek, onların imanlarını güçlendirmelerine ve manevî açıdan gelişmelerine yardımcı olmuşlardır.³³⁶

Abdülkâdir Geylânî'nin yaşadığı dönemde baş gösteren siyasî olaylar Müslümanların zor bir sürece girmelerine sebep olmuştur. Bu durumu üzüntüyle karşılayan Geylânî, toplum üzerinde meydana gelen dinî ve ahlâkî çöküşün ancak birlik ruhuyla düzeleceğini ifade etmiştir.³³⁷ Burada Geylânî'nin altını çizdiği husus Asr-ı saâdetde oluşan manevî atmosferi yeniden tesis edebilmek için birlik halinde hareket edilmesi gerektiğidir. Nitekim o, toplumun

³³² Süleyman Uludağ, "Abdülkâdir-i Geylânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/235.

³³³ Erdoğan, *Abdülkâdir Geylânî*, 32.

³³⁴ Abdülkâdir Geylânî, *Fütuhu'l Gayb*, çev. İlyas Aslan - Derya Çakır (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2018), 48.

³³⁵ Abdülkâdir Geylânî, *Geylânî Külliyyatı*, çev. Dilaver Gürer vd. (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2014), 423.

³³⁶ Mehmet Ali Aynî, *İslâm'ın Büyük Velisi Abdülkâdir Geylânî*, çev. Tahir Yücel (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016), 169.

³³⁷ Erdoğan, *Abdülkâdir Geylânî*, 71.

yoğlaştığını tespit ederek halkı ıslah etme hususunda çaba göstermiştir. O, tespit ettiğı tasavvufi usuller ve kurduğı sohbet meclisleri vasıtasıyla insanların itikatlarını güçlendirmeyi, Allah ile olan bağlarının derinleşmesini hedeflemiş, bu niyetle çıktığı irşad yolunda Allah'ın yardımıyla toplumun dönüşümüne önemli katkılar sağlamıştır. Şeyh Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223) onun toplum nezdindeki yerini “Ben hiçbir kimsenin dinî bir nedenden ötürü bu denli sevildiğini görmedim. Sultanlar, vezirler, onun toplantılarına yalvarıp yakarırçasına iştirak ederler, edep ve saygı ile oturlardı. Âlimlerin, fıkıh bilginlerinin sayısı bilinmezdi.”³³⁸ sözleriyle ifade etmiştir.

Hakikati söyleme noktasında her daim cesur olan Geylânî; sultanları ve devlet erkânını açık bir şekilde tenkit etmiş, onlara doğruyu söylemekten asla çekinmemiştir. Bu tutumu emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker buyruğuna olan titizliğini göstermektedir.³³⁹ Zira tasavvuf yoluna girmekten maksat kalbe yalnızca Allah'ı yerleştirip O'nun rızasını kazanmaya gayret etmektir. Geylânî başta olmak üzere pek çok sûfinin hakikati çekinmeden haykırması Allah'tan gayrı hiçbir otoriteden korkmadıklarının bir göstergesidir.³⁴⁰

Netice itibariyle Geylânî'nin topluma tesiri birçok açıdan değerlendirilebilir. O, kurucusu olduğu Kâdiriyye tarikatı vasıtasıyla tasavvufi düşünce ve hayat tarzının yayılıp gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Eserleri ve sohbetleri ile tasavvufun temel ilkelerini halka aktarmış ve birçok insanın manevî yönden gelişmesine yardımcı olmuştur. Sosyal alanda adalet, merhamet ve hoşgörü gibi değerlere verdiği önem toplumda olumlu bir etki oluşturmuştur. Yardımseverliği ve cömertliği ile birçok insanın maddî ve manevî ihtiyaçlarını karşılamıştır. Ayrıca, farklı din ve mezheplerden kişilerle iyi ilişkiler kurarak toplumda barış ve hoşgörü ortamının tesis edilmesinde etkili olmuştur. Kurduğı medrese ve tekkeleri ile İslâmî ilimlerin tahsil edilip yayılmasını kolaylaştırmış, yetiştirdiğı âlimler ve öğrencileriyle İslâm medeniyetinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.³⁴¹ Eserleri, vaazları ve yetiştirip gönderdiği halifeleri vasıtasıyla İslâm dünyasında ve Türk toplumunda derin bir etkiye sahip olmuştur. O, tasavvuf yolunun önemli bir temsilcisi olarak günümüzde de tesirleri devam eden ve birçok insan tarafından yol gösterici olarak kabul edilen bir sûfî olmuştur.

³³⁸ Nedvî, *İslâm Önderleri Tarihi*, 1/270-271.

³³⁹ “İçinizden hayra çağırın, iyiliğı emredip kötülüğı meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.”, Âl-i İmrân 3/104.

³⁴⁰ Erdoğmuş, *Abdülkadir Geylânî*, 68-69.

³⁴¹ Erdoğmuş, *Abdülkadir Geylânî*, 61.

3.3.1.4. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273)

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, 1207 yılında Afganistan'ın Belh şehrinde doğmuş, 1219 yılında babasıyla birlikte Anadolu'ya göç etmiştir. İlk eğitimini babası ve Muhakkik-i Tirmizî'den (ö. 1241) almış, daha sonra Halep ve Şam'a giderek İbnü'l-Arabî (ö. 1240), Sa'deddin Hamevî (ö. 1245) ve Evhaduddin Kirmânî (ö. 1238) gibi önemli sûfilerle görüşmüştür.³⁴²

Mevlânâ, evrensel bir ahlâk anlayışı ortaya koyarak asırlardır fikirleri ve sözleriyle gündemde olmuş, etkisi sadece yaşadığı çağla sınırlı kalmayıp günümüze kadar devam etmiş bir sûfidir. Selçuklu döneminde yaşamış olan Mevlânâ, eserleri ve öğretileriyle Anadolu topraklarında kuvvetli bir tasavvuf ikliminin meydana gelmesinde önemli rol oynamıştır.³⁴³ Hakkında kaleme alınan çok sayıda araştırma ve eser onun toplum üzerindeki derin etkisini açıkça göstermektedir. Eserleriyle birçok kişiyi etkileyen ve yüzyıllar sonra dahi eserleri vasıtasıyla gönüllere dokunan Mevlânâ, İslâm düşünce tarihinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle *Mesnevî* isimli eseriyle bu etkisini perçinleyen Mevlânâ için Abdurrahman Câmî şu ifadeleri kullanmıştır:

*“Bunu ispata “Mesnevî” yeter delildir
O büyük varlığın vasfı hakkında ben ne söyleyeyim?
Peygamber değildir, fakat kitap sahibidir.”*³⁴⁴

Anadolu tasavvuf kültürünün temel figürlerinden biri olan Mevlânâ, eserleri ve öğretileriyle tasavvufun sadece Anadolu'da değil, tüm dünyada yayılmasına önemli katkılar sağlamıştır. Kendisine nispet edilen Mevleviyye tarikatı aracılığıyla yüzyıllar boyunca insanları güzelliğe, iyiliğe ve güzel ahlâka davet etmiştir. Nitekim o, sosyal hayata nezaketi, nezaheti ve zarafeti yerleştirmiş; pek çok devlet adamını fikirleri ile etkilemeyi başarmıştır.³⁴⁵ Ona göre ister inançlı ister inançsız ister günahkâr ister tövbekâr olsun, her insan Allah'ın rahmetine ve sevgisine layıktır. Bu düşünceden hareketle o, insan ayırt etmeden herkesi Allah yoluna çağırarak evrensel bir tasavvuf anlayışı ortaya koymuştur.³⁴⁶

Mevlânâ, şeriat ve hakikati birbirinden ayrılmaz iki unsur olarak görmüş; şeriatı, İslâm'ın

³⁴² Mevhibe Altunkaya, “Geniş Sahada Etkin Tarikatlar ve Temsilcileri”, *Tasavvuf*, ed. Güldane Gündüzöz - Hamdi Kızıler (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2022), 244.

³⁴³ Ercan Sucu, *Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin Anadolu'nun Türkleşme ve İslamlaşma Sürecine Etkisi* (Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 67-68.

³⁴⁴ Tahir Büyükkörükçü, *Mevlâna ve Mesnevi* (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1983), 156.

³⁴⁵ Nazif Öztürk, “Mevlâna ve Mevlevilik'in Türk Toplum Hayatındaki Yeri ve Önemi”, *Mevlana Araştırmaları Derneği* (2014).

³⁴⁶ Alşan, *Horasan Erenleri*, 386.

kurallarını ve yasalarını içeren zâhirî yön, hakikat ise bu kuralların ve yasaların anlamını ve ruhunu kavramaya yarayan batınî/mânevî yön olarak değerlendirmiştir. Ona göre şeriat, hakikate ulaşmak için gerekli olan bir basamaktır. Hakikate ulaşmak için öncelikle şeriatın kurallarına uymak gerekmektedir. Ancak bu kurallara uymak tek başına yeterli değildir. Aynı zamanda bunların içsel anlamını da kavramak ve ruhunu yaşamak icap eder.³⁴⁷ O, şeriatı muma benzeterek yol gösterici bir araç olarak tanımlamıştır. Mumun ışığı olmadan yol almak zor olduğu gibi şeriatın ilkelerine uymadan hakikate ulaşmak mümkün değildir. Kişi, eline mum almakla da yol alamaz. Yani, şeriatın kurallarını ezberlemek ve uygulamak tek başına yeterli değildir. Bu nedenle manevî bir yolculuğa çıkmak için tarikata girmek ve bir mürşidin rehberliğinde ilerlemek gerekmektedir.³⁴⁸

Mevlânâ, eserlerinde sıkça işlediği dünya ve ahiret kavramları üzerinden insanlara önemli mesajlar vermiştir. Dünyanın aldaticılığını vurgulayan Mevlânâ; onu sesi hoş, içi boş bir davula benzetmiştir. Bu benzetmeyle dünya nimetlerinin geçiciliğine ve aldaticılığına dikkat çekmiş, asıl gayenin ebedî saadete giden yolda ilerlemek olduğunu ifade etmiştir.³⁴⁹ Zira dünyanın geçici güzelliklerine aldanmamak, ebedî saadete ulaşmayı hedefleyen bir müminin temel prensiplerinden biridir. Nitekim Allah Teâlâ dünyanın oyun ve eğlenceden ibaret olmadığını ve inananlar için ahiret yurdunun daha hayırlı olduğunu ifade ederek³⁵⁰ tüm kullarını dünyaya aldanmama konusunda sık sık uyarmıştır. Ancak insan fitratı gereği günaha meyillidir ve bu durum Allah'ın emirlerine uymayı zorlaştırmaktadır. Bununla beraber yalnızca Allah ve hakikat ehli tarafından bilinen kemale ermiş evliyâullahın rehberliğinde insan, günahlarından tövbe ederek güzel ahlâka erişebilmektedir.³⁵¹

Mevlâna, eserlerinde ve sözlerinde toplum ve ıslahı ile ilgili önemli görüşler dile getirmiştir. Ona göre toplumun ayakta kalabilmesi için Allah'a bağlanmak esastır. Allah'tan gayrısına bağlanmak ise toplumu helâka sürüklemektedir. Bu nedenle o, toplum içindeki bilginleri, dervişleri ve şeyhleri toplumsal yapının ayakta kalmasını sağlayan önemli unsurlar olarak görmüştür.³⁵² Ona göre halk heva ve heveslerinden kurtulamayan bir çocuğa benzer. Bu durumdan kurtulmanın yolu, toplumun eğitilerek içinde bulunduğu gaflet uykusundan

³⁴⁷ Reşat Öngören, “Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/445.

³⁴⁸ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 239.

³⁴⁹ Mevlâna, *Mektûbat*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı (İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1963), 36.

³⁵⁰ el-En‘âm 6/32.

³⁵¹ Mevlâna, *Fîhi mâ fîh*, çev. Meliha Ülker Anbarcıoğlu (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990), 64.

³⁵² Mevlâna, *Mektûbat*, 250.

uyandırmaktan geçmektedir.³⁵³ Toplumun ıslahı ile ilgili ortaya koyduğu çabalar Mevlânâ'yı halk nezdinde önemli bir konuma yerleştirmiştir.

Mevlânâ, eserlerinde birlik ve beraberliğin önemini sıklıkla vurgulamıştır. Bu vurguyu onun, “Topluluğa dost ol. Zira kalabalık ve kervan halkının çokluğu yolcuların belini kırar.”³⁵⁴ sözünde açıkça görebiliriz. Bu sözle Mevlânâ, bireyin tek başına hareket etmesinin zorluklarına ve toplumla birlikte hareket etmenin sağlayacağı güce dikkat çekmiştir.³⁵⁵ Nitekim Allah aşkına sahip olan insanlar bir araya gelerek barış ve huzur dolu bir dünya kurabilirler ve bu sayede toplum daha ileri bir ahlâk seviyesine ulaşabilmektedir.

Mevlânâ'nın halk ve yönetime dair görüşleri, tasavvufî ve insanî bakış açısının bir sentezini yansıtmıştır. Ona göre halk, gerçeğe ve hakikate kendi başına ulaşamaz. Bu noktada âlimler; rehberlik ve aydınlatma rolü üstlenerek halkın manevî yolculuğuna yardımcı olurlar. Bu nedenle Mevlânâ, halkı bir otorite olarak görmeyerek toplumsal gücün kaynağını aydınlarda ve yöneticilerde aramıştır.³⁵⁶ Halkın görevini ise yöneticilere itaat etmek ve onların koyduğu kurallara uymak olarak tanımlamış, bu itaatin ancak yöneticilerin adil ve merhametli bir şekilde yöneticilik yapmaları halinde meşru olacağını ifade etmiştir.³⁵⁷

Mevlânâ, ırk ve din ayrımı gözetmeksizin tüm insanların eşit olduğuna inanmıştır. Ona göre önemli olan, insanların inançları ve düşünceleri değil, niyetleridir. O, “Hacca gidersen hac yoldaşı ara; ama ha Hintli olmuş ha Türk ha Arap. Onun rengine şekline bakma; azmine ve maksadına bak. Rengi kara bile olsa değil mi ki seninle aynı maksadı güdüyor aynı senin rengindendir.”³⁵⁸ sözleriyle bu gerçeğe işaret etmiştir. Bu dizeler, Mevlânâ'nın toplumsal bütünleşmeye ne kadar önem verdiğini göstermektedir.³⁵⁹

Sonuç olarak Mevlânâ'nın toplumun inşa ve ıslahındaki etkin rolü, onu tasavvufun en önemli simalarından biri haline getirmiştir. Ona göre ideal toplum, sevgi, saygı, hoşgörü ve dayanışma gibi değerler üzerine inşa edilmiş toplumdur. Böyle bir toplumda bireyler Allah'a bağlılık ve merhamet duygusuyla birbirlerine kenetlenerek, sevgi ve saygı çerçevesinde ilişkilerini sürdürürler. Mevlânâ, bu ideal toplum tasavvurunu *Mesnevî*'de yer alan hikâyeye ve

³⁵³ Erhan Yetik, “Mevlana'nın Dünya Görüşü ve Topluma Bakışı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/6 (1992), 105.

³⁵⁴ Mevlânâ, *Mesnevî*, çev. Veled İzbudak (İstanbul: MEGSB Yayınları, 1991), 2/165.

³⁵⁵ Mustafa Tekin, *Mevlânâ Pergelinde Toplum* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 68.

³⁵⁶ Mustafa Tekin, “Mevlana'nın Eserlerinde Toplumsal Tabakalaşma, Sosyal Statü ve İş Bölümü”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6 (2000), 245-246.

³⁵⁷ M. Necati Sepetçioğlu, “Mevlânâ Celâleddin Rûmi'de Yönetenler ve Yönetilenler” (2. Milli Mevlânâ Kongresi, Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1987), 155.

³⁵⁸ Mevlânâ, *Mesnevî*, çev. Firdevs Tunalı (Ankara: Panama Yayınları, 2012), 87.

³⁵⁹ Yetik, “Mevlana'nın Dünya Görüşü ve Topluma Bakışı”, 104.

şiiirler aracılığıyla somutlaştırarak halkın istifadesine sunmuştur.³⁶⁰ Bu nedenle Mevlânâ'nın toplumun ıslahına yönelik ortaya koyduğu görüşlerin, yaşadığı dönemde olduğu kadar günümüzde de geçerliliğini koruduğunu, daha adil ve merhametli bir toplum inşa etmek için bu görüşlere müracaat etmek gerektiğini söylemek mümkündür. Zira onun fikirleri, bireysel ve toplumsal huzurun temelini oluşturan sevgi, saygı ve dayanışma gibi değerlerin önemini vurgulamakta ve bu değerlerin ışığında ideal bir toplum inşa etmenin mümkün olduğunu göstermektedir.

3.3.1.5. Yûnus Emre (ö. 720/1320 [?])

Yûnus Emre, tasavvuf tarihinde önemli bir yere sahip olan ve eserleriyle toplumun manevî inşasına katkıda bulunan sûfilerden biridir. Sûfiyâne hayat tarzını en güzel şekilde temsil eden Yûnus Emre, sevgi merkezli tasavvufî düşüncesiyle insanlara hitap ederek yaşadığı asrın buhranlı ortamında toplumun ıslahına katkı sağlamıştır. Moğol zulmü ve siyasî karmaşaların yol açtığı manevî boşluk ve ekonomik buhran, toplumda huzursuzluğa neden olmuşken Yûnus Emre'nin eserlerinde işlediği Allah sevgisi, dinî ve ahlâkî değerler Türk-İslâm sentezi çerçevesinde özgün bir medeniyetin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Şiirleri ile insanlara maneviyat aşıl原因an Yûnus Emre, toplum özelinde Anadolu'nun manevî iklimine önemli katkılar sağlamıştır.³⁶¹

14. yüzyılda kurulan tekke ve tarikatlar insanlara manevî bir güç kaynağı olmuştur. Bu gücün önemli bir temsilcisi olan Yûnus Emre, halk tarafından sevilmiş ve benimsenmiş, Anadolu'yu kasıp kavuran katliamların açtığı manevî yaraları sarmıştır. O, her ne kadar münzevî bir hayat yaşasa da şiirleri ve deyişleri dilden dile dolaşarak asırlar boyu toplumun mânen ıslahına katkı sağlamıştır.”³⁶²

Yûnus Emre'nin yaşadığı çağda zanaat ve ticari faaliyetleriyle öne çıkan Ahîlik teşkilatı ile birlikte Mevlevîlik ve Bektaşîlik gibi tarikatlar, Türk sûfiliğinin yaygınlaşmasını sağlamada etkin olan kurumlar arasında yer almıştır.³⁶³ Bu kurumlarda etkin rol oynayan Yûnus Emre, yazdığı şiirleriyle halka Allah'ı sevmeyi ve yalnızca O'nun rızasını öncelemeyi öğütlemiştir. Onun özellikle tasavvufî düşüncüyü hayatına yansıtması, bütün insanlığa ilâhî aşkı, muhabbeti

³⁶⁰ Mevlâna, *Mesnevî*, 2012.

³⁶¹ Serkan Aycil, “Yunus Emre Kimdir? Bizim Yunus'un Sevgi ve Hoşgörü Anlayışının Posta Pulları Üzerinden Değerlendirilmesi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/Yunus Emre ve Türkçe Özel Sayısı (Kasım 2021), 156.

³⁶² Alşan, *Horasan Erenleri*, 347.

³⁶³ Şahin Filiz, “Yunus Emre ve Toplum”, *Akademik Akıl* (2022).

ve kardeşliği anlatması noktasında etkili olmuştur.³⁶⁴

Yunus Emre'nin tasavvuf görüşü, insanın benliğindeki kibir ve gurur gibi olumsuz vasıflardan arınarak Hakk'a ulaşma yolunda ilerlemesi üzerine kuruludur.³⁶⁵ Ona göre bu yola girmenin ilk adımı, dünyaya ve dünyevî varlıklara karşı duyulan aşırı bağıllığı terk etmektir. O, "*Bak göresin dünyaya geldiğini bil niye / İş bu fâni dünyaya mağrur olmamak için.*"³⁶⁶ dizeleriyle bu gerçeğe dikkat çekmiştir.³⁶⁷

Yûnus Emre'nin tasavvuf anlayışında, şariat ve hakikat birlikteliğinde Allah'a ulaşma hedefi ön plana çıkarılmıştır. Bu hedefe ulaşmak için insanın "insan-ı kâmil" mertebesine erişmesi gerekmektedir. Yûnus Emre, bu mertebenin özelliklerini şiirlerinde açıklayarak insanlara vuslat-ı ilahîye ulaşma arzusu aşılmalıdır.³⁶⁸ Zira ilâhî aşka mazhar olan sûfiler, Allah'ı sevgili olarak görmüş ve tıpkı bir aşığın sevgilisine duyduğu bağıllık gibi, Allah'ın emirlerine ve rızasına canı gönülden itaat etmişlerdir. Bu sevgi, herhangi bir çıkar veya menfaat gütmenden sadece Allah'a duyulan saf bir muhabbet duygusudur. Yûnus Emre, "*İşkun aldı benden beni / bana seni gerek seni*"³⁶⁹ mısralarıyla bu saf sevginin yüceliğini dile getirmiştir. Ona göre aşk, varoluşun sebebi, kulun eksik yönlerini tamamlayan ve onu Allah'a layık kılan bir cevherdir. Yûnus Emre'nin tasavvufî düşüncesinin temelini, insanın benliğindeki kibir ve gurur gibi engellerden kurtularak ilâhî aşka ulaşması oluşturmaktadır.³⁷⁰

İnsanın varoluşunda gönül, maddî ve manevî açıdan büyük bir öneme sahip olmuştur. Yûnus Emre de bu hakikati göz önünde bulundurarak, gönüllere hitap etmeyi ve bu hususu tasavvufî yolculuğunun merkezine almayı tercih etmiştir. "*Dost'un evi gönüllerdir / gönüller yapmaya geldim.*"³⁷¹ dizelerinde insan ruhunun ancak sevgi ve hoşgörü ile onarılabileceğine inanmıştır. Şiirlerinde sıkça rastlanan "gel," "gör," "dinle" gibi emir kipleri, okuyucuyu aktif bir şekilde manevî yolculuğa dâhil etme arzusunu göstermiştir. Bu katılımcı yaklaşım, gönlün kapılarını sevgiye açmak ve ilâhî hakikate ulaşmak için gerekli görülmüştür.

Yûnus Emre serleriyle "Yunus medeniyeti" olarak adlandırılan bir toplumsal dönüşümün temelini oluşturmuştur.³⁷² Bu medeniyetin temel ilkeleri arasında sevgi, hoşgörü, birlik ve

³⁶⁴ Ömer Yılmaz, "Zaman ve Mekânı Aşan Söylemleriyle Yunus Emre'de İnsan Anlayışı", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14 (Kasım 2013), 157.

³⁶⁵ Aycil, "Yunus Emre Kimdir?", 159.

³⁶⁶ Mustafa Tatcı, *Yûnus Emre Dîvân* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 224.

³⁶⁷ Aycil, "Yunus Emre Kimdir?", 159.

³⁶⁸ Tatcı, *Yûnus Emre Dîvân*, 94.

³⁶⁹ Tatcı, *Yûnus Emre Dîvân*, 294.

³⁷⁰ Sıtkı Nazik, "Dîvân'ından Hareketle Yunus Emre'nin Ezeli Aşk Konusuna Bakışı", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 21 (Aralık 2023), 127.

³⁷¹ Tatcı, *Yûnus Emre Dîvân*, 187.

³⁷² Levent Bayraktar, "Yûnus Emre Düşüncesinde Medeniyet Değerleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-*

beraberlik yer almaktadır. O, şiirlerinde marifetullah ve sünnetullah kavramlarını işleyerek toplumu manevî açıdan da inşa etmeye çalışmıştır.³⁷³ Bu gayretiyle o, yalnızca Anadolu’da değil, Balkanlar ve Orta Doğu’yu kadar tesiri ulaşan bir sûfi olmuştur. Eserlerinin birçok dile çevrilmesi ve günümüzde de milyonlarca insan tarafından okunması, onun evrensel bir sevgi ve hoşgörü anlayışına sahip olduğunun bir göstergesidir. Tasavvufun karmaşık kavramlarını, halk tarafından kolayca anlaşılabilir bir dille ifade etmesi eserlerinin geniş kitlelere ulaşmasını sağlamıştır. Her insanın eşit olduğunu ve sevgiyle kucaklanması gerektiğini savunan Yûnus Emre, bu mesajıyla günümüz toplumlarına da ışık tutmaktadır. O, sahip olduğu evrensel sevgi anlayışı, şiirlerinde dile getirdiği ahlâkî öğütler ve insanî değerler vasıtasıyla günümüzde de hala toplumun inşa ve ıslahında etkili olmaya devam etmektedir.

IV. BÖLÜM

4. OSMANLI DÖNEMİ (1300-1922)

Köklü siyasî tarihi ve imparatorluk düzeyinde bir devlet olması hasebiyle Osmanlı Devleti, İslâm tarihinde önemli bir konumda yer almaktadır.³⁷⁴ Devlet eliyle tasavvufun desteklendiği bir süreçte hüküm süren Osmanlı Devleti, sûfilerin tarikatlar ve dergâhlar vasıtasıyla yaptıkları güçlü bir toplumsal inşa ve ıslah sürecini bünyesinde barındırmaktadır.³⁷⁵

Osmanlı Devleti'nde tasavvuf, sadece dinî bir akım olmanın ötesinde, sosyal ve siyasî hayatın da önemli bir parçası haline gelmiştir. Sûfiler, fetihlerde öncü rol oynamış, eğitim ve kültür alanında önemli katkılar sunmuş, halk arasında barış ve huzurun sağlanmasına katkıda bulunmuştur. Tarikatların mektepleri diyebileceğimiz dergâhlar, eğitim ve öğretim merkezleri olmanın yanında, yoksulların ve kimsesizlerin de sığınak noktaları olmuştur. Bu nedenle Osmanlı padişahları tasavvufa ve sûfilere büyük önem vermiş; birçok padişah tarikatlara mensup olmanın yanı sıra sûfilere maddî ve manevî destek sağlamıştır. Bu sayede tasavvuf, Osmanlı Devleti'nin resmî ideolojisinin bir parçası haline gelmiştir. Osmanlı'da sûfilerin etkisi, sadece dinî ve sosyal alanlarda sınırlı kalmayıp siyasî alanda da görülmüştür. Nitekim sûfiler, kuruluşundan itibaren her alanda aktif rol oynamış ve devletin güçlenmesine önemli katkılar sunmuştur. Dolayısıyla tarikatlar Osmanlı Devleti'nin birliğini ve bütünlüğünü korumada önemli rol oynamıştır.³⁷⁶ Bu bölümde öncelikle Osmanlı'nın siyasî, içtimâî ve tasavvufî durumu incelenecek ardından sûfilerin bu süreçteki rolleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

4.1. Siyasî Durum

Osmanlı Devleti, 1300 yılında Osman Bey (1302-1324) tarafından kurulmuş bir İslâm devletidir. Başta beylik olarak kurulan devlet, sonraları I. Murad (1362-1389) ve Yıldırım Bayezid (1389-1403) dönemlerinde gerçekleştirilen askerî, idarî ve merkezî birçok unsurun güçlendirilip teşkilatlandırılmasıyla gerçek bir devlet hüviyetini kavuşmuştur. Zaman içerisinde yapılan fetihlerle sınırları genişleyen devlet, özellikle askerî ve ekonomik gelişmelerle birlikte kurumsal bir statü kazanmıştır. I. Murad döneminden itibaren Anadolu ve

³⁷⁴ Feridun Emecen, “Osmanlılar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/487.

³⁷⁵ Reşat Öngören, “Osmanlılar (Tasavvuf ve Tarikatlar)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/544.

³⁷⁶ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 327.

Balkanlar’da gerçekleştirilen faaliyetler neticesinde devlet bürokrasisi oluşmaya başlamış ve askerî teşkilatlanmanın temelleri atılmıştır.³⁷⁷

Osmanlı’da örfî hukuka göre mutlak idareci sayılan hükümdar, hilafet makamına sahip olunduktan sonra aynı zamanda dinî bir lider konumuna yükselmiştir.³⁷⁸ Bu durum, devletin siyasî gücünün artmasındaki en önemli faktör olmuştur. Fatih Sultan Mehmed’in (1444-1446, 1451-1481) İstanbul’un fethedilmesiyle devlet, siyasî gücünü daha da perçinlemiştir. Bu fetihle beraber klasik Türk-devlet modeli benimsenerek tek hanedana dayalı güçlü bir merkezî teşkilat oluşturulmuştur. Ortaçağı kapatıp Yeniçağı açan Fatih’in; tebaasını oluşturan farklı din ve kültürden insanları huzur içinde yaşatmayı hedefleyen hoşgörü anlayışı sayesinde Osmanlı, çok uluslu cihanşümul bir devlete dönüşmüştür.³⁷⁹

Zaman içerisinde yönetimde yaşanan bazı sorunlar ve askerî sahadaki başarısızlıklar devleti duraklama devrine sokmuştur. İçeride yaşanan yeniçeri isyanları, taşrada meydana gelen isyanlar ve dış devletlerin baskıları Osmanlı Devleti’nin zayıflamasına neden olmuştur. Bilimin ve teknolojinin gelişmesiyle birlikte özellikle askerî alanda yaşanan modern gelişmelerin gerisinde kalan Osmanlı Devleti, savaşlarda yenilgiye uğrayarak büyük ölçüde toprak kaybetmiştir.³⁸⁰ İlerleyen süreçlerde askerî savaşlara diplomatik savaşların da eklenmesiyle yavaş yavaş siyasî otoritesini kaybeden Osmanlı, yapılan ıslahatlarla eski siyasî gücünü yeniden kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Ancak dünya üzerinde yayılan “milliyetçilik” akımının tesiriyle düşmanların Osmanlı’ya bağlı farklı etnik unsurları kışkırtıp isyana sürüklemeleri devlet içerisinde birliğin bozulmasına ve içten çöküşün meydana gelmesine sebep olmuştur. Siyasî otoritesi iyice zayıflayan devlet, I. Dünya Savaşı’nın akabinde mağlup devletler safında yer almış, verilen kurtuluş mücadelesinin neticesinde “Türkiye Cumhuriyeti Devleti” olarak isim değiştirmiş, yeni rejimin 1922 yılında saltanatı kaldırılmasıyla da resmen tarih sahnesinden çekilmiştir.³⁸¹

³⁷⁷ Emecen, “Osmanlılar”, 33/487-490.

³⁷⁸ Emecen, “Osmanlılar”, 33/487.

³⁷⁹ Emecen, “Osmanlılar”, 33/487.

³⁸⁰ Kemal Beydilli, “Osmanlılar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/496-497.

³⁸¹ Beydilli, “Osmanlılar”, 33/496-502.

4.2. İctimâî Durum

Osmanlı ailesi, Oğuz (Türkmen) boyundan gelmektedir. Boylar halinde çadır kültüründe yaşadıkları bilinen Oğuzlar'ın, kan bağından ziyade siyasî ilişkilerine daha fazla önem verdikleri; bey ailesi, Türkmen beyleri, alpler, yerleşik Rumlar ve Ahîler gibi grupların etkin rol oynadığı bir sosyal düzene sahip oldukları ifade edilmektedir.³⁸²

Devlet, merkez ve taşra olmak üzere iki ayrı bölgeden oluşmakta olup; merkezde padişah ve saray erkânından oluşan yönetim merkezi, taşrada ise Anadolu'nun diğer kesimlerini temsil eden halk bulunmaktadır.³⁸³ Toplum yapısına bakıldığında halkın, askerî ve reâyâ olmak üzere ikiye ayrıldığı görülür.³⁸⁴ Bunlardan askerî sınıfında bulunanlar devlet hizmetinde görevli şahıslar olarak nitelendirilmişlerdir. Vergiden muaf tutulan bu sınıf kendi içerisinde seyfiye, ilmiye ve kalemiye olarak üçe ayrılmıştır. Seyfiye sınıfındakiler, içoğlanları mektepleri ve Enderun'da tahsil görüp sadrazamlık makamına kadar çeşitli devlet kurumlarında hizmet eden görevliler olarak tanımlanmıştır. İlmiye sınıfında bulunanlar, medrese eğitimi görmüş kişilerden oluşan, kadı ve müderrislerden şeyhülislâma kadar uzanan âlimler sınıfını teşkil etmektedir. Kalemiye sınıfına mensup olanlar bürokrat olarak değerlendirilmiştir. Bunlar dışında kalanlar ise “reâyâ” olarak adlandırılan kesimdir. Köylü, esnaf ve tüccarlardan oluşan bu sınıf, vergi vermek ve toprak işlemekle yükümlü tutulmuşlardır.³⁸⁵

Osmanlı Devleti'nin içtimâî hayatında Ahîlik teşkilatının ön plana çıktığı görülmektedir. Bu husus, yerli ve yabancı birçok tarihçi tarafından vurgulanan bir gerçektir. Örneğin H. A. Gibbons *The Foundatin of the Ottoman Empire* (1916) isimli eserinde Osman Gazi'nin kayınpederi olan Şeyh Edebâlî'nin Ahî teşkilatına mensup olduğunu ve Osmanlı'nın kuruluşunda bu teşkilatın, yardımcı bir unsur olarak kullandığını iddia etmektedir. Bu görüşü destekleyici bir başka ifadeye *Anadolu'da İslâmiyet* adlı makalesinde yer veren Fuad Köprülü, Ahîlerin Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda rol oynadığını ifade etmiştir. Bu ifadelerden hareketle devletin zeminini hazırlayan unsurlar değerlendirildiğinde tasavvufun devlet üzerindeki tesirinin ne denli büyük olduğu kanaatine varılmaktadır. Zira ilk bakışta ticarî bir kuruluş olarak görünen Ahîlik teşkilatı, aslında toplumun birlik ve beraberliğini tesis etmeye

³⁸² Mehmet Öz, “Osmanlılar (Sosyal hayat)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/532.

³⁸³ Ünver Günay, “XV. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyo-Kültürel Yapı, Din ve Değişme”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/14 (01 Haziran 2003), 32-33.

³⁸⁴ Öz, “Osmanlılar (Sosyal hayat)”, 33/532.

³⁸⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 33-37.

çalışan tasavvufî bir hareketten başka bir şey değildir.³⁸⁶

Osmanlı'da Ehl-i Sünnet inancının hâkim olduğu ve devletin kurumsal zemininin bu anlayışa göre şekillendiği görülmektedir. Din müessesesi; resmi İslâm, halk İslâm'ı ve tekke İslâm'ı gibi sınıflandırmalarla toplum nezdinde dinin algılanış tezahürünün çeşitli oluşunu ifade etmektedir.³⁸⁷ Özellikle halk İslâm'ı bağlamında gelişmiş bir evliyâ kültürünün varlığı Müslüman halk arasında sosyo-kültürel hayatta dinin dinamik oluşunu sağlamıştır.³⁸⁸

4.3. Tasavvufî Durum

Emevî devrinden beri süregelen tasavvufî düşünce hareketi, Selçuklulardan itibaren ivme kazanarak Osmanlı'nın ana yapısını teşkil eden bir yaşam biçimi halini almıştır. Anadolu'nun fethi ve devamında işleyen süreçte, birçok şeyh ve tekke etrafında şekillenerek ortaya çıkan evliya kültürü; siyasî, iktisadî ve içtimaî alanda oldukça etkili bir unsur olmuştur.³⁸⁹

Osmanlı devletinin kurulduğu yıllarda Anadolu coğrafyası Moğol zulmü neticesinde tahrip olmuş, yaşanan siyasî olaylar sebebiyle birçok şeyh ve dervişin, özellikle de Horosan ve Bağdat merkezli iki farklı tasavvuf ekolü temsilcilerinin³⁹⁰ göçlerine sahne olmuştur.³⁹¹ Bu göç hareketinin ardından Osmanlı topraklarına gelen Anadolu Abdâlları; Yesevî ve Vefâî dervişleri gibi unsurların tesiriyle Anadolu'nun manevî iklimi değişime uğramış ve bu unsurlar, Anadolu tasavvufî yaşantısının temelini oluşturmuşlardır. Bahsi geçen tasavvuf ehli, yürütülen seferlere katılarak yeni devletin kurulmasında oldukça etkin rol oynamışlar; bu nedenle de Osman Gazi, Orhan Gazi ve Yıldırım Bâyezîd gibi kuruluş dönemi padişahlarının hürmetini kazanmışlardır.³⁹² Özellikle Osman Gazi dönemine baktığımızda din ile siyaset ilişkisinin yakın bir temas içinde olduğunu görmek mümkündür. Osman Bey'in medrese ile tekkeyi bir arada yaptırması aynı zamanda dinî ve idarî konularda sık sık Şeyh Edebâli'nin fikirlerine başvurması, devleti dinî temeller üzerine inşa etme fikriyle hareket ettiğinin bir göstergesidir.³⁹³ Osman Gazi'nin şeyhiyle kurduğu bu münasebet neticesinde devletin siyaset

³⁸⁶ Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı*, 51.

³⁸⁷ Tahsin Özcan, "Osmanlılar (Dini Hayat)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/538.

³⁸⁸ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 330.

³⁸⁹ Ümmügülsüm Akşeker, *Christopher Hill'in Tarihçiliği ve Siyasal İktisadi Eleştiri Zemini Olarak Din: 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumuna Dair Bir Aşağıdan Tarih İncelemesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 52.

³⁹⁰ Akşeker, *Christopher Hill'in Tarihçiliği ve Siyasal İktisadi Eleştiri Zemini Olarak Din*, 55.

³⁹¹ Mustafa Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005), 67.

³⁹² Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 274.

³⁹³ Osmanlı Devleti'nin kuruluş hikâyesinin anlatıldığı Âşıkpaşazâde'nin (ö. 889/1484'ten sonra) *Terceme-i Menâkıb-ı Tâcü'l-ârifîn* isimli eserinde; Osman Bey'in bir gün rüyasında şeyhin göğsünden doğan bir ayın kendi göğsüne girdiğini, aynı zamanda göbeğinden bir ağaç bittiğini ve bu ağacın gölgesinin dünyaya yayıldığını,

anlayışının temelinin tasavvufa dayandığını söylemek mümkündür. Bu durumu şu şekilde değerlendirilebilir: Tasavvuf, dünyevî iktidar ile manevî otoritenin ayrışmasının karmaşa yaratacağına inanarak bilgi ve iktidarın birlikte hareket etmesi gerektiğini savunmuştur. Bu da tasavvufun hem dünyevî hem de manevî alanlarda etkin olmayı amaçlamasından kaynaklanır. Tasavvufa göre manevî bilgi ve rehberlik olmadan dünyevî iktidar yozlaşmaya ve zulme yol açabilir. Öte yandan dünyevî iktidar olmadan da manevî otoritenin gerçek dünyada somut bir etkisinin olması da zordur. Bu nedenle tasavvuf, her iki alanın uyumlu bir şekilde hareket etmesi gerektiğini savunmaktadır.³⁹⁴

Osmanlı döneminde devlet ricâlinin, sûfilerle yakın temaslar kurdukları dikkat çekmektedir. Tasavvuf büyükleri, özellikle İslâmlaşma sürecinde önemli bir rol oynamış ve “dine hizmet, küffara karşı gaza ve cihat” anlayışıyla hareket ederek gerektiğinde müridleriyle birlikte savaşa katılmıştır. Kâzerûniyye tarikatının kurucusu Ebû İshak İbrahim el-Kâzerûni’nin (ö. 426/1035) savaş döneminde halkı cihada teşvik ederek müridlerini görevlendirmesi ve hiçbir ayırım gözetmeksizin her kesimden insana yaptığı yardımlar neticesinde birçok Mecûsî ve Mûsevî’nin Müslüman olması, bu gerçeğe örnek teşkil eden hadiselerden yalnızca biridir.³⁹⁵

Sosyal hayatın merkezinde yer alan tasavvuf kurumu; içtimâî hayattaki dayanışmayı ve kardeşliği arttırmasıyla, siyasî hayatta devlet erkânına yönelik öğütleri ve eleştirileriyle, askerî hayatta savaşlara bilfiil iştirak edilerek devlete maddî-manevî açıdan verilen desteklerle ve iktisadî hayatta Ahîlik teşkilatının esnaflar arasında geliştirdiği helal lokma bilinciyle cemiyetin inşasında önemli rol oynamıştır. Bu inşa sürecinde özellikle üç temel unsur konumuz açısından oldukça mühimdir. Bunlar: Medrese, tekke ve ordudur.³⁹⁶ Bu üç unsur koskoca bir devlet bünyesinin temel taşları ve ana kolonları mesabesindedir. Bunlar arasında özellikle “tekke” müessesesi sosyal hayatın temel dinamiğini oluşturan hususları içermesi bakımından konumuzla yakından ilişkilidir. Zira tekke, tasavvufî yaşantının gerçekleştiği ana merkez olarak faaliyet göstermiştir. Tasavvufî hizmetlerin mühim parçasını teşkil eden vakıflar da bu dönemde kurulmuş, Orhan Gazi, Şeyh Danişmend ve Şeyh Ali b. Isfahanî gibi isimlerle

altından dağlar yükseldiğini ve her dağın altından da suların çıktığını görmesi ve ardından rüyasını Şeyh Edebâli’ye anlattığında, “Hak Teâlâ sana ve nesline padişahlık verdi, kızım Malhun Hatun da senin helâlin oldu.” şeklinde nakledilen rivayet neticesinde Şeyh Edebâli’nin elinden “gaza kılıcı” kuşanması bu temellerin tasavvufî bir sentezle harmanlandığını kanıtlar niteliktedir Necdî Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2007), 25.

³⁹⁴ Akşeker, *Christopher Hill’in Tarihçiliği ve Siyasal İktisadi Eleştiri Zemini Olarak Din*, 51.

³⁹⁵ Yılmaz, *Osmanlı Devleti’nde Padişah-Sûfî İlişkileri*, 6.

³⁹⁶ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 327.

Anadolu’da etkili olmuştur.³⁹⁷

Bu dönemde faaliyet gösteren tekkelerin liderliğini genellikle şeriat-tarikat birlikteliğini ön planda tutan, eğitimli şeyhler üstlenmiştir. Özellikle medrese kökenli şeyhlerin tekkelerde etkin olması, toplumun gözünde sûfilere olan güveni artırmıştır. Devlet yöneticileri, sûfilere olan saygılarını dile getirmişler ve zaman zaman yönetim konusunda sûfî şeyhlerin fikirlerine başvurmuşlardır. Padişahların, özellikle savaş zamanlarında ordunun moralini yükseltmek amacıyla şeyhlerden yardım aldığı söylenmektedir.³⁹⁸ Kanuni Sultan Süleyman’ın (1520-1566) Belgrad seferine çıkarken Nakşî Yorgancı Efendi’yi, Zigetvar seferine giderken Bahri Dede ve Sofyalı Bâli Efendi’yi yanında götürerek askerin zaferi için dua edip ve moral kaynağı olmalarını istemesi bu duruma örnektir. Aynı şekilde, Yıldırım Bayezid’in Emîr Sultan’la (ö. 833/1429 [?]), II. Murad’ın (1421-1444, 1446-1451) Hacı Bayram-ı Velî ile Fatih Sultan Mehmed’in de Akşemseddin’le olan yakın ilişkileri, sûfilerin siyasî gücünün önemli göstergelerindendir.³⁹⁹

İsmail Kara, tekkelerin fonksiyonlarına dair açıklamalarında, İslâm dairesi içinde yer alan her türlü insanı, dinî ve sosyal kimliklerine, mezhep ve meşreplerine bakmaksızın, bünyesine alabilmenin, tasavvufî düşüncenin ve tarikatların önemli özellikleri arasında olduğunu söylemektedir. Ona göre İslâm ile bağlantısı zayıf olan bireylerden, dine tam bağlı olan insanlara kadar, Müslüman olduğunu ifade eden her fert, kendisine tarikatların içinde yer bulabilmiştir. Hatta geçmiş kültürlere ve eski medeniyetlere ait işaretler, adetler ve semboller gibi dinin ve geleneğin bütün tezahürleri tasavvuf ve tarikat kültürü içerisinde yer alabilmiştir. Kara’nın bu değerlendirmesi tarikatların, bünyelerinde farklı düşünce ve inançtaki insanlara kucak açacak derecede geniş bir katılımcı kitlesine hitap etme kabiliyetine sahip olduğuna vurgu yapmaktadır.⁴⁰⁰

Osmanlı döneminde tekkeler vakıflarla desteklenerek adeta vakıf-tekke modeli oluşturulmuş ve bu kurumların toplum ile iç içe geçmeleri sağlanmıştır.⁴⁰¹ Aynı zamanda tekkeler ferdî eğitimle sınırlı kalmamış; içtimâî, ilmî, siyasî ve askerî gibi pek çok sosyal alanda etkisini göstererek toplum ıslahında etkin rol oynamış; böylece özellikle Anadolu, Rumeli ve Balkan halklarının İslâm dinini benimsemesini kolaylaştırmıştır.⁴⁰²

³⁹⁷ Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, 67.

³⁹⁸ Öngören, “Osmanlılar (Tasavvuf ve Tarikatlar)”, 33/544.

³⁹⁹ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 274.

⁴⁰⁰ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 328.

⁴⁰¹ Zekeriyâ Işık, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyo-Ekonomik Değişim Süreci ve Tarikatlar”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/2 (2015), 548.

⁴⁰² Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 327.

Tekkeler vasıtasıyla her sahada faaliyet gösteren tarikatlar bu dönemde oldukça yaygın irfan merkezleri olmuşlardır. Zira Selçuklu devrinden itibaren varlığını sürdüren pek çok tarikat, Osmanlı zamanında etkisini sürdürmeye devam etmiş, aynı zamanda yeni tarikatların kurulmasına da vesile olmuştur. Bu dönemde faaliyet gösteren tarikatlardan bazıları şöyle sıralanabilir: Kazeruniyye, Yeseviyye, Kadiriyye, Rifaiyye, Kübreviyye, Sühreverdiyye, Bektaşîyye, Mevleviyye, Halvetiyye, Nakşibendiyye, Bayramiyye ve Zeyniyye.⁴⁰³

Orhan Gazi döneminde Anadolu'ya gelen İbn Battutâ (ö. 770/1368-69), tarikatların halk üzerindeki etkisi hakkında dikkat çekici değerlendirmelerde bulunmuştur. Ona göre toplum üzerinde medrese, tekke ve zaviyeler, dinî hayatın canlı tutulabilmesinde oldukça etkili olan unsurlardır. Bilhassa Ehl-i Sünnet itikadına mensup olan devletin, batıl fikir ve görüşlere karşı ayırıştırıcı tutumu bu dinamizmin yüksek kalabilmesindeki en önemli faktördür.⁴⁰⁴

Kayserili Davud 732 (1332) yılında İznik'te Osmanlı Devleti'nin ilk medresesinin başına getirilmiş ve İbn Arabî'ye nispet edilen Ekberîyye ekolünün temsilciliğini icra etmiştir. Baş müderris konumundaki bir âlimin aynı zamanda tarikat temsilcisi olması o dönemde tasavvufun, medrese eğitimi içerisinde varlığını sürdürdüğünün açık bir göstergesidir. Burada dikkat çeken husus, tasavvuf ilminin şer'î ilimler statüsüne yükselmesidir. Nitekim bu yükselme tasavvuf ilminin ve dolayısıyla şeyhlerin resmi bir hüviyet kazanmasını sağlamıştır. Bu resmiyet sûfilerin, halk nezdinde büyük bir saygınlık kazanmasına ve neticede topyekûn bir tasavvuf-toplum bütünleşmesinin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bütün bunlardan hareketle tasavvufun toplum üzerindeki etkisini en etkin olduğu zaman diliminin Osmanlılar dönemi olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁰⁵

Anadolu'da Selçuklulardan bu yana varlığını sürdüren Ahîlik teşkilatı Osmanlı Devleti'nde etkin bir kurum olarak, sosyal hayatta faaliyet göstermeye devam etmiştir. Çok yönlü etki alanına sahip olan Ahî dervişleri; sahip oldukları mesleklerini teslimiyet ve tevekkül içinde icra ederlerken; bir taraftan iktisadî hayatın gelişimine katkı sağlamışlar, diğer taraftan da sadakat ve samimiyetleriyle topluma rol model olmuşlardır.⁴⁰⁶ Ahîlerin varlığını devletin ilk kuruluşundan itibaren görmek mümkündür. Zira Osman Bey'in devleti kurarken fikirlerine danıştığı kayınpederi Şeyh Edebâli aynı zamanda bir Ahî reisiydi. Ayrıca Osman Bey'den sonra gelen padişahların da Ahî dervişlerine destek verdikleri bilinmektedir. Osman Gazi'nin

⁴⁰³ Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, 61.

⁴⁰⁴ Hasan Gümüşoğlu, "Nakşibendiyye Tarikatı Temelinde Osmanlı Devleti'nin Ehl-i Sünnet Hassasiyeti (XV ve XVI. Yüzyıl)", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2021), 1313.

⁴⁰⁵ Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, 67.

⁴⁰⁶ Yavuz Demirtaş - Ramazan Kamiloğlu, "Tasavvufi Kurumların Fonksiyonları ve Türk Müsıkîsine Katkıları", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2017), 201-202.

Abdal Kumral'a; Orhan Gazi'nin Bursa fethine katılan Abdal Mûsâ, Geyikli Baba ve Abdal Murad'a; I. Murad'ın Postinpûş Baba'ya, II. Murad'ın ise Abdal Mehmed'e birer zâviye yaptırdıkları arşiv kayıtlarında yer almaktadır.⁴⁰⁷ Bu durum, Osmanlı yöneticilerinin Ahîlik teşkilatına verdiği önemi ve desteklerini gösteren önemli bir tarihî gerçektir.

Sonuç olarak Osmanlı döneminde tasavvuf oldukça aktif bir konumdaydı. Tasavvufun toplum yapısındaki etkilerini inceleyen M. Fuat Köprülü, Türk insanının ahlâkî omurgasının gelişiminde Ahîliğin, fütüvvetin, tekkelerin ve insan sevgisinin önemli yeri olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰⁸ Bu izah, İslâm ile tasavvufun iç içe geçerek toplum tarafından özümsemişliğinin bir göstergesidir. Nitekim toplum üzerinde dinî hayatın dinamikliği; Allah'ı gönülden sevmenin ve her an O'nu anmanın lezzetine ulaşan; padişahların dahi saygı duyduğu ve görüşlerine danışmak için tekkelerini ziyaret ettiği şeyhlerin varlığı; gaza ve cihad anlayışını yayarak vatan toprağını korumanın kutsal sayılması gibi birçok etken, sosyal hayatta sûfîlerin etkili olmasını sağlamıştır.⁴⁰⁹ Özellikle Osmanlı'nın son dönemlerinde, devletin siyasî alanda yaşadığı sıkıntıların giderek büyümesiyle birlikte içtimâî, askerî, iktisadî ve diğer toplumsal alanlarda da zorluklar baş göstermiştir. Bu zorluklar, uzun süren savaşların neticesinde ağır vergilerin getirilmesiyle fakirleşen halkın yanı sıra siyasî istikrarsızlığı fırsat bilen bazı kişilerin isyan hareketlerini başlatmasıyla daha da derinleşmiştir. Bu süreç, dönemin kargaşa ve kaos ortamına dönüşmesine; dolayısıyla da halkın derin bir bunalımın içine düşmesine sebep olmuştur.⁴¹⁰ İşte böyle bir dönemde faaliyet gösteren tarikatlar, özellikle tekkeleri vasıtasıyla irfan kültürünü yayarak halkın manevî açıdan güçlendirilmesinde etkin rol oynamıştır.⁴¹¹

4.3.1. Sûfîlerin Toplum Üzerindeki Etkisi

Birçok sûfinin yetiştiği Osmanlı döneminde özellikle Şeyh Edebâli, Emîr Sultan, Hacı Bayrâm-ı Velî, Akşemseddin (ö. 863/1459) ve Aziz Mahmud Hüdâyî (ö. 1038/1628) toplumun inşa ve ıslahında ön plana çıkmıştır. Siyasetle yakın ilişkiler kuran Emîr Sultan ve müritleriyle birlikte savaşlara iştiraki, devlete hem maddî hem de manevî destek sağlamıştır. Hacı Bayram-ı Veli, Anadolu'da halk için manevî bir güç kaynağı olmuş ve "Halka hizmet Hakk'a hizmettir." düsturu ile insanları irşad etmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinde önemli rol oynayan Akşemseddin, ilmi ve feyziyle devlete manevî güç katmış ve Osmanlı'nın

⁴⁰⁷ Öngören, "Osmanlılar (Tasavvuf ve Tarikatlar)", 33/543.

⁴⁰⁸ Yılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Padişah-Sûfî İlişkileri*, 2.

⁴⁰⁹ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 328.

⁴¹⁰ Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 475.

⁴¹¹ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 328.

asırlar sürececek hâkimiyetinin temellerini atmıştır. Aziz Mahmud Hüdâyî ise kurduğu tekke ve yetiştirdiği müritleriyle kendisini insanların irşadına adanmış, sosyal hayatın içinde halkla bütünleşerek dertleriyle dertlenmiş ve onlara maddî-manevî yönden destek olmuştur. Kısaca Osmanlı döneminde sûfîler, genellikle devlete çok yönlü destek sağlayarak halkı irşad etmiş, sosyal hayatta aktif rol alarak tesirleriyle toplumda önemli bir konum elde etmişlerdir. Bu durum Osmanlı’da tasavvufun, sadece dinî bir eğitim usulü olmaktan öte, siyasî ve toplumsal alanda da etkili olan önemli bir unsur olduğunu göstermektedir.

4.3.1.1. Şeyh Edebâli (ö. 726/1326)

Şeyh Edebâli, Osmanlı Devleti’nin kuruluş aşamasında etkin rolü olan önemli bir sûfidir. Tefsir, hadis, İslâm hukuku ve tasavvuf alanında gerekli ilmî eğitimini tamamlayan Edebâli, Hz. Mevlânâ gibi önemli sûfîlerin sohbetlerinde bulunmuştur. Kendisi ilimde ve amelde yüksek derecelere çıkmış; takva ve verâ konusunda örnek bir şahsiyet olmuştur. Bilecik’te bir zaviye açarak halkın irşadı için gayret etmiştir. Bu irşad faaliyetleri ona halk nezdinde saygın bir kimlik kazandırdığı gibi onun Osmanlı Devleti’nin ilk kadısı ve müftüsü olmasına vesile olmuştur.⁴¹² Aşıkpaşazâde, Edebâli’nin açtığı zaviyenin daima halka açık olduğunu, toplumsal hayatta adeta bir sosyal yardım kuruluşu gibi görev yaptığını aktarmıştır.⁴¹³ Neşrî (ö. 926/1520 [?]) ise *Kitab-ı Cihannüma* adlı eserinde Edebâli’nin saygın ve keramet sahibi bir veli olarak halk tarafından kabul gördüğünü; şöhretinin bütün illere yayıldığını, rüya tabiri konusundaki maharetiyle tanındığını, zengin olmasına rağmen fakir gibi yaşadığını, “derviş” lakabıyla anıldığını ve zaviyesinde misafirlerine hizmet etmeyi kendine görev edindiğini nakletmektedir.⁴¹⁴ Bu bilgiler bize, Edebâli’nin tasavvufî bir lider, saygın bir veli ve halk tarafından sevilen örnek bir şahsiyet olduğunu göstermektedir.

Osman Gazi’nin kayınpederi olan Edebâli, devletin dinî-tasavvufî temeller üzerine kurulmasında önemli bir paya sahip olmuş, Osman Gazi’ye verdiği dinî, ekonomik, toplumsal ve kültürel destekle beylikten devlete geçiş sürecinde etkin rol oynamıştır.⁴¹⁵ Öte yandan Osman Gazi’nin gördüğü bir rüyayı yorumlayarak onun liderliğinde kutlu bir devlet kurulacağını müjdelemiştir. Kısmî farklılıklarla anlatılagelen bu rüya, Aşıkpaşazâde tarafından

⁴¹² Alşan, *Horasan Erenleri*, 319.

⁴¹³ Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Osmanoğulları’nın Tarihi*, çev. Kemal Yavuz - M. A. Yekta Saraç (İstanbul: K Kitaplığı, 2003), 57.

⁴¹⁴ Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı cihan-nümâ: Neşrî Tarihi*, çev. Faik Reşit Unat - Mehmed A. Köymen (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1949), 1/81-83.

⁴¹⁵ Erkan Çav, “Bilecik ve Şeyh Edebâli 600 Yıllık Cihanşümül Devlet Çınarına Tohum Veren Coğrafya”, *Şehir ve Kültür* 12-13 (2015), 7.

şöyle nakledilmiştir: Osman Gazi rüyasında Şeyhi Edebâli'nin kuşağından bir ayın doğduğunu ve gelip kendi göğsüne girdiğini görmüştür. Bu ay Osman Gazi'nin göğsüne girdiği sırada bir ağacın bittiğine ve gölgesinde dağların olduğuna, her dağın dibinden su çıktığına ve bu sudan insanların bazılarının içtiğine, bazılarının bahçe suladığına şahit olmuştur. Osman Gazi, uyandığında şeyhinin yanına giderek gördüklerini anlatınca Edebâli “Padişahlık sana ve nesline mübarek olsun!” diyerek onu müjdelemiş, ardından kızı Malhun Hatun'u onunla nikâhlamıştır.⁴¹⁶ Böylece Osmanlı devletinin maddî kurucusu Osman Gazi olurken manevî kurucusu da Edebâli olmuştur.⁴¹⁷

Edebâli'nin bir devletin kuruluş aşamasında yer almış olması Osmanlı medeniyetinin inşasında sûfilerin ortaya koydukları etkinin büyüklüğünü anlamak açısından oldukça mühimdir. Zira Osman Gazi'nin bir şeyhe tâbî olması ve onun rehberliğinde bir yönetim kurması sûfî etkisinin hükümdara ve onun vasıtasıyla, topluma sirayet ettiğini göstermektedir. Edebâli'nin Osman Gazi'yi ahlâkî açıdan terbiyesinden geçirmesi padişahın, başına geçeceği topluma örnek olacak bir şahsiyet olmasında etkili olmuştur. Edebâli'nin tesiri sadece kuruluş dönemiyle sınırlı kalmamıştır. Zira o, Osman Gazi'ye hükümdarlığı esnasında da daima nasihatler vererek yol göstermiştir. Nasihatlerinde ahlâkî değerleri önceleyen Edebâli; padişaha doğru sözlü olmayı, verdiği sözü her daim tutmayı, büyükleri saymayı, küçükleri gözetmeyi, her işi vaktinde yapmaya özen göstermeyi ve bu dünyanın nimetlerine aldanarak ebedî yurdu unutmamayı tavsiye ederek hem yöneticinin hem yönetilenlerin ıslahında önemli rol oynamıştır.⁴¹⁸

Netice itibariyle Şeyh Edebâli, Osman Gazi'nin kayınbabası olmanın ötesinde, ona devlet yönetimi ve ahlâkî konularda da rehberlik eden bu nedenle, devletin manevî kurucusu sayılan önemli bir sûfidir. O, Osman Gazi'nin beyliği teşkilatlandırmasında ve sosyal hayatı düzenlemesinde büyük rol oynamış, devletin güçleneceğini ve hâkimiyet kuracağını önceden görüp müjdelemiştir. Ayrıca padişaha devlet yönetimi ile ilgili nasihatler vererek manevî kimliğiyle hem devlet yönetiminin zorluğu ve büyük fedakârlıklar gerektirdiğini ifade etmiş, hem de İslâm devletinde yöneticinin en önemli görevinin adaletle hükmetmek olduğunu vurgulamıştır. Bu sayede Osman Gazi'nin adil ve merhametli bir lider olmasını sağlamış ve

⁴¹⁶ Âşıkpaşazade, *Âşıkpaşazade Tarihi*, 58; Neşrî, *Neşrî Tarihi*, 1/83.

⁴¹⁷ Osman Kunduracı - Selma Ünal, “İlk Osmanlı Kadısı Şeyh Edebâli ve Makamı”, *Yedi İklim Çar Köşede Hacı Bektaş Veli Haji Bektash Veli in Seven Climates and Four Directions*, ed. Ahmet Taşgün vd. (Leiden, Hollanda: Stichting SOTA Türk ve Arap Dünyası Araştırma Merkezi Türkçe ve Arapça Araştırmalar Merkezi, 2022), 410.

⁴¹⁸ Seyfettin Erşahin, “Türk Hakimiyet Geleneğinde Bilge Kişi- Osmanlı Hakimiyetinde Şeyh Edebali Örneği”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 12/3-4 (1999), 307-308.

Osmanlı Devleti'nin sağlam temeller üzerine kurulmasına katkıda bulunmuştur.⁴¹⁹ Bütün bunlar Edebâlî'nin, Osmanlı toplumunun inşa ve ıslahında etkin rol üstlenen önemli bir sûfi olduğunun açık göstergeleri olarak kabul edilebilir.

4.3.1.2. Emîr Sultan (ö. 833/1429 [?])

Osmanlı devletinde etkili olan sûfilerden bir diğeri Emîr Sultan'dır. O, İsmail Belîğ'in (ö. 1142/1729) *Güldeste* isimli eserinde "Allah'ın füyûzâtına mazhar kerâmet sahibi, velâyet tahtının sultanı" olarak tanıtılmıştır. Asıl adı Şemsettin Muhammed olan sûfinin "Emîr Sultan" lakabını alması veliliğinden ve Yıldırım Bayezid'in damadı olmasından kaynaklanmaktadır.⁴²⁰ Osmanlı tarihinde onu meşhur eden hadise Yıldırım Bayezid'in kızı ile evlenmesidir. Zira bu evlilik, sûfi biriyle Osmanlı hanedanı arasında bir akrabalık bağının kurulması anlamına gelmektedir.⁴²¹ Ayrıca bu durum, devletin ilerleyen süreçte tasavvufî düşünceyle içli dışlı bir yapıya sahip olacağına işaret etmektedir. Söz konusu evliliğe dair çeşitli rivayetler bulunsa da konumuzun sınırlılığı gereği bunlara yer verilmemiştir. Bununla beraber, Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) Yıldırım Bayezid'a yazdığı mektup, bu evliliğin nasıl değerlendirildiğini ortaya koymaktadır. Mektupta, Emîr Sultan'ın Resûlullah'ın (s.a.v.) neslinden geldiği, Anadolu'da yaşayan önemli bir sûfi olduğu, onunla dünür olmanın memnuniyet verici bir hadise sayılması gerektiği belirtilerek bu evliliğin kıymetine vurgu yapılmıştır.⁴²²

Emîr Sultan, padişahın damadı olması sayesinde siyasetle yakın temasta bulunmuş, müridleriyle birlikte savaflara katılmış, askerlere cihad anlayışını aşılayarak orduyu galeyana getirmiş; böylece devlete hem maddî hem manevî destek sağlamıştır. II. Murad döneminde gerçekleşen İstanbul kuşatmasına beş yüz müridiyle katılması, bu gerçeği ispat eden örnek teşkil eden önemli bir hadise olarak değerlendirilebilir. Devletin zor zamanlarında halka birlik ve beraberlik duygusunu aşıl原因an Emîr Sultan, aynı zamanda hakikatleri söylemekten çekinmeyerek gerektiğinde yöneticilere eleştirilerde bulunmuştur. Bu durum, onun liderlik vasıflarını taşıyan bir derviş olarak toplumsal sorumluluğunu yerine getirme çabasını yansıtmaktadır.⁴²³

Emir Sultan, sûfi kimliğine uygun bir hayat yaşamış; insanları iyiliğe teşvik ederek kötü olan şeylerden sakınmaları noktasında ikazlarda bulunmuştur. İnsanları makam ve mevkilerine

⁴¹⁹ Kunduracı - Ünal, "İlk Osmanlı Kadısı Şeyh Edebâlî ve Makamı", 426-427.

⁴²⁰ Yılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Padişah-Sûfi İlişkileri*, 74.

⁴²¹ Şinasi Çoruh, *Emir Sultan* (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1972), 108.

⁴²² Çoruh, *Emir Sultan*, 135-136.

⁴²³ Yılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Padişah-Sûfi İlişkileri*, 83-84.

göre kıyaslamayarak herkese eşit davranmıştır. O, insanlar arasındaki tek üstünlük ölçüsünün takva olduğunu bildiren ayet⁴²⁴ çerçevesinde insanları makam ve mevkilerine göre kıyaslamayarak herkese eşit davranmıştır. Bu tutum insanların ırk, cinsiyet, sosyal statü ve maddî imkânlar gibi dünyevî ölçütlerle birbirinden üstün olmadığını, asıl önemli olanın Allah’a yakınlık ve kulluk bilinci olduğunu göstermektedir.

Emîr Sultan, topluma rehberlik etme ve onları ıslah etme konusunda âlimlerin önemli bir rol üstlendiklerini savunmuştur. Ona göre âlimler, doğru ve dürüst bilgiyi yayarak halkı aydınlatmalı ve dalkavukluk yapmaktan kaçınmalıdır. Zira dalkavukluk, toplumda yozlaşmaya ve ahlâkî çöküşe yol açar. Doğru bilgi ise toplumun gelişmesi ve ilerlemesi için şarttır. Emîr Sultan’ın bu görüşleri, âlimlerin sorumluluğuna ve topluma olan katkılarına dair önemli bir bakış açısı sunmuştur.⁴²⁵

Ömrünün çoğunu Bursa’da geçiren Emîr Sultan, halk tarafından itibar görmüş, örnek alınan bir şahsiyet olmuştur. Tasavvufî ahlâkî hayatına en güzel şekilde tatbik ederek cemiyetin inşasında ve toplumun ıslahında etkili olmuştur. Kendisinden uzak yerlerde yaşayan müridleri, duasını alabilmek amacıyla kabileler halinde onu ziyaret etmişlerdir. Rivayetlere göre bu ziyaretler vefatından sonra da uzunca müddet devam etmiştir.⁴²⁶ Bu husus onun halk üzerindeki tesirinin büyüklüğünü göstermesi açısından önemlidir. Hakkında yapılan şu değerlendirme Osmanlı toplumu üzerindeki tesirini yansıtmaya bakımından dikkate şayandır: “Beş yüz seneden beri bizden biri olan Emîr Sultan halkın muhayyilesinde, dinî ve kültürel kodlarında daha da önemlisi halkın sosyal yaşantısında hak ettiği yerini muhafaza etmektedir.”⁴²⁷

Sonuç olarak Emîr Sultan, Osmanlı devletinde etkili bir sûfî lider olarak öne çıkmış ve devrin padişahı Yıldırım Bayezid’in kızı ile yaptığı evlilik, devletin tasavvufî bir hayat tarzını benimsemesinde etkili olmuştur. Ayrıca bu evlilik, Molla Fenâri’nin de ifade ettiği gibi toplumu olumlu yönde etkilemiş ve Emîr Sultan’ın manevî liderliğini güçlendirmiştir. Siyasî tesiriyle savaflara katılarak devlete destek olmasının yanında, müridleriyle birlikte halka birlik ve beraberlik duygularını aşılamış, aynı zamanda doğru ve dürüst bilgiyle toplumu aydınlatmanın önemini vurgulamıştır. Sûfî kimliğiyle toplumu ıslah etmeye yönelik çabaları, insanlara iyilik ve takva konusunda rehberlik etmesiyle kendini göstermiştir. Bursa’da uzun yıllar yaşayan Emîr Sultan, halk tarafından itibar gören ve örnek alınan bir lider olarak, manevî

⁴²⁴ el-Hucurât 49/13.

⁴²⁵ Mustafa Kara, *Bursa’da Dini Kültür* (Bursa: Emin Yayınları, 2011), 330.

⁴²⁶ Hüseyin Algül - Nihat Azamat, “Emîr Sultan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/148.

⁴²⁷ Yılmaz, *Osmanlı Devleti’nde Padişah-Sûfî İlişkileri*, 88.

etkisini asırlar boyu devam ettirmiştir.⁴²⁸ Onun hayatı ve öğretileri, toplumun dinî ve kültürel kodlarında derin bir iz bırakmış ve beş yüzyıl boyunca halk arasında hak ettiği yerini korumuştur.

4.3.1.3. Hacı Bayrâm-ı Velî (ö. 833/1430)

Osmanlı döneminde halk arasında etkisi oldukça güçlü sûfilerden biri olan Hacı Bayrâm-ı Velî, Osman Gazi'nin saltanatı döneminde doğmuş⁴²⁹ ve Anadolu topraklarında kurulan ilk yerel tarikatın kurucusu olmuştur. O, medrese kökenli ilmî kişiliğiyle ön plana çıkarak bu niteliği sayesinde halk arasında önemli bir yer edinmiştir. Zahirî ilimler ile tasavvufu birleştirici bir rol üstlenerek müridlerine daima İslâm'ı derinlemesine anlayacak derecede âlim olmayı; sonra da tasavvuf yoluna ilmî usullerle girmeyi tavsiye etmiştir. Kendisi de bu usulü takip ederek önce müderris olmuş, ardından Ebû Hamîdüddin Aksarâyî'nin (ö. 815/1412) rehberliğinde tasavvufa yönelmiştir.⁴³⁰ Kurduğu ilim meclisleri aracılığıyla insanlara Allah'ı anlatmayı öncelemiş, yetiştirdiği Akşemseddin, Eşrefoğlu Rûmî (ö. 874/1469-70 [?]) ve Ömer Dede Sikkînî (ö. 880/1475) gibi sûfiler vasıtasıyla tasavvufun daha geniş coğrafyalara yayılmasına öncülük etmiştir.⁴³¹

Hacı Bayram'ın yaşadığı dönemde Timur istilası, Şeyh Bedreddin olayı ve Orta Asya'dan göç eden Türk boyları gibi siyasi gelişmeler, toplumsal huzurun bozulmasına neden olmuştur.⁴³² Bu siyasî çalkantılar neticesinde toplumda dinî, ahlâkî ve içtimâî bozulmalar artmaya başlamış, bu durum Hacı Bayram'ı, müderrislik görevini bırakarak halkın arasına katılma, mevcut yozlaşmayı durdurma ve ahlâkî değerlerin hâkim olduğu bir toplum inşa etme gayretine yönlendirmiştir.⁴³³ Ömrü boyunca bu hedef doğrultusunda çaba sarf eden Hacı Bayram, bir taraftan müridlerinin terbiyesiyle meşgul olurken bir taraftan da halka örnek olmak amacıyla hayatını idame ettirecek ölçüde dünyevî işlerle uğraşarak toplumun ilmî ve ekonomik açıdan gelişmesine katkı sağlamıştır.⁴³⁴ Toplumsal tabakalar arasında kurduğu

⁴²⁸ Yılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Padişah-Sûfî İlişkileri*, 88.

⁴²⁹ Nihat Azamat, "Hacı Bayrâm-ı Velî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/442.

⁴³⁰ Oğuz Çetinoğlu, *Müderris ve Mutasavvıf Hacı Bayram-ı Velî (Anadolu'nun Mânevi Mimarı)* (İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2021), 146.

⁴³¹ İbrahim Baz, "Tasavvufun Tesir Halkası", *Tasavvuf*, ed. Kadir Özköse (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 341-344.

⁴³² Baz, "Tasavvufun Tesir Halkası", 70.

⁴³³ Hamdi Kızıler, "Osmanlılarda İlk Yerel Manevi Oluşum: Hacı Bayram Veli ve Bayramiyye Ekolünün Anadolu'ya Etkisi", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 32 (2012), 71.

⁴³⁴ Emine Elif Çakmak İgalcı, "Hacı Bayram-ı Velî'nin Tasavvuf Anlayışının Fert, Toplum, Ümmet Açısından İncelenmesi, Sosyal Hayata Etkisinin Değerlendirilmesi (Hacı Bayram-I Veli'nin Günümüze Tesirleri)", V.

köprüler, toplumdaki farklı kesimlerin ortak bir hedef etrafında birleşmesini ve içtimâî birliğin tesis edilmesini sağlamıştır. Bu durum, Osmanlı toplumunun bütünlük içinde hareket etmesini kolaylaştırarak erdemli bireylerden oluşan bir cemiyet hayatının ortaya çıkmasına imkan tanımıştır.⁴³⁵

Osmanlı'nın fetret devri sonrasında siyasî birliğin yeniden tesis edilmeye çalışıldığı bir dönemde Anadolu topraklarında halk için manevî bir güç kaynağı olan Hacı Bayram, "halka hizmetin Hakk'a hizmet olduğu" ilkesiyle insanları irşad etmiştir. O, insanların kendilerini toplumdan tecrit etmelerini doğru bulmamış, müridlerine "Sanatla meşgul ol, git çalış, kazan, ye, yedir, alının teri ile geçimini temin et, kimseye avuç açma!" diyerek herkesin yetenekleri doğrultusunda bir meslek sahibi olması gerektiğini öğütlemiştir.⁴³⁶ Bu öğretileriyle Hacı Bayram Velî, sadece manevî bir önder olmakla kalmamış, toplumun kalkınmasına ve refahına da katkıda bulunmuştur.

Hacı Bayram, manevî eğitimde sohbet yöntemini ön plana çıkarmıştır. Doğrudan iletişim imkânı sunan sohbet, geniş kitlelere hitap etme ve insandaki manevî duyguları açığa çıkarma açısından etkili bir araçtır. Bu yöntemi kullanarak sadece müridlerini eğitmekle kalmayıp, halka açık alanlarda düzenlediği ilim meclisleriyle toplumun ıslahını önclemiştir. Sohbetler vasıtasıyla tasavvufî ilkeleri ve ahlâkî değerleri halka aktarmış, sevgi, hoşgörü ve birlik gibi mesajlar vererek toplumda manevî bir uyanışın gerçekleşmesine öncülük etmiştir. Hacı Bayram'ın sohbetleri, sade ve anlaşılır dili, günlük hayattan örnekler vermesi ve samimi tavrıyla halk tarafından büyük ilgi görmüştür. Sohbetlerinde şiir ve ilâhî gibi sanat dallarını da kullanarak manevî mesajlarını daha etkili bir şekilde iletmeyi başarmıştır.⁴³⁷ Bunun yanı sıra Sünnî esaslara dayanan Bayramiye tarikatını kurarak devlet erkânının dikkatini çekmiş, özellikle II. Murad'ın saygı ve sevgisini kazanmıştır. II. Murad, ona olan saygı ve sevgisini göstermek amacıyla tarikatın maddî ihtiyaçlarını karşılamak üzere birtakım vakıflar kurdurmuştur.⁴³⁸ Ayrıca devlet içinde sağladığı siyasî istikrar sebebiyle II. Murad, kendisine vezirlik makamını teklif etmiş ancak o bu teklifi kabul etmemiştir.⁴³⁹ Kanaatimizce bu durum, bir sûfinin hem halk hem de devlet nezdinde elde ettiği statünün büyüklüğünü göstermek açısından son derece dikkate şayandır.

Genellikle faaliyetlerini Ankara'da sürdüren Hacı Bayram, zengin ve fakir arasındaki

Uluslararası Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu, ed. Vahit Göktaş - Harun Alkan (Ankara, 2020), 148.

⁴³⁵ Baz, "Tasavvufun Tesir Halkası", 346.

⁴³⁶ Çetinoğlu, *Müderres ve Mutasavvıf Hacı Bayram-ı Velî*, 162.

⁴³⁷ Ramazan Muslu, *Anadolu'da Tasavvuf Yolları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 147.

⁴³⁸ Baz, "Tasavvufun Tesir Halkası", 348.

⁴³⁹ Kızıler, "Osmanlılarda ilk yerel manevi oluşum", 78.

uçurumu kapatarak toplumda birlik ve beraberliği sağlamaya çalışmıştır. Esnaftan topladığı zekât, sadaka ve yardımları ihtiyaç sahiplerine ulaştırarak maddî yönden de halka destek olmuştur. Tarikatını bir nevi Ahîlik teşkilatı gibi örgütleyerek tasavvuf ile sosyal hayatı birbirine bağlayan öncü bir rol üstlenmiştir.⁴⁴⁰ Bu sayede sadece manevî bir rehber değil, aynı zamanda toplumda barış ve refahın da simgesi haline gelmiştir.

Yazılı eser bırakmayan Hacı Bayram Velî, tasavvufî terbiyenin önemini vurgulayarak insan yetiştirmeye ve toplumu ıslah etmeye odaklanan bir ahlâkçı şahsiyet olarak tanınmıştır. Ona göre insan, ruhuyla ölümsüz olan bir varlıktır ve ruhunun gerçek özgürlüğe kavuşması ancak tasavvufî terbiye ile mümkündür. Bu terbiye süreci boyunca eğitilen insan, bireysellikten sıyrılarak toplum bilinciyle hareket etmeye başlar ve ümmetçi bir bakış açısı kazanır. Bu sayede hem bireysel hem de toplumsal düzeyde bir ahlâkî dönüşüm gerçekleşir.⁴⁴¹

Netice itibariyle Anadolu'nun en büyük sûfîlerinden biri olarak kabul edilen Hacı Bayram, günümüzde dahi insanların gönül dünyalarında etkisini sürdürmektedir. M. Ali Aynî, onun bu etkisini şu sözleriyle özetlemiştir: “Ey koca Türk evliyası! Sana rahmet olsun. Medeniyet sahasında yükselmek ve ilerlemek için bize, faydası meşru, semeresi emin, memleket tabiatının genel şartlarına muvafık, nasıl feyyâz bir yol göstermişsin.”⁴⁴² Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere Hacı Bayram, sadece manevî bir rehber değil aynı zamanda toplumun kalkınması ve ilerlemesi için de önemli bir rol modelidir. Gösterdiği yol meşru ve emin bir yol olup, Anadolu'nun genel şartlarına uygundur. Hacı Bayram'ın bu yönü, onu sadece kendi dönemi için değil günümüz için de önemli bir figür haline getirmiştir. O, tasavvufî fikirleriyle yediden yetmiş her yaştan insanı terbiye etmeye çalışan ve yaşadığı olumsuz siyasî gelişmelere rağmen halka maddî ve manevî destekte bulunan bir sûfî olmuştur. Sosyal hayatta halk arasında oluşturduğu dengeyle birlik ve beraberliği pekiştirmiş, tasavvufî hayat tarzını öncelikle kendi hayatında uygulayarak topluma örnek olmuştur. Bütün bunlar onun, Türk-İslâm medeniyetinin mimarlarından biri olduğunun açık göstergeleridir.

⁴⁴⁰ Çetinoğlu, *Müderris ve Mutasavvıf Hacı Bayram-ı Velî*, 168-169.

⁴⁴¹ Çakmak İgalçı, “Hacı Bayram-I Velî'nin Tasavvuf Anlayışının Fert, Toplum, Ümmet Açısından İncelenmesi”, 146.

⁴⁴² Mehmet İbrahim Bozkurt, “XV. Asır Padişah-Sufî İlişkileri”, *Osmanlı Devleti'nde Padişah-Sûfî İlişkileri*, ed. Ömer Yılmaz (Ankara: Akçağ Yayınları, 2019), 121.

4.3.1.4. Akşemseddin (ö. 863/1459)

Akşemseddin, Fatih Sultan Mehmed'in hocası ve Hacı Bayram-ı Velî'nin müridi olarak tanınmaktadır. Saçı, sakalı, yüzü ve elbiselerinin beyaz olmasından dolayı kendisine "Akşeyh" ve "Akşemseddin" lakaplarının verildiği rivayet edilmektedir.⁴⁴³ Riyazet ehli olan sûfî, küçük yaşlarda Kur'ân-ı Kerim'i ezberleyerek şer'î ilimleri tahsil etmiş, bu sayede Osmancık Medresesi'nde müderrislik makamına gelmiştir.⁴⁴⁴ Bunun yanında manevî ilimlere de yönelen Akşemseddin, bir süre mürşid arayışının ardından Hacı Bayram-ı Velî'ye intisap etmiştir.⁴⁴⁵ Hacı Bayram'ın manevî terbiyesinde yetişip icazet aldıktan sonra irşadî faaliyetlere başlayan Akşemseddin, Beypazarı, İskilip-Evlek ve Göynük'e gitmiş, buralarda cami ve değirmen inşa ettirmiştir.⁴⁴⁶ Onun cami yanında bir değirmen inşa ettirmesi gündelik yaşamın dışında kalmama iradesini göstermekle⁴⁴⁷ beraber zâhir ile batının dengeli yürütülmesi gerektiğini; tasavvuf yolunun, tembellik değil gayret ve çalışkanlık yolu olduğunu vurgulamaktadır. Akşemseddin, irşadî faaliyetlerini yürütürken bireyi hayatın merkezine koymuş; insanı kişisel, sosyal ve ahlâkî açıdan üç farklı boyutta değerlendirmiştir. Ona göre insanın maddî, içtimâî ve ruhî ihtiyaçlarını ifade eden bu üç boyutun her birini dengeli bir şekilde geliştirmesi ve tamamlaması gerekmektedir. Akşemseddin bu dengenin sağlanmasında sûfilerin rolünün büyük olduğunu düşünmüş, kendisi de şariat ve tasavvufu sentezleyerek Fatih Sultan Mehmed başta olmak üzere, pek çok kişiye hakikat bilincini aşılamıştır.⁴⁴⁸ Ona göre insan Allah'a ancak ilahî aşkla ulaşabilmektedir. Bu sebeple kişinin, kalbini sadece Rabb'ine yönlendirmesi ve dünyaya değer vermemesi gerekmektedir. Zira tasavvuf, yalnızca teorik bilgiden ibaret olmayıp aynı zamanda bir yaşam biçimidir. Gerçek sûfî, nefsinin Allah'ın iradesinde yok ederek fenâdan sonra ulaşılan bir bekâ ile yani aşk-ı ilâhî ile yeniden dünyaya dönen kişidir. Toplumlar, nefislerini söz konusu fenâ (nefsanî iradeleri yok etme bilinci) ile terbiye ederek cemiyetin arasına katılan sûfiler vasıtasıyla kazançlı hale gelmişlerdir.⁴⁴⁹

Cemiyetin ıslahı, fertlerin terbiye edilmesiyle mümkün olacak bir hadisedir. Bu nedenle İslâm dini, insanın terbiye olması hususunda fert ve cemiyet arasında bir bağ tesis etmiştir. Bu

⁴⁴³ Bozkurt, "XV. Asır Padişah-Sufî İlişkileri", 127.

⁴⁴⁴ Orhan F. Köprülü - Mustafa İsmet Uzun, "Akşemseddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/300.

⁴⁴⁵ Bozkurt, "XV. Asır Padişah-Sufî İlişkileri", 128.

⁴⁴⁶ Muhammed Ali Yıldız, *Akşemseddin'de Allah, Kâinat ve İnsan* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2016), 30-31.

⁴⁴⁷ Mehmet Yavuz, "İstanbul'un Fethi ve Akşemseddin", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/26 (2017), 197.

⁴⁴⁸ İlyas Pür, "Akşemseddin'in Dindarlık ve İnsan Anlayışı", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 11/31 (2022), 142.

⁴⁴⁹ İsmet Binark, *Gönül Dünyamızı Aydınlatanlar* (İstanbul: Nefes Yayınları, 2012), 271.

bağ eğitilmiş bir bireyin, toplumun ahlâkî seviyesinin yükseltilmesine zemin oluşturmasını sağlar. Çünkü eğitilmiş bir birey manevî değerlerin farkındadır ve bunların hayata yansıtılması için çalışır. Bu anlayışla hareket eden Akşemseddin, bireyin terbiyesinin toplumun ahlâk seviyesi üzerinde belirleyici rolü olduğunu düşünen sûfilerdendir. Nitekim bireyler bir araya gelerek sosyal bir topluluk oluştururlar ve ortak hedef doğrultusunda bir devlet çatısı altında birleşirler. Bu oluşumun tesisindeki en önemli etken manevî değerlerin gücüdür. Birlikte yaşayan bireyler arasındaki bağ ne kadar güçlü olursa toplum da o denli sağlıklı olacaktır. Bütün bunlar sûfilerin manevî usûllerle gerçekleştirdiği ahlâkî ıslahatın, cemiyetin sağlam temeller üzerine inşa edilmesinde ciddi oranda katkı sağladığını ortaya koymaktadır.⁴⁵⁰

Osmanlı'nın yükselme devrinde yaşayan Akşemseddin, toplumun inşasında aktif rol oynamış bir sûfi olarak İstanbul'un fethinin manevî komutanıdır. O, şeyhi Hacı Bayram Velî vasıtasıyla şehzâde Fatih'le tanışarak onunla yakın bir dostluk kurmuştur. Bu dostluk onu, ileride İstanbul'un fethini gerçekleştirecek küçük şehzadenin manevî terbiyesinde büyük bir rol oynamasına sebep olmuştur. Nitekim söz konusu fethin gerçekleşmesinde onun, Fatih'i ve ordusunu cesaretlendirmesinin önemli bir payının olduğu belirtilmektedir.⁴⁵¹ Emir Hüseyin Enîsî'nin (ö.1503) *Menakib-i Akşemseddin* isimli eserinde geçen bilgilere göre Akşemseddin'in fetih öncesinde gerçekleştirdiği dinî teşvik ve cesaretlendirme, fethin gerçekleşmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır. Zira Fatih'in fetih öncesi gerçekleştirdiği bir toplantıda Akşemseddin, beyan edilen bazı olumsuz fikirlere rağmen Fatih'e olan inancını dile getirerek onu destekleyen tarafta yer almıştır.⁴⁵² Aynı zamanda kuşatma esnasında düşman gemilerinin Osmanlı donanmasını mağlup ederek Haliç'e girmesi, fethin başarısız olacağına dair bir kaygı ortamı oluşturmuştur. Hatta ulema ve yönetici sınıfının ileri gelenlerinin, bir sûfinin sözüyle onca askerin helak olduğu ve artık fethin gerçekleşmesinin imkansızlaştığı yönündeki değerlendirmelerine karşın Akşemseddin, morali bozulmuş ve umutsuzluğa kapılmış halde bulunan Fatih'e yazdığı mektupla onun fethine olan inancını tazeleyerek İstanbul'un fethini kolaylaştırmıştır.⁴⁵³

Devletin kutlu zafer elde etmesinde tesiri bu denli etkili olan bir sûfinin varlığı, yalnızca toplum ıslahında değil, İslâm Medeniyetin inşasında da etkili olmuştur. Bu nedenle feyiz ve ilmiyle devlete manevî güç kazandıran Akşemseddin'in, Osmanlı Devleti'nin asırlar sürece

⁴⁵⁰ Ayşe Yücel Çetin, "İrfan, İnsan ve Toplumsal Değerler Bağlamında Akşemseddin", *Türk Dünyası Bilgeleri Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*, ed. Ejder Okumuş (Eskişehir: Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı Yayınları, 2014), 2/311-314.

⁴⁵¹ Binark, *Gönül Dünyamızı Aydınlatanlar*, 269.

⁴⁵² Yavuz, "İstanbul'un Fethi ve Akşemseddin", 193.

⁴⁵³ Yavuz, "İstanbul'un Fethi ve Akşemseddin", 192-196.

hâkimiyetinin mimarlarından biri olduğunu söylemek yanlış olmaz. Fatih'in, fethiden sonra "Bendeki bu ferahlamış halin sebebi yalnızca bu fethiden değildir. Akşemseddin gibi bir azizin benim zamanımda olduğuna sevinirim." şeklinde ifadesi bu gerçeği açıkça ifade etmektedir.⁴⁵⁴

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin siyasî tarihinde en önemli olaylardan biri olan İstanbul'un fethi, manevî yönden bir sûfinin önderliğinde gerçekleşmiştir. Fatih'in hocası olan Akşemseddin, onun hem askerî hem de manevî yönden yetişmesine katkı sağlamıştır. Fatih'e askerî strateji ve taktiklerin yanı sıra İslâmî ilimleri de öğreten Akşemseddin, onu hem güçlü bir hükümdar hem de erdemli bir insan olarak yetiştirmiş; böylece Fatih'in İstanbul'u fethederek tarihin seyrini değiştirmesine⁴⁵⁵ vesile olmuş, dolayısıyla da fethin ve Osmanlı medeniyetinin manevî mimarları arasında yerini almıştır.

4.3.1.5. Aziz Mahmud Hüdâyî (ö. 1038/1628)

Osmanlı döneminde yaşayıp namı tüm Anadolu'yu saran sûfilerden bir diğeri Aziz Mahmud Hüdâyî'dir. Asıl ismi Mahmud olan sûfi, "Aziz" ismini hayatı hakkında eser yazan müellifler ve müridlerinden; "Hüdâyî" ismini ise şeyhi Muhyiddin Üftâde'den (ö. 988/1580) almıştır.⁴⁵⁶ Genç yaşında şer'î ilimleri tahsil etmiş, Nazırzâde Ramazan Efendi aracılığıyla tasavvufa tanışmıştır. Hocası Nazırzâde Ramazan Efendi ile birlikte ilmî seyahatler yaparak manevî eğitimini ilerleten Hüdâyî, hocasının vefatının ardından Bursa kadı nâibi olmuştur.⁴⁵⁷ Bu vefat sonrası büyük bir üzüntüye kapılan sûfi, resmi vazifelerini terk ederek Şeyh Muhyiddin Üftâde'ye intisap etmiştir.⁴⁵⁸ Bursa kadı nâibi iken makamından vazgeçip benliğini hiçe sayarak bir şeyhe bende olması halk ve devlet nezdinde büyük yankı uyandırmıştır. Üsküdar'da kurduğu dergâhında bir taraftan müridlerini terbiye ederken bir taraftan da yürüttüğü irşadî faaliyetleriyle toplumu ıslah etmeye gayret etmiştir. Padişahlar tarafından saygı duyulan bir şahsiyet haline gelen Hüdâyî; III. Murad (1574-1595), III. Mehmed (1595-1603), I. Ahmed, II. Osman (1618-1622) ve IV. Murad'a (1623-1640) öğütlerde bulunmuştur.⁴⁵⁹

Hüdâyî, şeyhi Üftâde'nin yanında çok sıkı bir nefis terbiyesi geçirerek kısa zamanda

⁴⁵⁴ Yıldız, *Akşemseddin'de Allah, Kâinat ve İnsan*, 34.

⁴⁵⁵ Yavuz, "İstanbul'un Fethi ve Akşemseddin", 197-198.

⁴⁵⁶ Mustafa Salim Güven, "Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Mektupları Üzerine Bir Değerlendirme", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2012), 110.

⁴⁵⁷ Hasan Kâmil Yılmaz, "Aziz Mahmud Hüdâyî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/338.

⁴⁵⁸ Binark, *Gönül Dünyamızı Aydınlatanlar*, 382.

⁴⁵⁹ Özdemir Akbaş, "XVII. Asır Padişah-Sûfi İlişkileri", *Osmanlı Devleti'nde Padişah-Sûfi İlişkileri*, ed. Ömer Yılmaz (Ankara: Akçağ Yayınları, 2019), 238.

icazet alacak konuma yükselmiştir. Öncelikle Sivrihisar'a gitmiş, daha sonra Rumeli'ne geçmiştir. Kendisinin Rumeli'de yürüttüğü irşad faaliyetleri *Menâkıb-ı Hüdâyî* isimli bir risalede şu dizelerle anlatılmaktadır:

“Çünkü bildin bu tarihin hâlini / Dinle şerh idem hakikat hâlini

Çün e'izze bize hizmet eyledi / Rumeli'ne seyre davet eyledi

*Zağra eskisi'ne hem bulduk vusul / Ol vilayetler bizi kıldı kabul.*⁴⁶⁰

Halktan padişahlara kadar geniş bir tesir alanı oluşturan Hüdâyî için Evliya Çelebi yedi padişahın Hüdâyî'nin elini öptüğünü, yüz yetmiş bin müridi olduğunu bildirmektedir. Hüdâyî, her kesimden insanın geldiği dergâhında Allah'ı zikrederek insanları Hakk'ın yoluna davet etmiş, Anadolu ve Balkanlar'da dinî-tasavvufî hayat üzerinde derin izler bırakmış⁴⁶¹ ve nihayet Halvetiyye ve Bayramiyye tarikatlarının özelliklerini birleştiren Celvetiyye adlı tarikatın ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Kur'ân ve Sünnet'e bağlılığı esas alan Celvetiyye, İstanbul başta olmak üzere Hüdâyî'nin halifeleri sayesinde İstanbul, İzmir, Balıkesir Orta Anadolu ve Balkanlar'da yaygınlık göstererek birçok insanın irşadına vesile olmuştur.⁴⁶²

Osmanlı padişahlarından Sultan I. Ahmed, gördüğü bir rüya üzerine Hüdâyî'nin müridi olmuştur. Bu intisap tasavvuf-devlet bütünleşmesini meydana getirmiştir. I. Ahmed, şeyhine olan sevgi ve saygısını şu beyit ile dile getirmiştir:

“Varımı ben Hakk'a verdim, gayrı varım kalmadı / Cümlesinden el çekip pes dü cihânım

Çünkü Habibullah'a erişti çekti beni kendine / Açtı gönlüm gözünü, gayrı gümânım kalmadı

Evliyânın himmeti, yaktı beni kül / Safıyyım, buldum safây-ı dü cihânım kalmadı.

*Ahmedî der, “Ya İlahî sana şükürüm çok durur / Hamdülillâh aşk-ı Hak'tan gayrı varım kalmadı.”*⁴⁶³

Şeyhe tâbi olmanın büyük bir nimet olduğunu dile getiren I. Ahmed, hükümranlılığı süresinde devleti de bir velinin rehberliğinde yönetmiştir. Rivayete göre I. Ahmed, şeyhi Hüdâyî'ye şu şekilde bir soru yöneltmiştir: “Efendim, Abdülkadir Geylânî hazretlerinin kıyamet gününde müntesiplerinden pek çok günahkâra şefaate edeceği rivayeti var. Bu konuda ne buyurursunuz?” Bu rivayetin doğruluğunu tasdik eden Hüdâyî, kıyamete kadar kendisini sevenlerin, kabrini ziyaret edenlerin ve ömründe bir kere türbesinin önünden geçerken Fatiha okuyanların kendisinin müridi sayılmaları ve müridlerinin denizde boğulma, âhir ömürlerinde

⁴⁶⁰ Hasan Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 29-30.

⁴⁶¹ Yılmaz, “Aziz Mahmud Hüdâyî”, 4/339.

⁴⁶² Hasan Kâmil Yılmaz, “Celvetiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/274.

⁴⁶³ Akbaş, “XVII. Asır Padişah-Sufî İlişkileri”, 240.

fakir düşme ve imansız ölme gibi musibetlere uğramamaları yönünde dua etmiştir.⁴⁶⁴ Hüdâyî'nin ümmet-i Muhammed'e olan merhametini gözler önüne seren bu dua, aynı zamanda tasavvuf yolunda ilerleyenlerin, şeyhlerinin himayesine ve şefaatine sığınabileceklerine dair bir umut ve güven kaynağı olarak yorumlanabilir. Ayrıca bu inanç, velilerin manevî makamlarının ve Allah katındaki değerlerinin bir göstergesi olarak da görülebilir.

Hikmet ve irfanıyla onlarca gönüle Allah'ın sevgisini aşılayan Aziz Mahmud, tasavvufi yaşam tarzıyla yaşadığı topluma ışık tutmuştur. Kurduğu tekke ve yetiştirdiği talebeleri vasıtasıyla vefatından sonra da irşad vazifesini sürdürmüştür. Halkla bütünleşerek dertlerine ortak olmuş, onlara maddî ve manevî açıdan destek olmuştur. Onun tasavvufi anlayışı, Allah'a yakınlaşmayı ve manevî olgunlaşmayı amaçlarken aynı zamanda topluma faydalı olmayı ve ahlâkî değerlerin yayılmasını da öncelemektedir. Sahip olduğu dünyevî makamını terk ederek tasavvuf yoluna giren Hüdâyî, bu tercihiyle bir taraftan dünyanın geçiciliğine vurgu yaparken diğer taraftan da insanların gaflet uykusundan uyanıp uhrevî hayata hazırlanmalarına sebep olmuş; dolayısıyla da toplumun ıslahına katkıda bulunmuştur.

⁴⁶⁴ Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî*, 51.

SONUÇ

Resûlullah'tan (s.a.v.) sonra halifelik makamının boş kalması ve yerine birinin tayin edilmesi zorunluluğu, Müslümanlar arasında fikir ayrılıklarının başlamasına sebep olmuştur. Hz. Ebûbekir (r.a.), Hz. Ömer (r.a.) ve Hz. Osman'a (r.a.) kadar olan süreçte ufak çaplı sorunlar ortaya çıksa da İslâm toplumunda genel anlamda birlik ve beraberlikten hâkim olmuştur. Ancak Hz. Ali'nin (r.a.) hilafetine gelindiğinde yaşanan Tahkîm hadisesi neticesinde Hz. Muâviye'nin (r.a.) halife olmasıyla birlikte Müslümanlar arasında ciddi ayrışmalar yaşanmaya başlamıştır.

Bu çalışmada zâhid ve sûfilerin İslâm medeniyetinin inşası ve toplumun ıslahındaki tesirleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Birinci bölümde, Emevîler Devleti merkeze alınarak ilk dönem zâhidlerinin toplumun inşa ve ıslahı hususundaki tesirleri incelenmiştir. Hz. Muâviye'nin Emevîler devletini kurması İslâm tarihinde önemli kırılma noktalarından birini teşkil etmektedir. Zira Emevîler, gerçekleştirdikleri fetihlerle birlikte sınırlarını genişleterek İslâm dininin yayılmasını sağlamışlar ve farklı kültürlerle etkileşime girmişlerdir. Kazandıkları siyasî başarılar neticesinde toplumsal refah seviyesini yükseltmiş, yaşanan gelişmeler insanların dine olan bağlılıklarının zayıflamasına sebebiyet vermiştir. Bu gelişmeler akabinde Sahâbe ve tâbiîn neslinden olan ilk dönem zâhidleri, Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde yaşanan manevî atmosferin yeniden yaşanabilmesini amaçlamıştır. Özellikle Hasan-ı Basrî'nin ortaya koyduğu korku ve hüzn temelli zühd ekolü çerçevesinde cemiyetin ıslahına yönelik çözüm önerileri gündeme gelmeye başlamıştır. Basrî, sahâbelerle sonraki nesli kıyaslayarak toplumun durumunun kötüye gittiğini, Asr-ı saâdet'teki ortamın yeniden tesis edilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Mâlik b. Dînar, Abdülvâhid b. Zeyd ve Süfyân es-Sevrî gibi zâhidler, zühdü öne çıkararak toplumu ıslah etme konusunda gayret gösteren örnek şahsiyetler olmuşlar; Müslümanların, öz değerlerine geri dönmelerine ve İslâm'a yakışır bir toplumun inşasına katkıda bulunmuşlardır. Bu katkı, zühd ile başlayan toplum ıslahı hareketinin, sonraki nesillerde tasavvufa evrilerek büyük bir terbiye sisteminin oluşmasını sağlamıştır. Söz konusu terbiye sistemi, asırlardır süregelen İslâm medeniyetinin inşasında güçlü bir etken olmuştur.

İkinci bölümde Emevîler devletinin yıkılmasının ardından hilafeti devralan Abbâsîler devleti bünyesinde sûfî etkisi ele alınmıştır. Siyasî ve toplumsal yapısı incelendiğinde; Abbâsîler'in, Emevîler'den farklı olarak ümmetçi politika benimsedikleri görülür. Bununla beraber her devlet içerisinde yaşanan birtakım sorunlar Abbâsî iktidarı süresince de yaşanmıştır. Bu sorunların giderilmesi konusunda halife Nasr, Ahîliğin temeli sayılan fütüvvet anlayışından istifade etmiştir. Zira halife, bozulan devlet otoritesinin yeniden tesisi ve

toplumsal huzurun sağlanmasında fütüvvetin etkin rol oynayacağını düşünmüş ve fütüvvet müessesesini, devlete bağlı resmî bir kurum haline getirmiştir. Bunun yanı sıra bu dönemde İbrahim b. Edhem, Cüneyd-i Bağdâdî, Bâyezîd-i Bistâmî, Serî es-Sakatî ve Hâris-i Muhâsibi gibi pek çok zâhid ve sûfî önderliğinde tasavvuf, sistemli bir ilim dalı haline gelmeye başlamış; bu çerçevede nefis terbiyesinin usul ve esasları tespit edilip uygulanmıştır. Söz konusu sûfiler, görüşleri, müridlerine yönelik eğitimleri, yaşam tarzları ve kurdukları sohbet meclisleriyle toplum üzerinde büyük tesirler bırakarak bir ıslah faaliyeti yürütmüşlerdir. Öte yandan bir taraftan gördükleri yanlışları düzeltme konusunda siyasî otoriteyi korkusuzca uyararak bir taraftan da halka, hakikatin her şeyden üstün tutulması gerektiği şuurunu kazandırarak toplumu ıslah etmeye gayret etmişlerdir.

Üçüncü bölümde İslâm tarihinde önemli yere sahip devletlerden birisi olan Selçuklular bağlamında sûfiler incelenmiştir. Selçuklu devletinin siyasî başarılarının yanında Ehl-i Sünnet inancını benimsemesi, bu devleti tarih sahnesinde ön plana çıkarmıştır. Özellikle tasavvufun, müstakil bir ilim haline gelmesi ve kurumsallaşarak büyük tarikatların tesis edilmesi bu dönemlerde gerçekleşmiştir. Ahilik teşkilatının kurulması ile birlikte sosyal hayatın her alanına nüfuz etme imkânına ulaşan sûfiler, tekke ve tarikatlar aracılığıyla çok yönlü bir ıslah faaliyeti yürütmüşlerdir. Özellikle Selçuklu hâkimiyeti döneminde başta Anadolu toprakları olmak üzere dünyanın çoğu bölgesine yerleşen sûfiler tasavvufun gelişip büyümesinde etkin rol oynamışlardır. Selçuklu sultanlarının önderliğinde birçok bölgeye tekke ve zaviyeler kurulmuş, kurulan bu tekkeler oldukça işlevsel olmuş ve toplumsal yapının her noktasına tesirde bulunmuştur. Bu dönemde özellikle Kuşeyrî ve Gazâlî'nin sünnî tasavvuf düşüncesine olan katkılarıyla topluma, doğru bir tasavvufî hayat tarzı sunulmuş, Abdülkâdir-i Geylânî başta olmak üzere pek çok mürşid-i kâmil, tarikatlar kurarak halkı irşad etmiştir. Bunun yanı sıra Mevlânâ ve Yûnus Emre gibi Allah aşkını merkeze alan coşkun tabiatlı sûfilerin sergiledikleri din, dil ve ırk gözetmeyen kucaklayıcı tasavvuf anlayışı, İslâm medeniyetinin inşasına ve toplumun ıslahına önemli katkılar sağlamıştır.

Tezin son bölümünde ise İslâm devletleri arasındaki en güçlü siyasî tarihe sahip olan Osmanlı Devlet'inde yaşayan sûfilerin toplum üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir. Bu dönemde Selçuklular devrinde kurulan ana tarikatlar ve ortaya çıkan yeni tarikatlar tesir halkalarını daha da genişleterek çok yönlü bir ıslah faaliyeti yürütmüşlerdir. Osmanlı'nın kuruluş sürecine bakıldığında din ile siyasetin yakın bir temas içinde olduğunu görmek mümkündür. Osman Bey'in medrese ile tekkeyi bir arada yaptırması, dinî ve idarî konularda sık sık Şeyh Edebâli'nin fikirlerine danışması devletin, dinî temeller üzerine inşa edilmesine

zemin hazırlamıştır. Bu durum sûfilerin, Osmanlı İslâm medeniyetinin inşasındaki etkisini tespit etmek açısından oldukça önemlidir. Bunun yanı sıra siyasetle yakın temas içerisinde bulunan Emîr Sultan, müridleriyle savaflara katılarak devlete maddî ve manevî destek sağlamıştır. Hacı Bayrâm-ı Velî, Anadolu’da manevî bir güç olarak insanları irşad etmiştir. Akşemseddin, İstanbul’un fethinde feyzi ve ilmiyle devlete güç katarak Osmanlı Devleti’nin asırlar sürececek hâkimiyetinin mimarlarından biri olmuştur. Aziz Mahmud Hüdâyî ise tekkesi ve öğrencileri aracılığıyla insanları irşad etmeye devam etmiş, halkla bütünleşerek onlara destek olmuştur.

Bütün bunlardan sonra denilebilir ki, İslâm medeniyetinin inşası tek bir kaynaktan değil, birçok farklı damardan ilham alınarak gerçekleşmiştir. Bu damarlardan biri de hiç şüphesiz tasavvuftur. Sûfiler asırlar boyunca kurdukları irfan mektepleriyle toplumu ahlâkî yozlaşmadan koruma gayreti içerisinde olmuşlar böylece Kur’ân ve Sünnet’ten taviz vermeden, İslâm’ın ana gayesinden uzaklaşmadan bir medeniyetin inşasına katkıda bulunmuşlardır. Bu katkı, İslâm medeniyetinin zenginliğini ve çeşitliliğini gösteren önemli bir örnektir. Tasavvufun rolü sadece ahlâkî ve manevî alanla sınırlı kalmayarak, siyasî ve sosyal alanlarda da kendini göstermiştir. Bu nedenle sûfilerin medeniyet inşasındaki rolünü anlamak için, sadece kurdukları irfan mekteplerine ve ahlâkî öğretilerine değil, aynı zamanda siyasî ve sosyal alandaki faaliyetlerine de bakmak gerekmektedir. Zira sûfiler, sadece zikir ve murakabe ile meşgul olan münzevî dindarlar değil, aynı zamanda toplumun her alanında aktif rol alan ve medeniyetin gelişmesine katkıda bulunan rol modelleri olmuşlardır. Tarih boyunca sûfilerin insan yetiştirmeye ve toplumu ıslah etmeye yönelik çabaları, tasavvufun sadece bireysel bir kurtuluş yolu olmadığını, aynı zamanda toplumu da etkileyen bir güce sahip olduğunu göstermektedir. Tasavvufi terbiye ile eğitilen insanlar toplumda barış, sevgi ve hoşgörünün yayılmasına katkıda bulunarak, daha adil ve merhametli bir dünyanın inşa edilmesine yardımcı olmuşlardır. Sonuç olarak tasavvuf, İslâm medeniyetinin inşasında hayati bir rol oynamıştır. Kanaatimizce bu rolün anlaşılması medeniyet tarihimizi daha kapsamlı bakış açısıyla değerlendirmeye yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdülkadir Geylânî. *Fütuhu'l Gayb*. çev. İlyas Aslan - Derya Çakır. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2018.
- Abdülkadir Geylânî. *Geylânî Külliyyatı*. çev. Dilaver Gürer vd. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2014.
- Âbidî, Salah Hüseyin. *el-Melabisü'l-arabiyye*. Bağdat, 1980.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. çev. Şuayb el-Arnaût - Adil Murşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1995.
- Aka, İsmail vd. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. ed. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Çağ Yayınları, 1993.
- Akbaş, Özdemir. "XVII. Asır Padişah-Sufi İlişkileri". *Osmanlı Devleti'nde Padişah-Sûfî İlişkileri*. ed. Ömer Yılmaz. Ankara: Akçağ Yayınları, 2019.
- Akkuş, Süleyman. *Kuşeyri'nin hayatı, eserleri ve kelami görüşleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1997.
- Aksoy, Aysel. "13. ve 14. Yüzyılda Anadolu'da Ahilik Teşkilatı, Etkisi ve Siyaseti". *Medeniyet ve Toplum Dergisi* 2/1 (2018).
- Aksu, Ali. "Emeviler Döneminde Sosyal Tabakalar". *İstem* 4/8 (2006).
- Akşeker, Ümmügülüm. *Christopher Hill'in Tarihçiliği ve Siyasal İktisadi Eleştiri Zemini Olarak Din: 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumuna Dair Bir Aşağıdan Tarih İncelemesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Alan, Furkan. *Abbasi Devleti Döneminde İslam Siyaset Teorisi: Geleneksel Toplum, Müslümanlar ve Halife (VIII.-XIII. Yüzyıl)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Algül, Hüseyin - Azamat, Nihat. "Emîr Sultan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Alptekin, Coşkun. "Büyük Selçuklular". *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- Alptekin, Coşkun. "Türkiye Selçukluları". *Doğuştan Günümüze Kadar İslâm Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- Alşan, Mehmed Hakan. *Horasan Erenleri*. İstanbul: Kurtuba Kitap, 2012.

- Altunkaya, Mevhibe. “Geniş Sahada Etkin Tarikatlar ve Temsilcileri”. *Tasavvuf*. ed. Güldane Gündüzöz - Hamdi Kızıler. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2. Basım, 2022.
- Aslan, Halide. “Selçuklular”. *İslam Tarihi*. ed. Eyüp Baş. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Âşıkpaşazâde. *Âşıkpaşazâde Osmanogulları'nın Tarihi*. çev. Kemal Yavuz - M. A. Yekta Saraç. İstanbul: K Kitaplığı, 2003.
- Attar, Ferîdüddîn. *Tezkiretü'l-evliya*. çev. Süleyman Uludağ. Bursa: İlim ve Kültür Yayınları, 1984.
- Aycil, Serkan. “Yunus Emre Kimdir? Bizim Yunus'un Sevgi ve Hoşgörü Anlayışının Posta Pulları Üzerinden Değerlendirilmesi”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/Yunus Emre ve Türkçe Özel Sayısı (Kasım 2021).
- Aydın, Kenan. “Selçuklu ve Osmanlı'da Sosyoekonomik Kalkınma Modeli Olarak: Ahilik”. *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi* 6/12 (2020).
- Aydın, Mustafa. *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenışı*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1992.
- Aykul, Abdulmuid. *Süfyân-ı Sevrî ve Ceza Hukukuna ilişkin Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Aynî, Mehmet Ali. *İslâm'ın Büyük Velisi Abdülkadir Geylânî*. çev. Tahir Yücel. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016.
- Aynî, Mehmet Ali. *Tasavvuf Tarihi*. çev. Hüseyin Rahmi Yananlı. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.
- Aytekin, Ebubekir. *Tarihten Günümüze Fütüvvet ve Ahilik*. Kayıhan yayınları, 2018.
- Azamat, Nihat. “Hacı Bayrâm-ı Velî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 14. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu bağdâd ev medîneti's-selâm*. thk. Beşşar Avvad Ma'rûf. Beyrut: Daru'l-garbi'l-islâmî, 2001.
- Bardakçı, Mehmet Necmettin. *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005.
- Başer, Hacı Bayram. “Teşekkül Döneminde Tasavvuf”. *İslam Düşünce Atlası*. ed. İbrahim Halil Üçer. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Bayraktar, Sami. *Cüneyd-i Bağdâdî, Hayatı, Eserleri ve Tasavvufi Görüşleri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2021.
- Bayraktar, Levent. “Ahilik ve Ahlak”. *II. Ahi Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırmaları*

- Sempozyumu*. ed. M. Fatih Köksal. Ankara, 2006.
- Bayraktar, Levent. “Yûnus Emre Düşüncesinde Medeniyet Değerleri”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*.
- Baz, İbrahim. “Tasavvufun Tesir Halkası”. *Tasavvuf*. ed. Kadir Özköse. Ankara: Grafiker Yayınları, 3. Basım, 2015.
- Beydilli, Kemal. “Osmanlılar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Binark, İsmet. *Gönül Dünyamızı Aydınlatanlar*. İstanbul: Nefes Yayınları, 2012.
- Bolat, Ali. “Tasavvufun Doğuşu”. *Tasavvuf*. ed. Kadir Özköse. Ankara: Grafiker Yayınları, 3. Basım, 2015.
- Bozkurt, Mehmet İbrahim. “XV. Asır Padişah-Sufi İlişkileri”. *Osmanlı Devleti’nde Padişah-Sûfî İlişkileri*. ed. Ömer Yılmaz. Ankara: Akçağ Yayınları, 2019.
- Bozkurt, Nahide. “Abbâsiler”. *İslam Tarihi*. ed. Eyüp Baş. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. thk. Komisyon. *Sahîhu’l-Buhârî*. Mısır: el-Matbaatü’l-Kübrâ el-Emîriyye, 1311.
- Büyükkörükçü, Tahir. *Mevlâna ve Mesnevi*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1983.
- Cengiz, Muammer. *Tarihten Günümüze Sûfî-Siyaset İlişkileri*. ed. Salih Çift - Takyettin Karakaya. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Ceyhan, Semih. “Zühd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 44. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Çağrı, Mustafa. “Emir bi’l-ma’rûf nehiy ani’l-münker”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Çağrı, Mustafa. *Gazzâlî’ye Göre İslâm Ahlakı: Teori ve Pratik*. Ensar Neşriyat, 2013.
- Çağrı, Mustafa. “Ülfet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 42. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çakmak İgalcı, Emine Elif. “Hacı Bayram-ı Veli’nin Tasavvuf Anlayışının Fert, Toplum, Ümmet Açısından İncelenmesi, Sosyal Hayata Etkisinin Değerlendirilmesi (Hacı Bayram-I Veli’nin Günümüze Tesirleri)”. *V. Uluslararası Hacı Bayram-ı Veli Sempozyumu*. ed. Vahit Göktaş - Harun Alkan. Ankara, 2020.
- Çakmak, Muharrem. “Ahiliğin Dini-Tasavvufî Temelleri”. *II. Ahi Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu*. ed. M. Fatih Köksal. C. 1. Kırşehir, 2004.
- Çav, Erkan. “Bilecik ve Şeyh Edebâli 600 Yıllık Cihanşümül Devlet Çınarına Tohum Veren Coğrafya”. *Şehir ve Kültür* 12-13 (2015).

- Çelebi, Ahmet. “Abbâsiler”. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.
- Çetin, Ayşe Yücel. “İrfan, İnsan ve Toplumsal Değerler Bağlamında Akşemseddin”. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*. ed. Ejder Okumuş. C. 2. Eskişehir: Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı Yayınları, 2014.
- Çetinoğlu, Oğuz. *Müderres ve Mutasavvıf Hacı Bayram-ı Velî (Anadolu’nun Mânevi Mimarı)*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2021.
- Çoruh, Şinasi. *Emir Sultan*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1972.
- Dağbaşı, Gürkan. “Abbasi Dönemi Çeviri Faaliyetleri”. *Eskiye 27* (Kasım 2013).
- Demirci, Mehmet. “Mâlik b. Dînâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 27. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Demircigil, Bayram. *Hasan-ı Basrî Kıraati ve Kur’an Tefsirine Katkısı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2016.
- Demirtaş, Yavuz - Kamiloğlu, Ramazan. “Tasavvufî Kurumların Fonksiyonları ve Türk Müsâkîsine Katkıları”. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2017).
- Duman, İsmail Serdar. *Emevîler’de Sosyal Hayat*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Düzgün, Şaban Ali. *Din Birey ve Toplum*. Ankara: Akçağ Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Ebu Yusuf, İmam Yakub b. İbrahim el-Hanefî. *Kitabu’l-harac*. çev. Ali Özek. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1970.
- Emecen, Feridun. “Osmanlılar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Erdem, Ekrem. “Fütüvvet/Ahilik - Tasavvuf İlişkisi ve İktisadi Hayata Dair Bazı Çıkarımlar: Farklı Dillerde Yazılmış Bazı Fütüvvetnameler Üzerine Bir İnceleme”. *İslam Ekonomisi ve Finans Dergisi (İEFD)* 8/2 (2022).
- Erdoğan, Selamî. “İslâm Medeniyetinin İnşasında, Bilim ve Mektep Olarak Tasavvuf”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (2019).
- Erdoğan, Seyfullah. *Abdülkadîr Geylânî*. İstanbul: Mercan Kitap, 2. Basım, 2014.
- Erginli, Zafer. “Muhâsibî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 31. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Erşahin, Seyfettin. “Türk Hakimiyet Geleneğinde Bilge Kişi- Osmanlı Hakimiyetinde Şeyh Edebali Örneği”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 12/3-4 (1999).

- Filiz, Şahin. “Yunus Emre ve Toplum”. *Akademik Akıl*. 2022
- Gazâli. *el-Erba'in fî usûli'd-dîn*. Kahire, 1328.
- Gazâli. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. Kahire-Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1334.
- Gazâli. *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*. çev. Mehmet A. Müftüoğlu. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2017.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Mümkîz mine'd-dalâl*. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1434.
- Gökbulut, Süleyman. *Bağdat İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri “Bağdat Tasavvufunun Lisânı: Cüneyd-i Bağdâdî”*. ed. İlyas Çelebi. İstanbul: Ensar neşriyat, 2020.
- Görgün, Tahsin. “Hasan-ı Basrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Göztepe, Yüksel. *Abdulkerim Kuşeyri'de Haller ve Makamlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2006.
- Gül, Halime. *İbrahim Bin Edhem ve Tasavvuf Tarihindeki Yeri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008. <http://acikerisimarsiv.selcuk.edu.tr/>
- Gümüşoğlu, Hasan. “Nakşibendiyye Tarikatı Temelinde Osmanlı Devleti'nin Ehl-i Sünnet Hassasiyeti (XV ve XVI. Yüzyıl)”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2021).
- Günay, Ünver. “XV. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyo-Kültürel Yapı, Din ve Değişme”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/14 (01 Haziran 2003), 21-47.
- Gündoğdu, Cengiz. “Doğuş Dönemi Zühd Ekolleri ve Tasavvuf Mektepleri”. *Ekev Akademi Dergisi* 1/1 (Kasım 1997).
- Güner, Umut. “Cahiliye Devrinden Abbasilerin Son Dönemine Kadar Fütüvvet Teşkilatı'nın Gelişimi”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 3/10 (2016).
- Gürer, Dilaver. *Abdülkâdir Geylânî Hayatı, Eserleri, Görüşleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 5. Basım, 2011.
- Güven, Mustafa Salim. “Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin Mektupları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2012).
- Güven, Mustafa Salim. “Tasavvufun Teşekkül Süreci: Zühd Dönemi”. *Tasavvuf*. ed. Güldane Gündüzöz - Hamdi Kızıler. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2. Basım, 2022.
- Haberli, Mehmet. “İtikadî İslâm Mezheplerinin Ortaya Çıkışına Etki Eden Faktörler”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2012).
- Hanioğlu, M. Şükrü. “Cemiyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/329-331.

- İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Hasan İbrahim Hasan. *Târîhu'l-islâm*. Kahire: Daru'l-cıl, Mektebetu'n-nahdati'l-mısıriyye, 1995.
- Hucvirî, Ali b. Osman el-Cüllâbî. *Keşfu'l-mahcûp*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996.
- Huntington, Samuel. *Medeniyetler Çatışması*. çev. Murat Yılmaz. İstanbul: Vadi Yayınları, 12. Basım, 2017.
- Işık, Zekeriya. "XIX. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyo-Ekonomik Değişim Süreci ve Tarikatlar". *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/2 (2015).
- İbn Mukaffa. *İslâm Siyaset Üslubu*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- İdiz, Ferzende. "Tasavvufun İslam Medeniyetine Katkıları". *Akademik İslam Araştırmaları Dergisi* 4 (2018).
- İlhan, Avni. "Bâtıniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 5. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- İnce, Eyüp. "Tasavvufun Doğuşundaki Tarihi Arka Plan". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 14 (2023).
- İpek, Muammer. "Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Hikmeti ve Sorumluluğu". *Ekev Akademi Dergisi* 17/57 (2013).
- İsfahânî, Ebû Nuaym. *Hilyetu'l-evliyâ ve-tabakâtu'l-asfiyâ*. çev. Hüseyin Yıldız vd. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015.
- İşcan, Mehmet Zeki. "Gazâlî'nin İhyâ ve Islah Düşüncesine Genel Bir Bakış". *Vefatının 900. Yılı Anısına Büyük Mütefekkir Gazâlî*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kapar, Mehmet Ali - Atçeken, İsmail Hakkı. *İslam Tarihi-I*. ed. Ahmet Önkâl. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018.
- Kara, Mustafa. *Bursa'da Dini Kültür*. Bursa: Emin Yayınları, 2011.
- Kara, Mustafa. *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zâviyeler*. İstanbul: Dergâh yayınları, 2015.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- Kara, Mustafa. *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- Kara, Seyfullah. "İslam Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevileştirilmesi". *İstem* 4/8 (2006).
- Karamustafa, Ahmet T. *Tasavvufun Oluşumu*. çev. Nagihan Doğan. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.

- Kavak, Abdulcebbar. “Tekkelerin Toplumsal Alandaki Hizmetlerine Irak’tan Bir Örnek: Biyâre Tekkesi”. *AKADEMİAR Akademik İslam Araştırmaları Dergisi* 6 (2019).
- Kazıcı, Ziya. “Ahîlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Kelâbâzî, Ebu Bekr Muhammed b. İshak. *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta’arruf*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992.
- Kelâbâzî, Ebu Bekr Muhammed b. İshak. thk. Ahmed Şemseddin. *Kitâbu’t-taarrûf li-mezhebi ehli’t-tasavvuf*. Beyrut, 1993.
- Kesik, Muharrem. *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*. Bilge Kültür Sanat, 2021.
- Kılıç, Sadık. *Kur’ân’da Günah Kavramı*. Konya: Hibaş Yayınları, 1984.
- Kızılar, Hamdi. “Osmanlılarda İlk Yerel Manevi Oluşum: Hacı Bayram Veli ve Bayramiyye Ekolünün Anadolu’ya Etkisi”. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 32 (2012).
- Knysh, Alexander. *Tasavvuf Tarihi*. çev. Nurullah Koltas. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- Köprülü, Orhan F. - Uzun, Mustafa İsmet. “Akşemseddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kunduracı, Osman - Ünal, Selma. “İlk Osmanlı Kadısı Şeyh Edebâli ve Makamı”. *Yedi İklim Çar Köşede Hacı Bektaş Veli Haji Bektash Veli in Seven Climates and Four Directions*. ed. Ahmet Taşgîn vd. Leiden, Hollanda: Stichting SOTA Türk ve Arap Dünyası Araştırma Merkezi Türkçe ve Arapça Araştırmalar Merkezi, 2022.
- Kur’ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Hilmi Kurtulmuş vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Kuşeyrî Risâlesi*. çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2007.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, 2020.
- MacIver, R. M. - Page, Charles H. *Cemiyet*. çev. A. Kurtkan. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.
- Mâlik b. Enes. *Muvatta’*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1985.
- Manzur, İbn. *Lisanü’l-Arap*. Beyrut-Lübnan: Dar-ı Sadr Yayınları, 1986.
- Maverdî. *Edebü’l-vezir (Bilge Yöneticinin El Kitabı)*. çev. İbrahim Barca. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Maverdî. *Nasihatü’l-mülk (Siyaset Sanatı)*. çev. Mustafa Sarııyık. İstanbul: Ark Yayınları,

2016.

Mekkî, Ebû Tâlib. *Kûtu'l-kulûb (Kalplerin Azığı)*. çev. Yakup Çiçek - Dilaver Selvi. 4 Cilt. İstanbul: Semerkand Yayınları, 5. Basım, 2009.

Mevlâna. *Fîhi mâ fih*. çev. Meliha Ülker Anbarcioğlu. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990.

Mevlâna. *Mektûbat*. çev. Abdülbaki Gölpınarlı. İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1963.

Mevlâna. *Mesnevî*. çev. Veled İzbudak. İstanbul: MEGSB Yayınları, 1991.

Mevlâna. *Mesnevî*. çev. Firdevs Tunalı. Ankara: Panama Yayınları, 2012.

Molla Camî. *Nefahat'ül-üns*. çev. Abdulkadir Akçiçek. İstanbul: Akpınar Yayınevi, 1981.

Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed. *Âdâbü'n-nüfûs*. thk. Abdülkadir Ahmed Atâ. Beyrut: 1991, ts.

Muslu, Ramazan. *Anadolu'da Tasavvuf Yolları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.

Nazik, Sıtkı. "Dîvân'ından Hareketle Yunus Emre'nin Ezelî Aşk Konusuna Bakışı". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 21 (Aralık 2023).

Nedvî, Ebu'l-Hasen Ali. *İslâm Önderleri Tarihi*. çev. Yusuf Karaca. İstanbul: Kayıhan yayınları, 1992.

Neşrî, Mehmed. *Kitâb-ı cihan-nümâ: Neşrî Tarihi*. çev. Faik Reşit Unat - Mehmed A. Köymen. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1949.

Nevevî, Muhyiddin. *Riyâzü's-Sâlihîn*. çev. M. Emin Özafşar - Bünyamin Erul. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2015.

Ocak, Ahmet. "Selçuklular". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Orhan, Kübra Zümrüt. "Tasavvuf Kaynaklarına Göre Bir Sûfî Olarak Süfyân-ı Sevrî". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/2 (Aralık 2022).

Öngören, Reşat. "İbrâhim b. Edhem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 21. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Öngören, Reşat. "Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Öngören, Reşat. "Osmanlılar (Tasavvuf ve Tarikatlar)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Öngören, Reşat. "Şeyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 39. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Öngören, Reşat. "Tasavvuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

- Öz, Mehmet. “Osmanlılar (Sosyal hayat)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özaydın, Abdülkerim. “Nizâmülmülk’ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu’na Hizmetleri”. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (09 Ekim 2018).
- Özcan, Tahsin. “Osmanlılar (Dini Hayat)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özçelik, Mevlüt. *İmam Gazâlî’ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2020.
- Özçelik, Mevlüt. *Sûfîlerin Saadet Tasavvuru İmam Gazâlî Örneği*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2023.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Selçuklular”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özköse, Kadir. “Selçuklu Toplumunda Tasavvufî Hayatın Sosyo-Kültürel, Siyasal ve Dinî Sahaya Tesiri”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2014).
- Öztürk, Nazif. “Mevlâna ve Mevlevilik’in Türk Toplum Hayatındaki Yeri ve Önemi”. *Mevlana Araştırmaları Derneği*. 2014. Erişim 10 Aralık 2023
- Pür, İlyas. “Akşemseddin’in Dindarlık ve İnsan Anlayışı”. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 11/31 (2022).
- Sağıroğlu, Ekrem. *Hasan-ı Basrî Hayatı, Takvası, Sözleri*. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2012.
- Sancaklı, Saffet. “Cami’de Cemaatle Namaz Kılmanın Dini, Sosyal ve Psikolojik Açıdan Önemi ve Etkisi”. *Academic Knowledge* 1/1 (2018).
- Sayın, Esmâ. “Tasavvuf Kültüründeki Zühd Anlayışının Tasavvufî ve Psikolojik Etkileri”. *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 4/1 (2018).
- Sehlegî, Ebu’l-Fadl Muhammed b. Ali. *Kitabu’n-nûr min kelimâti ebi’t-tayfûr (Menâkıb-ı Bistâmî)*. thk. Abdurrahman Bedevî. Kuveyt: Vekâletü’l-Matbûât, ts.
- Sepetçioğlu, M. Necati. “Mevlâna Celâleddin Rûmî’de Yönetenler ve Yönetilenler”. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1987.
- Soysal, Mahmut Enes. “Tarih Biliminin Sosyal Bilimlerle İlişkisi ve Önemi Üzerine Genel Bir Bakış”. *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi* 1/1 (2012).
- Söylemez, Mahfuz. “Emevîler”. *İslam Tarihi*. ed. Eyüp Baş. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Sucu, Ercan. *Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî’nin Anadolu’nun Türkleşme ve İslamlaşma Sürecine Etkisi*. Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri

- Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Sübkî, Tâceddin Abdülvehhâb b. Ali. *Tabakâtü's-şâfi'îyyeti'l-kübrâ*. Kahire: Dârü'l-ma'rife, 1323.
- Sühreverdi, Şehâbeddin. *Avârifü'l-ma'ârif*. çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 8. Basım, 2011.
- Sümer, Faruk. “Selçuklular”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Süne, Derviş. *Anadolu Selçuklularında Ahilik Teşkilatının Şehir Yönetimine Katkısı ve Günümüze Yansımaları*. Aksaray: Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Şahin, İlhan. “Ahî Evran”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Şa'rânî, Abdülvehhâb b. Ahmed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. çev. Abdulkadir Akçiçek. İstanbul: Erkam yayınları, 1986.
- Tanrıverdi, Eyüp. “Yunanca-Arapça Çeviri Sürecinde Harran Okulu”. *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*. Şanlıurfa, 2006.
- Tatçı, Mustafa. *Yûnus Emre Dîvân*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 2021.
- Tek, Abdurrezzak. “Süfyân es-Sevrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 38. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Tekin, Abdülkadir. *Süfyan es-Sevrî'nin Usûlü ve Fıkhî Görüşleri*. Ankara: Fecr Yayınları, 2015.
- Tekin, Mustafa. *Mevlâna Pergelinde Toplum*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Tekin, Mustafa. “Mevlana'nın Eserlerinde Toplumsal Tabakalaşma, Sosyal Statü ve İş Bölümü”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6 (2000).
- Toktonaliev, Azat. “Abbasî Devrinde Zühd Kavramı: Ebü'l-Atâhiye Örneği”. *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*.
- Topbaş, Osman Nuri. “Mes'ûliyet Sahiplerine Hakkı Tavsiye Etmek”. *Yüzakı Dergisi* 207 (2022).
- Tönnies, Ferdinand. *Cemaat ve Cemiyet*. çev. Sezai Zeybekoğlu. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.
- Uğur, Mücteba. *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.
- Uludağ, Süleyman. “Abdülkâdir-i Geylânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

- Uludağ, Süleyman. “Bâyezîd-i Bistâmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 5. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Uludağ, Süleyman. *Bâyezîd-i Bistâmî Hayatı-Menkıbeleri-Fikirleri*. Ankara: Harf Yayınları, 2021.
- Uludağ, Süleyman. “Gazzâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 13. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Uludağ, Süleyman. “Halvet Der-Encümen”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 15. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Uludağ, Süleyman. “Hasan-ı Basrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Uludağ, Süleyman. “Sohbet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 37. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ulupınar, Hamide. “Serî es-Sekatî: Hayatı ve Bazı Tasavvufî Görüşleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (15 Aralık 2014).
- Usta, Yunus. *Gazzâlî'nin Siyaset ve Toplum Düşüncesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Varlı, Nazife. “Erken Dönem İslâm Âlimlerinin Psikolojiye Katkıları: Akıl, Nefs, Ruh Kavramları”. *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (14 Mayıs 2019).
- Yavuz, Mehmet. “İstanbul’un Fethi ve Akşemseddin”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/26 (2017).
- Yazıcı, Tahsin. “Ebû Alî el-Fârmedî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 10. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yetik, Erhan. “Mevlana’nın Dünya Görüşü ve Topluma Bakışı”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/6 (1992).
- Yıldırım, Ercan. *Anadolu’da İslâm Ruhu*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun - Şeşen, Ramazan. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1993.
- Yıldız, Muhammed Ali. *Akşemseddin’de Allah, Kâinat ve İnsan*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2016.

- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 34. Basım, 2022.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. “Aziz Mahmud Hüdâyî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Azîz Mahmûd Hüdâyî*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. “Celvetiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Gönül Erleri*. İstanbul: Erkam yayınları, 2021.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. “Hasan Basri”. *Altınoluk Dergisi* 1 (1986).
- Yılmaz, Necdet. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2. Basım, 2007.
- Yılmaz, Ömer. *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Akçağ Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Yılmaz, Ömer (ed.). *Osmanlı Devleti’nde Padişah-Sûfî İlişkileri*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2019.
- Yılmaz, Ömer. “Osmanlı’da Padişah Sufî İlişkisi: Yıldırım Bayezid-Emir Sultan Örneği”. *AKADEMİAR Akademik İslam Araştırmaları Dergisi* 2 (Haziran 2017).
- Yılmaz, Ömer. “Zaman ve Mekânı Aşan Söylemleriyle Yunus Emre’de İnsan Anlayışı”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14 (Kasım 2013).
- Yiğit, İsmail. “Emevîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yiğit, İsmail. “Mevâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yusuf Şevki, Yavuz. “Hasan-ı Basrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Zebîdî, Ebû’l-Feyz M. Murtazâ. *Tâcü’l-‘arûs min cevâhiri’l-kâmûs*. Kahire: Şer’hul Kâmûs, 1306.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. thk. Şu’ayb el-Arnâvud ve Ali Ebû Zeyd. *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*. Beyrut: Müessesetu’r-Risale, 1986.
- Zengin, Ahmet Yaşar. “Tasavvufî Eğitim Anlayışı ile Günümüzdeki Bazı Eğitim Kavramlarının Örtüştüğüne Dair Bir Çalışma”. *Kastamonu Üniversitesi II. Uluslararası Şaban-ı Veli Sempozyumu*. Kastamonu, 2014.

ÖZ GEÇMİŞ**NESLİHAN ÇAKIR****Öğrenim Bilgisi**

Yüksek Lisans 2021-2024	Amasya Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı (Doç. Dr. Mevlüt ÖZÇELİK)
Lisans 2015-2019	Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi